

TESI DOCTORAL

JOSEP PLA. *VIATGE A L'AMÈRICA DEL SUD (1957)*

**De les col·laboracions a la revista «DESTINO» al volum
En mar (1971)**

(VOLUM I)

Autora: Rosa M. Pérez Buendia

Directora de la tesi: Doctora
M. Josepa Gallofré Virgili

Doctorat en “Llengua i literatura catalana i estudis teatrals”.
Departament de Filologia Catalana.
Universitat Autònoma de Barcelona.

Any 2014

ÍNDIX

VOLUM I

	Pàgines
1. Introducció	5
2. Notes introductòries sobre les col·laboracions a la premsa i els llibres de Josep Pla	15
3. El viatge a l'Amèrica del Sud	41
3.1. «Cartas del Atlántico Sur», el plantejament del viatge	44
3.2. Una visió de l'Argentina, de l'Uruguai i del Brasil	53
3.2.1. Les fonts documentals	74
3.3. Unes cartes "semiliteràries, semipolítiques"	78
3.4. Anàlisi dels textos des de l'original manuscrit fins a la publicació	100
3.4.1. Algunes consideracions sobre l'ús del castellà en els textos per a <i>Destino</i>	114
3.5. A tall de conclusió: " <i>Un periodista errabundo</i> "	117
4. Aproximació al procés d'elaboració del llibre <i>Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)</i> dins el volum <i>En mar</i>	119
4.1. L'itinerari per mar a <i>Viatge a l'Amèrica del Sud(1957)</i> respecte als reportatges	123
4.2. Reelaboració dels textos publicats a la revista <i>Destino</i>	
4.2.1. Adaptació formal del dietari.....	127
4.2.2. Reelaboració del text.....	144
5. <i>Viatge a l'Amèrica del Sud(1957)</i>	183
5.1. La construcció del relat: el viatge com a pretext.....	189
5.1.1. El trajecte per mar	191
5.1.1.1. Cap al tròpic.....	192
5.1.1.2. Les escales de l'Amèrica del Sud.....	208
5.1.1.3. Buenos Aires: final de trajecte.....	221
5.1.1.4. El mar, el vaixell i el comandant	223
5.1.2. L'Argentina.....	231
5.1.2.1. Buenos Aires.....	231
5.1.2.2. Mar del Plata: el grau d'arrelament de l'argentí.....	243
5.1.2.3. La qüestió de l'emigrant.....	249
5.2. Un viatge sense retorn?.....	255
5.3. Notes al voltant de l'original manuscrit	229
5.4. L'estil: algunes constants	265
5.4. Conclusions a l'estudi de <i>Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)</i>	278
6. Conclusions generals	283
7. Agraïments	287
8. Bibliografia	289
Apèndixs	(VOLUMS II i III)

“...l’encant del viatjar és la lentitud –exactament la variació lenta.”
Cartes de lluny Ed. Selecta (1954) p.73

1. Introducció

El present estudi parteix d'un treball sobre les col·laboracions de Josep Pla a *Destino* entre 1956 i 1960 fet per al Màster en *Estudis catalans: llengua i literatura i les seves aplicacions*¹. Entre d'altres aspectes, em vaig interessar pels nombrosos viatges que va fer per a la revista i alguns dels projectes literaris que se'n derivaren. En aquell moment, vaig veure la importància d'iniciar una via d'investigació sobre els textos publicats i l'elaboració d'alguns llibres referents a aquests desplaçaments ja que, com és sabut, una part de la seva obra literària està formada a partir de la reelaboració dels escrits publicats a la premsa.

Des de principis de la dècada dels cinquanta, pogué tornar a recórrer alguns dels escenaris d'Europa i del Mediterrani que havia conegut abans de la Guerra Civil. En els escrits d'aquests viatges recuperà l'experiència d'una col·lectivitat que s'estava refent després de la Segona Guerra Mundial. Poso com a exemple el desplaçament de l'any 1956 pel nord d'Europa en què arribà fins a Finlàndia². Al llarg del recorregut, mostrava la desfeta, els esforços per tornar a la normalitat i també la transformació que havia sofert el mapa d'Europa a través del retorn a molts dels escenaris reflectits a *Cartes de lluny* (1928)³ que l'any 1954, després de revisar i ampliar, reedità a l'editorial Selecta⁴. Per tant, connectà novament amb una part molt important de la seva trajectòria literària, la vinculada amb els llibres de viatges i les col·laboracions a la premsa. També el Mediterrani esdevingué un dels recorreguts dels seus viatges per a *Destino* i que en aquest cas el retornava a un paisatge que ja havia presentat a *Cartes meridionals* l'any 1929⁵.

¹ PÉREZ, Rosa M., *L'aventura breu i meravellosa com un foc d'encenalls* (Les col·laboracions de Josep Pla a *Destino*, 1956-1960), 2008.

² «Cartas del norte de Europa» van ser publicades des del 21 de juliol fins al 24 de novembre de 1956.

³ PLA, Josep, *Cartes de lluny*, Barcelona, Llibreria Catalònia, 1928.

⁴ PLA, Josep, *Cartes de lluny*, Barcelona, Editorial Selecta, 1954. Cal tenir present, també, la reedició que havia publicat l'any 1948 a l'editorial Joventut.

⁵ PLA, Josep, *Cartes meridionals*, Barcelona, Llibreria Catalònia, 1929.

És a dir, que fer un estudi de l'obra de Josep Pla a partir dels textos publicats a la premsa suposava, la major part de les vegades, estirar de fils que portaven a l'inici de la seva trajectòria literària, sobretot si parlem dels volums que remetien a llibres de la seva joventut i que, a partir de la segona meitat dels anys quaranta i, sobretot, dels cinquanta, revisà i amplià per tal d'integrar-los en els nous projectes d'edició.

En plantejar-me l'estudi de les col·laboracions a *Destino* entre 1956 i 1960 i davant la diversitat del material que s'hi pot relacionar, vaig limitar la recerca a alguns dels volums de l'Obra Completa de l'editorial Destino que es generaren amb textos publicats entre les dates indicades. Així, vaig fixar-me en els volums *En mar* (OC,18) i *Les Amèriques* (OC, 34), elaborats, en part, amb el material de diversos recorreguts per a *Destino* durant aquests anys, tot i abastar un període més ampli, ja que recullen diversos viatges entre 1954 i 1967. Es tracta de dos volums allunyats en el temps, no només respecte als anys dels viatges i dels articles, sinó també en la distància que separava la publicació de l'un i de l'altre. En el cas de *En mar*, de l'any 1971, hi trobem el relat de diversos viatges entre 1956 i 1967 amb vaixells d'una certa envergadura. *Les Amèriques*, de l'any 1978, recull textos dels desplaçaments al continent americà entre 1954 i 1964. Per exemple trobem *Week-end d'estiu a New York (1954)* que s'havia publicat a l'editorial Selecta a partir dels reportatges del viatge a Nova York l'any 1954. La resta del volum correspon a la traducció en català d'altres articles publicats a *Destino*, aparentment sense cap tipus de reelaboració.

Es tracta, certament, de dos volums publicats a la vellesa de Pla davant dels quals calia plantejar-se el control que exercí en la seva edició i la intervenció del seu editor⁶. Així, per exemple, *Les Amèriques* (OC,34) sembla que es va confeccionar amb articles de *Destino* triats per Josep Vergés i traduïts al català per Bartomeu Bardagí, el corrector –és possible que ni tan sols el pròleg fos de

⁶ Vegeu GUSTÀ, Marina, *Problemes textuais de l'obra de Josep Pla* dins *Revista de Catalunya*, núm. 87, juliol-agost de 1994, pp. 121-135.

Pla⁷. Deixant de banda el valor dels textos recollits, no es tracta d'un volum que reflecteixi la transformació d'un material escrit per a la premsa en llibre. I encara més si tenim en compte que la Fundació Josep Pla no en custodia l'original manuscrit, font essencial a l'hora de fer l'estudi d'una obra literària.

En canvi, *En mar*, del qual es pot l'original manuscrit i tenim referències i anotacions de Pla respecte a la seva elaboració⁸, presenta diversos relats en forma de dietari a partir dels escrits dels viatges que va fer per a *Destino*. Per tant, a més de reflectir la seva tasca periodística, mostra la seva forma de treballar un material per a l'Obra Completa i converteix aquest llibre en un exemple útil per a l'estudi dels projectes de l'autor a partir de les col·laboracions a *Destino*.

Abans de començar a analitzar *En mar*, però, calia que em plantejés la viabilitat de l'estudi del volum sencer, ja que un estudi sobre un llibre de Josep Pla que tingués l'origen en la premsa comportava centrar la mirada en l'anàlisi d'un material que l'autor triava, ordenava i ampliava. És a dir que, per tal d'analitzar cadascun dels relats havia de veure per separat els textos publicats, comparar-los amb els originals manuscrits i realitzar l'estudi literari un per un per tal d'observar l'estratègia i també els recursos que utilitzà per donar versemblança als diferents relats.

I, a més, havia de tenir en compte, també, la tria dels itineraris d'aquest volum. Llibres com *Cabotatge mediterrani (1956)* o *Intermezzo fluvial. Viatge al Rin: de Rotterdam a Basilea (primavera del 1966)*, representen el retorn al món de referència de Josep Pla des de la seva joventut, Europa i el Mediterrani. En canvi, *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)* i *Un llarg viatge entre Kuwait, al Golf Pèrsic, i Valparaíso, a Xile (1959-1960)* reflecteixen noves experiències viscudes a les portes de la vellesa. Una vegada més, doncs, comportava estirar molts fils i

⁷Tal com explica Cristina Badosa, Josep Vergés va intervenir directament en els darrers volums de l'obra Completa i "va influir molt directament en l'estructura i, fins i tot, en la creació d'algun llibre anterior". Vegeu BADOSA, Cristina, *Josep Pla. Biografia del solitari*, Barcelona, Edicions 62, 1996, pp.316-317.

⁸Vegeu "Mas Pla, dilluns, 12 de maig de 1969" dins *Imatge Josep Pla* (OC. v.45), p.462 i PLA, Josep, *Notes per a un diari gener1967-octubre1968* dins *El viatge s'acaba* (OC, 39), pp.309-560.

more's en el teixit que conforma l'obra literària de Pla. Per això vaig haver de reduir el meu estudi a un, de sol, dels llibres, tot i que fer l'estudi del volum sencer hauria pogut donar una visió de conjunt, més que si el tractava de manera fragmentada. Però el material era excessiu. Un cop feta la valoració individual de cadascun dels relats, em vaig decidir per *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)* del qual havia donat una visió superficial en el meu treball de l'any 2008⁹. Aquest és, doncs, l'objectiu principal d'aquesta investigació, l'estudi de *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)* de Josep Pla, publicat dins el volum *En mar* l'any 1971. En aquest llibre, hi presenta, en forma de dietari, l'experiència del viatge que va fer per a *Destino* entre el desembre de 1957 i el març de 1958 i que es publicà en forma de «Cartas» i d'articles de la secció «Calendario sin fechas» a les pàgines de la revista entre el gener i el juliol de 1958.

Com que entre la publicació del llibre i la seva gestació, a partir del material que en forma part, hi havia una distància considerable en el temps, em vaig plantejar diversos objectius que m'havien d'ajudar a anar més enllà del text que constitueix *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)*. És a dir que, a més de la revisió dels articles que Pla trià, ordenà i reelaborà i d'estudiar-ne el resultat final en forma de llibre, calia situar-lo, a grans trets, en un context determinat: el que es referia, d'una banda, a la seva trajectòria literària durant els anys cinquanta i seixanta i, d'una altra, el que tenia relació amb el període de la dictadura franquista des dels anys cinquanta fins a la publicació de *En mar*, l'any 1971.

Per tant, l'estudi que presento, donat que no és exclusivament literari, gira al voltant de dos grans eixos: el primer, el que abasta el moment del viatge i el segon, el que se situa en l'època de la publicació de *En mar*.

Respecte al moment del viatge, em vaig plantejar, en primer lloc, la implicació de Josep Pla amb la premsa i, concretament a *Destino*, que li va permetre, des de

⁹ Vegeu PÉREZ, Rosa M., *L'aventura breu i meravellosa com un foc d'encenalls* (Les col·laboracions de Josep Pla a *Destino*, 1956-1960), 2008.

1940, construir i mantenir un determinat tipus d'imatge (diguem-ne el pagès solitari) a través de la qual el lector el reconeixia. Calia veure, per exemple, si dintre de la revista, en la secció "Cartas al director", en articles referents a la seva activitat literària o en les entrevistes que ell mateix redactava, continuava alimentant i difonent aquesta imatge.

A més, a banda del contingut dels articles, era important estudiar aspectes com l'elaboració dels textos a partir dels diferents tipus de fonts d'informació que triava i introduïa en els escrits, el ressò que generaren els reportatges publicats, així com apuntar alguns trets respecte a l'ús del castellà en els escrits a través de l'estudi de la llengua.

També directament relacionat amb la premsa, vaig veure la necessitat de plantejar la seva forma de treballar per aquest mitjà, és a dir, en quines condicions ho feia i en quines ho podia fer: els mitjans econòmics i tècnics amb què podia comptar, així com l'actuació de la censura que podia posar en perill la seva feina. En aquest mateix sentit calia veure, també, com dins la pròpia revista es practicava la censura editorial. Per tant, l'estudi de la relació amb Josep Vergés com a propietari de *Destino* i el paper dels correctors que acabaven de donar forma al text publicat són dos aspectes que he procurat tenir en compte en l'anàlisi dels articles de la revista.

En segon lloc, em vaig proposar tenir present el projecte literari de Josep Pla durant la dècada dels cinquanta i inicis dels seixanta, uns anys importants dintre de la seva trajectòria i d'una gran activitat literària vinculada, sobretot, a l'editorial Selecta. És per això que també he tingut en consideració la relació amb el seu editor Josep M. Cruzet, amb el qual començà el 1949 la publicació de manera continuada de la seva obra literària en català i inicià un projecte d'Obra Completa l'any 1956.

Pel que fa al moment de la publicació del volum *En mar* l'any 1971, en primer lloc he valorat el context polític a les acaballes del règim franquista que

presentava una situació diferent respecte a l'època en què va fer el viatge l'any 1958. En aquest sentit, la consulta de l'expedient de censura d'aquest volum 18 mostra els indicis dels canvis que s'estaven produint, sobretot de cara a donar una imatge d'obertura cap a l'exterior, però també il·lustra sobre el control que es continuava exercint en l'àmbit editorial i sobre allò que preocupava els responsables del Ministerio de Información y Turismo. L'expedient del Archivo General de la Administración del Estado és ben eloqüent¹⁰. En segon lloc, era important poder situar el moment en què va ser escrit el volum *En mar* a través del testimoni que proporcionava el mateix Pla en algun dietari¹¹, així com, a partir de l'original manuscrit, plantejar la qüestió de la redacció de *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)*. És a dir, tenir elements que podrien donar indicis de fins a quin punt copiava d'algun text ja existent o n'estava creant de nou. Això aclariria, per exemple, perquè no contemplà ni revisà els canvis polítics que es produïren en els territoris visitats entre 1958 i el moment de la publicació del llibre.

En relació a l'elaboració del llibre, he partit, d'una banda, dels materials que va utilitzar i he estudiat la tria, l'ordre, així com la manera com els presentava en el llibre, és a dir, més reelaborats o en forma de reportatge. I, d'altra banda, m'he plantejat l'existència d'un dietari de viatge a partir del material nou que va crear.

Finalment, he recollit algunes dades, també a través del manuscrit, sobre el paper que exerciren els correctors en el resultat final del text del llibre.

¹⁰ Vegeu infra. Apartat 2, p. 39.

¹¹ Vegeu nota 8.

Per a la realització d'aquest treball, he comptat amb una sèrie de fonts que m'han servit per analitzar i estudiar, tant l'elaboració de *Viatge a l'Amèrica del Sud* (1957), com el context que envolta aquest projecte.

En relació al viatge de l'any 1958, he estudiat els textos que publicà a la revista: els articles signats per ell i les autoentrevistes de les quals existeix el manuscrit. També he vist les cartes de la secció «Cartas al director» que reflecteixen el ressò del seu treball. I, sobretot, he analitzat els originals manuscrits dels articles de *Destino*, dels quals la fundació Josep Pla m'ha facilitat les còpies. Pel que fa al llibre *Viatge a l'Amèrica del Sud*(1957), a més d'estudiar-lo dins el volum *En mar* publicat a l'Obra Completa al volum 18, he pogut consultar, també, l'original manuscrit del llibre que la Fundació Josep Pla custodia.

M'he servit, així mateix, d'altres fonts importants: els epistolaris entre Josep Pla i el seu germà Pere¹², entre Josep M. Cruzet i Josep Pla¹³ i entre Josep Pla i Josep Vergés¹⁴. Respecte al període que abasta aquest estudi, remarco, a més, la lectura dels originals manuscrits que es conserven de la correspondència entre Josep Pla i Josep Vergés publicada a *Imatge Josep Pla* i que es troben al *Fons de Josep Vergés* (2006)¹⁵ dipositat a la Biblioteca de Catalunya, així com alguns originals manuscrits de cartes entre Pla i Vergés que m'ha facilitat Josep C. Vergés, el fill de l'editor.

Finalment, també he valorat l'expedient de censura del volum «*En mar*» de l'Archivo General de la Administración del Estado¹⁶.

¹² PLA, Josep, *Cartes a Pere*. Edició a cura de Xavier Pla, Barcelona, Edicions Destino, 1996.

¹³ PLA, Josep, CRUZET, Josep M., *Amb les pedres disperses (Cartes 1946-1962)*. Edició a cura de M. Josepa Gallofré, Barcelona, Edicions Destino, 2003.

¹⁴ dins *Imatge Josep Pla* (OC,45)

¹⁵ Fons de Josep Vergés (2006), Biblioteca de Catalunya. Vegeu l'apartat 4.1 dels apèndixs.

¹⁶ Vegeu l'apartat 8 dels apèndixs.

Respecte als apèndixs, hi he inclòs bona part de la documentació que he utilitzat per aquest estudi. Pel que fa al viatge, presento en primer lloc la que correspon a la premsa: només alguns articles llargs, tots els que formen part de la secció «Calendario sin fechas», així com la totalitat dels originals manuscrits dels textos publicats¹⁷. A continuació hi ha les falses entrevistes, també amb els originals manuscrits, i algunes «Cartes al director» i altres que mostren la capacitat de generar polèmica per part de Pla, com la que girava al voltant del llegat de Francesc Cambó. Finalment he adjuntat els originals manuscrits de la correspondència entre Josep Pla i Josep Vergés, en relació al viatge: els que es corresponen amb l'epistolari publicat a *Imatge Josep Pla*¹⁸ i els inèdits pertanyents a l'arxiu de la família de Josep Vergés Matas¹⁹.

Sempre dintre dels apèndixs i respecte a *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)*, he afegit, en primer lloc algunes pàgines de l'original manuscrit del llibre, així com el pròleg del volum *En mar*²⁰. També hi ha la comparació íntegra entre els originals manuscrits i els textos publicats a la revista. Finalment, adjunto l'article de Pere Gimferrer, «Jose Pla, viajero»²¹ sobre la publicació del volum *En mar*, així com l'expedient de censura del volum «*En mar*» de l'Archivo General de la Administración del Estado.²²

Per últim, he considerat convenient incloure altres documents que m'han servit per interpretar el llibre, com per exemple: Santiago Rusiñol, *Del Born al Plata* - capítols «*Cap a Amèrica*» i «*L'equador*»-, a més de material gràfic d'un interès anecdòtic indubtable, com les imatges del saló del transatlàntic «Conte Grande» on transcorre una part de les accions del relat i un gravat de l'any 1910 sobre l'emigració cap a Amèrica publicat a l'*Esquella de la Torratxa*.

¹⁷ Cito els originals manuscrits dels textos de *Destino* segons la referència que m'ha facilitat la Fundació Josep Pla. Vegeu l'apartat 2 dels apèndixs.

¹⁸ (OC,45)

¹⁹ La referència que acompanyen les cartes entre Josep Vergés i Josep Pla me l'ha facilitada Josep C. Vergés, segons el treball que està realitzant per poder editar aquesta correspondència. Vegeu l'apartat 4.2. dels apèndixs.

²⁰ Cito els originals manuscrits del volum *En mar* segons la referència que m'ha facilitat la Fundació Josep Pla. Vegeu l'apartat 5 dels apèndixs.

²¹ GIMFERRER, Pere, «José Pla, viajero», *Destino* 10-4-1971, p.65.

²² Vegeu l'apartat 8 dels apèndixs.

El treball que presento és, doncs, vull insistir, el resultat de la recerca que he dut a terme per a l'estudi del llibre *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)*, elaborat a partir de les col·laboracions de Josep Pla a *Destino*. És a dir, que una part important de la investigació està centrada en l'anàlisi del material que va triar, ordenar, reescriure i revisar per tal d'elaborar un relat basat en un viatge real.

Abans de presentar els resultats de la meva anàlisi respecte a la utilització del material escrit per a *Destino*, he cregut necessari començar amb una breu introducció que pretén situar, d'una banda, la vinculació de Pla amb la revista, sobretot des del moment en què és possible fer viatges a l'exterior de les nostres fronteres i, d'una altra, la seva trajectòria literària en català des de la segona meitat dels anys quaranta. En aquest sentit, les relacions amb Josep Vergés, propietari de *Destino*, i amb Josep M. Cruzet, l'editor de la seva obra literària en català des de 1949 fins al 1962, tenen una especial rellevància a l'hora de conèixer la motivació de Pla per escriure i reelaborar contínuament la seva obra literària.

Un cop situat, a grans trets, el seu paper a *Destino*, he continuat amb l'estudi i anàlisi dels textos de la revista, publicats entre el gener i el juliol de 1958, referents al viatge que realitzà a l'Amèrica del Sud i que, un cop ordenats i adaptats, formaren part del llibre *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)* dins el volum *En mar* (OC,18) de l'any 1971. A més de considerar-ne la seva reelaboració per a convertir-los en llibre, en aquest apartat també presento una visió de conjunt del contingut dels escrits (temàtica, fonts que utilitzà per escriure'ls, etc.) i he fet algunes reflexions sobre les característiques de l'estil que presenten. Finalment, he fet una anàlisi de les variants entre els originals manuscrits i els textos publicats a través de la qual he pogut treure conclusions respecte al paper dels correctors en el resultat final dels escrits, tant pel que fa a la modificació lingüística, com a les nombroses mutilacions que poden deixar alguns textos escapçats i sense coherència.

Vist el viatge que realitzà per a *Destino* i el resultat a la premsa, en l'apartat següent -número 4- he presentat una aproximació al procés d'elaboració del *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)*. He partit dels textos que Pla va triar per a aquest llibre i de la manera com els va ordenar. El primer que va refer a *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)* va ser l'itinerari, que canvià respecte a com el va presentar l'any 1958, amb la finalitat de presentar un dietari del trajecte per mar des de Barcelona fins a Buenos Aires. Això significa, d'una banda, que va reordenar els textos per tal que formessin part de l'itinerari del viatge, de manera coherent, i, d'una altra, que els va adaptar literàriament segons la fórmula estilística del dietari. A més, va afegir unes anotacions que no es corresponien amb cap dels textos publicats, cosa que ens fa pensar en la possible existència d'un dietari nou, l'any 1958, escrit en el transcurs del viatge a l'Amèrica del Sud. És clar que l'ús de la forma del dietari per reordenar, reelaborar i reescriure textos de caràcter divers era una pràctica recurrent en l'autor²³.

A partir de l'estudi de les variants entre els textos publicats a la revista i el llibre he pogut analitzar la reelaboració del text i determinar de quina manera treballava la prosa amb ampliacions de recursos d'estil que donaven una visió de caràcter més literari.

Al llarg del text hi ha citacions que es repeteixen, a vegades més d'un cop, que m'han semblat imprescindibles per exemplificar el que considero rellevant.

Respecte als criteris de transcripció dels originals manuscrits inèdits he respectat tots els trets. Només en cas de dubte he apuntat una possible lectura que indico entre claudàtors.

²³ Vegeu PLA, Xavier, «Del quadern gris a *El quadern gris*. Aproximació al primer dietari de Josep Pla» dins *Josep Pla, memòria i escriptura*. Actes del col·loqui de l'any Pla. Universitat de Girona (octubre 1997). Glòria Canals i Xavier Pla (eds.). Girona. Fundació Josep Pla. Universitat de Girona [2001], p.129.

2. Notes introductòries sobre les col·laboracions a la premsa i els llibres de Josep Pla

És ben sabut que les diverses estades que Josep Pla realitzà per Europa a partir de 1920 com a corresponsal de diverses publicacions li serviren per fer material que formaria part d'alguns dels seus primers llibres²⁴. A *Llanterna màgica* (1926), per exemple, declarava, no només com la feina periodística condicionava la seva dedicació a la literatura, sinó que els seus llibres es nodrien en bona part dels escrits per a la premsa que havia adaptat de forma adequada:

*“Aquest llibre, com el primer, es compona d’una gran part d’escrits inèdits i de treballs periodístics convenientment entonats. Quan hom s’ha donat en cos i ànima a un ofici i ha respectat les seves lleis, una tendència d’amor propi –si voleu convencional – el porta a respectar els esforços que hom ha pogut dissimular discretament. Aquesta mateixa honradesa m’obliga a posar en guàrdia a tothom davant dels trucs, els plagis, els paranys i els besc (sic) enganyadors que contenen les meves obres.”*²⁵

Al llarg de la seva obra literària, es va referir sovint a l’oportunitat que el periodisme li havia ofert per elaborar els seus llibres:

*“Acabats els estudis fets, sense pena ni glòria, en el nostre primer centre docent, vaig entrar en el periodisme d’informació i després d’una curta experiència en les redaccions de Barcelona, vaig ésser enviat a l’estranger. El present volum respon a les primeres estades fetes per mi en diferents llocs d’Europa. És un volum de records situats al marge de la meva activitat periodística.”*²⁶

El fet que des de 1940 col·laborés de manera continuada en el setmanari *Destino*, a més d’altres revistes i diaris, el va mantenir molt vinculat al periodisme cosa que, segons ell, continuaria condicionant la seva creació literària:

*“Aquest volum desè del que per fer-ho curt, anomenem les Obres Completes, és un llibre de literatura narrativa, que és la literatura que m’hauria agradat de cultivar si no m’hagués dedicat al periodisme, és a dir, si la dispersió angòixant del periodisme m’ho hagués permès.”*²⁷

²⁴ Veg. GUSTÀ, Marina, «Josep Pla» dins RIQUER, COMAS, MOLAS, *Història de la literatura catalana*, 1987, v.10, Barcelona. Editorial Ariel, p.143.

²⁵ PLA, Josep, *Llanterna màgica*, Barcelona, Edicions Diana, 1926, p.10.

²⁶ PLA, Josep, *Primers viatges*, Barcelona, Editorial Selecta, 1957.

²⁷ PLA, Josep, *La vida amarga*, Barcelona, Editorial Selecta, 1957.

Pere Gimferrer, l'any 1971, precisament en l'article de presentació del volum *En mar* (OC,18), recollia aquesta implicació. Ho feia citant una part del pròleg d'*Aigua de mar* (OC,2) on Pla insistia en la llosa que havia suposat el periodisme:

“M’hauria agradat enormement poder-me dedicar a la literatura narrativa d’una manera sistemàtica. Vaig cultivar-la amb una certa vitalitat fins a vint-i-cinc anys. Després, les necessitats de la vida m’incidiren a l’engranatge periodístic i en la dispersió ineluctable.”

I remarcava el fet que, tot i recordar els seus orígens literaris, no volia mostrar-se com un escriptor de “possibilitats fallides”:

*“Pla ha sabido hacer de la necesidad virtud y, si el periodismo ha venido a ser su medio de subsistencia, ha puesto en él todo su empeño creador, de tal manera que lo que hubiera podido ser obra de circunstancias se constituye en elemento cabal del extenso universo creador del escritor de Palafrugell.”*²⁸

Pla havia iniciat les col·laboracions a la revista *Destino* amb la secció fixa «Calendario sin fechas» el 24 de febrer de 1940, encara que el 30 de setembre de 1939 havia sortit publicat el seu primer article al setmanari –“*La sonrisa española*”–. Al llarg del període en què hi va estar vinculat, va tenir un gran pes a la publicació per a la qual va escriure els articles de la secció «Calendario sin fechas», els textos llargs signats amb el seu nom i d’altres que es van publicar amb diversos pseudònims com *Tristán*. Cal afegir, també, la seva participació en la secció «Cartas al Director» de la qual sembla que va ser el principal instigador, tal com afirmava a “*Reminiscencias*”, l’article que va escriure en commemoració als mil primers números de la segona època de la revista²⁹ :

“He escrito toda clase de cosas, y una de las secciones mayores del periódico en los presentes momentos –las «Cartas al Director»– fue

²⁸GIMFERRER, Pere, «Josep Pla, viajero» *Destino*, 10-4-1971, p.65. Vegeu a l’apartat 7 dels apèndixs la transcripció d’aquest text.

²⁹ Respecte a la primera època de *Destino* vegeu CABELLOS i MINGUEZ, P. i PÉREZ i VALLVERDÚ, E., «*Destino: política de unidad (1939-1946)*. Tres aspectes d’una transformació obligada» dins *Els Marges*, núm,37, 1987, pp.19-36. També GELI, Carles i HUERTAS, J.M., *Les tres vides de «Destino»*, Barcelona, Col·legi de Periodistes de Catalunya i Diputació de Barcelona,1990.

*iniciada por mi. Para incitar al público a escribirlas no tuve más remedio que elaborar las primeras –que casi todas son mías.”*³⁰

En aquest mateix article feia referència, a més, a la imatge pública que havia anat creant a partir del moment en què va decidir instal·lar-se en un petit poble de l'Empordà. Concretament es presentava com un personatge antisocial, sense lligams, que havia decidit aïllar-se i escriure en base als records:

“...mi situación ha sido la del tipo suelto, la del perro sin collar, la del solitario definitivo. Durante muchos años mi colaboración en el periódico ha sido elaborada en una casa de campo en despoblado, sin medio alguno de información, sin contactos personales, trabajando sobre vagas reminiscencias. No lo digo en tono de queja. Este papel me va bastante bien.”

Aquest paper que interpretava a partir dels anys quaranta era ben diferent del jove periodista cosmopolita que havia viatjat per Europa abans de la Guerra Civil. Instal·lat a l'Empordà, Pla volia que se l'identifiqués amb la imatge de l'escriptor aïllat que s'arrelava al seu país. Molts dels escrits d'aquells anys feien referència al cicle de la natura i a les activitats del camp lligades a la tradició. També tractà temes com l'estraperlo, l'escassetesa o les restriccions elèctriques que formaven part de la vida quotidiana i que feien impossible cap tipus de desenvolupament, si més no a curt termini. Es tractava d'una estratègia per aconseguir la complicitat amb uns lectors que, com ell, vivien amb unes dificultats similars.

Destino va ser una plataforma de difusió de la nova imatge que Pla elaborà a través de diversos recursos que li permetien allunyar l'escriptor del personatge que estava interpretant. Una d'aquestes fórmules van ser les entrevistes fictícies o autoentrevistes a través de les quals podia presentar de forma versemblant els trets més característics que conformaven aquesta imatge i exercir el control del ressò dels seus articles, tal com, per exemple, havia fet l'any 1954 en tornar del viatge a Nova York³¹ i com mostren els textos referents al viatge a l'Amèrica del

³⁰ PLA, José, «Ante el número 1000. Reminiscencias», *Destino*, 6-10-1956, pp.51,53.

³¹ PLA, José, «A la luz del quinqué. Conversación con José Pla a su regreso de América», 20-11-1954.

sud de l'any 1958 :“*Conversaciones con José Pla a su regreso de América*”³² i “*José Pla al habla*”³³ signats per col·laboradors de la revista, però escrits pel mateix Pla, tal com veiem en els manuscrits³⁴.

Pla, doncs, creà una imatge que distanciava l'escriptor del personatge que interpretava i que tothom identificava, tal com advertia en el pròleg del llibre *Humor honesto y vago*:

*“En realidad hace muy poco tiempo que me enteré que era un humorista. Fué a primeros de mayo de este año. Me lo dijeron unos amigos de confianza y pusieron en sus palabras una tal seriedad, que me lo creí en el acto.”*³⁵

És, per tant, la ironia, el recurs que més l'ajudà a crear la imatge fictícia, rere la qual no hem d'oblidar que hi havia l'escriptor compromès amb el moment que li havia tocat viure:

*“Malgrat la fama de sorneguer i de frívol que dues generacions consecutives m'han atribuït sense tenir gaire cura del coneixement –car jo sóc un home absolutament i personalment desconegut– em considero obligat a dir que tinc un elevadíssim concepte de la missió de l'escriptor en relació amb l'època que viu.”*³⁶

Un compromís que tenia present a través de diverses línies temàtiques, una de les quals és la que li oferia el motiu del viatge que, com assenyala Maria Josepa Gallofré,³⁷ durant els anys quaranta reflectia en uns textos que centraven la mirada cap a l'interior del país i que el portà a publicar llibres com *Viaje en autobús* (1942) o *Viaje a pie* (1949), elaborats amb el material publicat a la revista.

Durant la dècada dels cinquanta, pogué fer els primers viatges cap a Europa que presentà en forma de reportatge, normalment amb l'encapçalament de «Carta».

³² *Destino*, 12-4-1958.

³³ *Destino*, 26-4-1958.

³⁴ A l'apartat 1.3. dels apèndixs es troben els textos publicats i a l'apartat 2.3, els originals manuscrits.

³⁵ PLA, José, *Humor honesto y vago*, Barcelona, Ediciones Destino. Col Àncora y delfín, 1942.

³⁶ PLA, Josep, *Primers viatges*, op. cit.

³⁷ GALLOFRÉ, Maria Josepa, «Entre el *Viaje en autobús* (1942) i el *Viaje a pie* (1949) » dins Josep Pla, *memòria i escriptura. Actes del col·loqui de l'any Pla* (1997). Glòria Canals i Xavier Pla (eds.). Girona. Fundació Josep Pla. Universitat de Girona [2001], p.71.

Recordem que les “*Cartes*” havien donat títol a llibres dels anys vint: “*Cartes de lluny*” (1928) o “*Cartes meridionals*” (1929). Per tant, aquests viatges suposarien el retorn a paisatges i països coneguts durant la seva joventut, tal com manifestava en una carta al seu germà Pere:

“*Aquestes sortides em donen molta vida. Són com una segona joventut.*”³⁸

Deixava enrere, doncs, el període de reclusió en el propi país i iniciava una nova etapa amb els viatges cap a l’exterior de les nostres fronteres, així ho manifestava a “*Reminiscencias*”³⁹ on establia, a més, un paral·lelisme entre la seva situació personal i l’evolució de la publicació des del moment en què s’incorporà com a col·laborador fix⁴⁰:

“*La segunda época de DESTINO tiene dos etapas absolutamente distintas. Empezó la segunda con mis primeros tímidos viajes a Francia y Portugal, cuando traté de explicar la situación de Europa en los presentes momentos. Gracias a DESTINO pude hacer un viaje a Nueva York, y esto realmente lo agradezco, porque para mí aquel viaje fue la confirmación de un mundo de lecturas y de hechos que me hervían en la cabeza.*”⁴¹

Donat que la premsa interna no es podia fer ressò de la situació del país, malgrat els signes d’obertura mostrats pel franquisme a partir de la dècada dels cinquanta⁴², el fet de poder mostrar el camí que havien emprès alguns països europeus que s’estaven refent de la desfeta de la Segona Guerra Mundial, feia més evident l’aïllament i l’endarreriment nostre. En aquest sentit, els articles de

³⁸ “Brussel·les, 23 de juny de 1955” dins *Cartes a Pere*, Barcelona, Ediciones Destino, 1996, p.236.

³⁹ PLA, José, «Ante el número 1000. Reminiscencias», article citat.

⁴⁰ Vegeu GELI, Carles i HUERTAS, J.M., *Les tres vides de «Destino»*, op. cit.

⁴¹ Després del viatge a Nova York de l’any 1954, Pla continuà realitzant viatges per Europa i, a partir de 1957 inicià una sèrie de llargs recorreguts per escenaris encara no visitats com Israel, El Golf Pèrsic o Amèrica del Sud.

⁴² En la dècada dels cinquanta es produïren diversos canvis, uns a nivell internacional amb el restabliment de les relacions diplomàtiques entre Espanya i els Estats Units i la incorporació a diversos organismes com la FAO, l’OMS, la UNESCO, l’ONU, entre d’altres i, uns altres, en l’àmbit intern amb la incorporació de tecnòcrates en el govern. En aquesta dècada, també, es començaren a produir les primeres manifestacions populars en contra de la precarietat econòmica davant de les quals el règim reaccionà imposant un enduriment de la política d’ordre públic. Vegeu, RIQUER, Borja de i CULLA, Joan B., «Els cinquanta, uns anys de transició» dins *Història de Catalunya*, dirigida per Pierre Vilar, volum VII, Barcelona, Edicions 62, 1989 també, RIQUER, Borja de, «La dictadura de Franco» *Historia de España*. Josep Fontana i Ramón Villares (directores). v. 9. Ed. Crítica/Marcial Pons, 2010 i A.D. «Els cinquanta, uns anys de transició», dins *Història, política i cultura dels Països Catalans*. Volum 10. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1997.

Josep Pla es convertiren en una finestra oberta al món, a través de la qual compartia amb els seus lectors els canvis que s'anaven produint a nivell europeu i mostrava, així, la situació d'aïllament i d'estancament interna. Cruzet li reconeixia aquesta actitud l'any 1954:

“Amic Pla:

*Vostè és un home admirable. Després d'haver-se posat en el primer lloc de la literatura catalana contemporània, amb la seva anada a Ginebra i la tramesa de les seves excel·lents cròniques està donant una lliçó magistral als periodistes d'ara. No es pot demanar més”*⁴³

Tal com ja vaig assenyalar a *L'aventura breu i meravellosa com un foc d'encenalls*⁴⁴, aprofitava qualsevol esdeveniment polític per contraposar-lo a la situació que s'estava vivint en el nostre país. Així, per exemple, amb motiu de la creació del Mercat Comú d'Europa l'any 1957, posava com a condició indispensable per a l'èxit de la unió econòmica europea, el respecte cap a la diversitat de cadascun dels països:

*“Esto será posible si los roces son mínimos, es decir, si el respeto mutuo – el respeto de las lenguas, de las culturas, las propias historias– se convierte en una realidad positiva. El origen de los movimientos separatistas dependen de la discreción, la buena educación y la cortesía.”*⁴⁵

Un altre dels motius que trobem en els escrits d'aquest període és la divisió del món en dos blocs –l'occidental i el comunista– i l'amenaça de la Guerra freda. Pla, que havia estat corresponsal a diversos països europeus durant els anys 20, mirava amb ulls crítics aquesta situació i es mostrava contrari al comunisme. A més, sempre que podia, establia un paral·lelisme entre aquest sistema totalitari i qualsevol altra dictadura, com en el cas dels reportatges sobre la revolta hongaresa contra la Unió Soviètica ocorreguda durant la tardor del 1956, on formulava la següent crítica directa respecte a l'aïllament imposat pels governs dictatorials:

⁴³ [Cruzet a Pla], “Barcelona, 30 d'abril de 1954” dins *Amb les pedres disperses*; op. cit. p.472.

⁴⁴ PEREZ, Rosa M., *L'aventura breu i meravellosa com un foc d'encenalls (les col·laboracions de Josep Pla a «Destino» (1956-1960))*.

⁴⁵ PLA, José, «Ante la Europa que nace», *Destino* 23-3-1957.

“Si se exceptúan los Estados Unidos y Rusia –y quizá la China– hay algún país en el mundo que pueda vivir en un régimen de autarquía total?”⁴⁶

I on, a més, denunciava la repressió cultural i lingüística que estaven patint països com Hongria o Polònia que es trobaven sota el domini rus, una situació que qualsevol lector del país podia reconèixer com a pròpia:

“Aquí se constata un crimen cometido contra la ciudadanía húngara. Las clases cultivadas húngaras eran plurilingües. Hablaban los idiomas occidentales por tradición, por gusto y por una necesidad cultural explícita. En este sentido el pueblo húngaro, como el pueblo polaco, era de los más asequibles y abiertos del mundo. Los periodistas que conocí de estos países eran en los últimos años siempre políglotas consumados. Esto está ya terminado. Los húngaros no han tenido derecho, en los últimos años, más que a estudiar el ruso.”⁴⁷

En el transcurs del viatge al nord d'Europa de l'any 1956, ja havia tractat la malmesa situació lingüística a través de l'exemple del respecte de Finlàndia cap a la llengua i la cultura de la minoria de població sueca:

“La minoria sueca tiene perfectamente defendidos por la Constitución sus derechos culturales, lingüísticos y económicos, porque no hay ya ningún país civilizado en el mundo que no considere sagrado el respeto a la manera de hablar y a las variedades lingüísticas.”⁴⁸

Una qüestió que aprofità per retornar a temes que ja havia exposat durant la seva joventut, com la necessitat que tenen els països petits per conèixer diverses llengües:

En Finlandia hay, pues, dos lenguas básicas disponiendo, tanto la de mayoría como la de la minoría, de una libertad absoluta. Por otra parte, hay muy pocos finlandeses que no conozcan otra lengua –el inglés, el alemán, el francés y en menor cantidad el ruso-. Esto hace que los finlandeses, precisamente porque hablan una lengua que les aísla, son unos lingüistas consumados, y tienen medios de comunicación que no poseen pueblos que hablan una lengua vastísima, pero que son monolingües.”⁴⁹

⁴⁶ PLA, José, «Segunda carta de Austria. Sobre los acontecimientos de Hungría. Panorama del país en el momento de choque», *Destino* 16-2-1957.

⁴⁷ *ibíd.*

⁴⁸ PLA, José, «Cartas del norte de Europa. De Estocolmo a Helsinki por la vía marítima», *Destino* 3-10-1956.

⁴⁹ *ibíd.*

Una idea, a més, que enllaçava amb el cosmopolitisme d'alguns petits estats europeus, un tema que ja havia presentat a *Cartes de lluny* (1928) tot parlant de Dinamarca:

*“...els únics països políglotes que existeixen són aquests petits. Un ciutadà d'un país gran considera que amb la seva llengua ja en té prou. Els ciutadans dels països petits tenen l'avantatge, en canvi, de tenir més necessitats, estan obligats a defensar-se.”*⁵⁰

Recordem, però, que la seva reflexió anava més enllà, es referia a la necessitat de fixar la llengua catalana i prioritzar el seu aprenentatge abans d'estudiar i intentar comprendre altres llengües:

*“L'única base segura de comprensió i d'expressió, l'única pedra de toc granítica és la llengua que ens ha ensenyat la mare, ja sigui petita o gran o pobra o rica. Si ens manca això ens manca tot.”*⁵¹

Paraules que continuaren publicant-se en la reedició d'aquest llibre l'any 1954 a l'editorial Selecta⁵² i que mostren la preocupació de Pla per la situació de la llengua catalana, evidentment, però també de la voluntat d'identificar la seva obra literària com a catalana, tal com manifestava en el conegut pròleg de la reedició de *Viatge a Catalunya* l'any 1946 on declarava que l'original dels seus escrits era en català:

*“L'edició d'aquest volum em fa gràcia perquè podria, i espero que podrà ésser l'inici, de la publicació, en català, de tots els meus llibres. Havent estat concebuts, pensats i escrits en la meua llengua, encara que alguns hagin sortit, primer, en altres, és natural que la seva edició bàsica sigui la de la llengua en què foren inicialment elaborats.”*⁵³

Els viatges, per tant, eren un bon pretext per tractar temes que posaven de manifest l'actitud del règim en relació a la difusió de la cultura, tal com mostra d'una banda, la justificació del pressupost que destina Dinamarca en el manteniment i l'expansió de les seves biblioteques:

“En Dinamarca existen en la actualidad unas 1600 bibliotecas públicas (...) Estas bibliotecas disponen de más de 7 millones de volúmenes y prestan 18 millones de libros al año. Dinamarca gasta mucho en su

⁵⁰ PLA, Josep, *Cartes de lluny*, Barcelona, Llibreria Catalonia, 1928, p. 125.

⁵¹ *ibíd*, p.126.

⁵² PLA, Josep, *Cartes de lluny*, Barcelona, Editorial Selecta, 1954.

⁵³ PLA, Josep, *Viatge a Catalunya*, Barcelona, Editorial Àncora, 1946.

*presupuesto social y tiende a gastar más en esto que en gastos militares. Se dirá que estos son gastos superfluos, que el esfuerzo para eliminar totalmente el analfabetismo de país, es secundario. No es secundario. Este esfuerzo es equivalente a la seguridad interna, a la solidez de las instituciones, a la paz social.”*⁵⁴

I, d'una altra, l'estat deplorable de les poques biblioteques d'aquí, com a signe de la manca d'interès per la cultura per part del franquisme i una mostra més del seu immobilisme:

“El número de bibliotecas modernas, vivas, puestas al día, o sea en estado de proporcionar a sus lectores novedades editoriales seleccionadas que constituyen el palpitar del tiempo, es el barómetro que marca, inexorablemente, el estado cultural de cada país”

Entre 1952 i 1956, si exceptuem el viatge a Nova York, els seus desplaçaments van ser per Europa. A partir de 1957 inicià una sèrie de llargs recorreguts per escenaris encara no visitats com Israel, El Golf Pèrsic o Amèrica del Sud, que es perllongaren fins ben entrats els anys seixanta.

Tal com mostra la correspondència amb Josep Vergés⁵⁵, la major part dels viatges els proposava el mateix Pla, encara que, de vegades era Vergés qui veia la necessitat de fer-ne algun que mostrés fets polítics ocorreguts recentment, com la revolta d'Hongria de la tardor de 1956:

*“Vergés voldria que anés a Viena a fer papers en fred sobre lo d'Hongria a mitjans de gener. Una cosa o altra haurem de fer si es tanca tot lo demás.”*⁵⁶

En aquestes cartes trobem exemples de les propostes de Pla, com aquesta de l'any 1956 on suggeria diversos desplaçaments de llarg abast després de tornar del nord d'Europa⁵⁷:

Què farem després d'aquests articles? Tinc una proposició del Sr. Ribas, gerent de la Companyia Espanyola de Petrolis, per anar al Golf Pèrsic

⁵⁴ PLA, José, «Cartas del norte de Europa. El encanto de Copenhague», *Destino* 28-9-1956.

⁵⁵ Vegeu l'epistolari entre Josep Pla i Josep Vergés a *Imatge Josep Pla*, (OC, 45).

⁵⁶ “El mas, 11 de desembre 56” dins *Cartes a Pere*, op. cit., p. 243. Pla es refereix als fets d'Hongria de la tardor del 1956. Els reportatges es publicaren entre el 9 de febrer i el 16 de març de 1957.

⁵⁷ Entre el 21 de juliol i l'1 de desembre de 1956 es publicaren les «Cartas del norte de Europa».

pel canal de Suez i el Mar Roig en un petrolier de la Companyia. Això podria tenir interès.

Es podria anar a Israel, però en l'estat actual de coses s'hauria de preparar molt bé el viatge per evitar possibles molèsties. T'hauries de posar en contacte amb el representant d'Israel.

Crec que també seria molt útil anar al Brasil i l'Argentina des del nostre punt de vista polític.⁵⁸

Aquest projecte es va anar realitzant al llarg dels anys següents: el viatge a Israel es publicà a *Destino* entre juny i octubre de 1957. El de l'Argentina, el Brasil i l'Uruguai el realitzà durant l'any 1958 i el del Golf Pèrsic el 1959.

Més endavant va fer el segon viatge a l'Amèrica del Sud que, en un principi, hauria d'haver estat la continuació del viatge al Golf Pèrsic, tal com mostra la carta enviada a finals de desembre de 1958 a Josep Vergés quan iniciava aquest itinerari:

“I ara va la bomba: el capità –un xicot de 35 anys, molt simpàtic-, que, com tota la gent que navega, necessita companyia, m'acaba de dir el que segueix:

«Quan, de retorn del Golf Pèrsic, passarem per Suez, miraré que el vaixell s'hi quedi unes hores. Jo, amb vostè, iré al Caire i vostè podrà fer la feina periodística Després salparem i irem a Ceuta i, una vegada reformats de fuel, vostè podria continuar el viatge fins a Filadèlfia (EE.UU.). De Filadèlfia irem a Aruba, a les Antilles holandeses, a carregar a la refineria de la Shell, per a Tenerife. I a Tenerife ens acomiadarem.»

Què et sembla? Què haig de fer? Acceptar? Jo crec que hauríem d'acceptar. Ara en definitiva, depèn de tu.”⁵⁹

El viatge no es prolongà, però en el volum *En mar* va ser presentat com si s'hagués fet: *Un llarg viatge entre Kuwait, al Gol Pèrsic, i Valparaiso, a Xile (1959-1960)*.

Aquests, però, no foren els únics viatges del període de 1956 a 1960. Com ja vaig mostrar⁶⁰, Pla gairebé enllaçava un desplaçament amb un altre, de manera que a *Destino* hi publicà un gran nombre de textos. Així, l'any 1956 realitzà dos

⁵⁸ “Mas Pla, 14 de setembre de 1956” dins *Imatge Josep Pla*, (OC, 45), p.410.

⁵⁹ “22 de desembre de 1958” dins *Imatge Josep Pla* (OC, 45), p.426.

⁶⁰ Vegeu, PÉREZ, Rosa M, treball citat.

viatges llargs, el primer per la Mediterrània fins a Grècia i el segon pel nord d'Europa. Del primer es van publicar setze reportatges encapçalats «Cartas del Mediterraneo». La primera sortí publicada el 24 de març i l'última el 14 de juliol. La setmana següent, el 24 de juliol es publicà el primer reportatge dels vint-i-dos que formarien part del viatge pel nord d'Europa -«Cartas del norte de Europa». A més de dotze textos de la secció «calendario sin fechas» sobre aquesta sortida.

L'hivern i la primavera del 1957 viatjà a uns altres països d'Europa. El primer seria Àustria, des d'on escriví els reportatges referents a la revolta d'Hongria contra Rússia. Amb l'encapçalament «Carta de Austria» publicà sis articles llargs, tots en relació als fets d'Hongria, excepte el darrer que parlava exclusivament d'Àustria⁶¹. A continuació, i des d'Àustria, viatjà cap a Liechtenstein i Suïssa, i publicà dos articles i, finalment, des de França informava sobre el moment polític d'aquest país i de la guerra d'Alger. A partir del 8 de juny i fins el 7 de setembre es publicaren les «Cartas de Israel» sobre la recent creació de l'estat d'Israel, la seva organització, l'economia, la llengua i els conflictes amb el món àrab. Aquest viatge, s'allargà cap a Xipre, Turquia, Atenes, Itàlia i acabà a Portugal, amb l'última carta publicada el 30 de novembre.

Entre gener i juliol de 1958 trobem els articles referents al primer viatge a l'Amèrica del Sud (Brasil, Argentina i Uruguay). Es publicaren vint-i-quatre articles llargs -«Cartas»- i onze de la secció «calendario sin fechas». Ja de retorn, publicà unes altres «Cartas de Francia» referents a la caiguda de la IV República i al retorn de De Gaulle al poder.

Des del 17 de gener fins el 9 de maig de 1959 es publicaren les «Cartas de Oriente Medio» i les «Cartas del Golfo Pérsico», que eren el testimoni del viatge que realitzà en un petrolier des del Ferrol fins a l'Orient Mitjà, passant pel Canal de Suez. En total quinze articles llargs i vuit de la secció «calendario sin fechas» relacionats amb el tema. A partir del 16 de maig sortiren publicades les «Cartas

⁶¹ PLA, José, «Carta de Austria. Un país en franco progreso», *Destino* 23-3-1957.

de Ginebra», en relació a la conferència de Ginebra sobre el fallit intent de la reunificació d'Alemanya. Entre juny i juliol es publicarien més «Cartas de Francia» sobre la situació política i el seguiment de la guerra d'Alger. I, finalment, entre agost i octubre sortiren diversos textos sobre Portugal dins la secció «Calendario sin fechas».

Començà l'any 1960 amb dues «Cartas de Francia» sobre l'actualitat política i, continuava amb el segon viatge a Amèrica del Sud (Filadelfia, Veneçuela, Xile, Colòmbia, Cuba, Perú i Bolívia).

Per seguir el treball de Josep Pla a *Destino*, més enllà dels textos i les reaccions que suscitàren, l'epistolari amb Josep Vergés⁶², malgrat els problemes de datació i d'edició als quals em referiré més endavant, és una font important d'informació respecte a la seva presència a la revista, sobre com treballava, en quines condicions ho feia i quines eren les relacions amb el propietari que en paraules del mateix Pla:

*“...paga el que ha de pagar atesa la seva situació interna, però paga puntualment.”*⁶³

Ateses les circumstàncies, valorava la plataforma que li havia ofert *Destino* per tornar a escriure amb regularitat, connectar amb un sector de la societat que ja el coneixia, com a periodista i escriptor, i continuar elaborant la seva obra literària. També, com hem vist a través d'alguns dels seus escrits, intentava atacar contra el sistema establert per la dictadura, cosa que li comportà diversos problemes amb la censura:

*“Els meus pobres articles han provocat les primeres topades serioses entre la revista i la censura del règim.”*⁶⁴

⁶² *Imatge Josep Pla*, (OC,45).

⁶³ PLA, Josep, *Retrats de passaport* (OC,17), p.601.

⁶⁴ *ibíd.* p.602.

Des de *Destino*, per tal d'evitar-los, es practicava la censura editorial, però Pla creia en la plataforma de la revista per mostrar el rebuig del règim i considerava, per tant, que calia arricar-se:

*“tot article que per una o altra raó molesti el règim és un bon article”*⁶⁵

Per això, sovint es queixava a Vergés de l'excessiva prudència a l'hora de publicar alguns textos i li demanava que fos més valent:

*“¿És que us penseu que el govern caurà d'un moment a l'altre? Esteu equivocats i tots els vostres càlculs fallaran. Això durarà tants anys com vulguis. Crec, per tant, que s'ha d'atacar, encara que de vegades es perdi algun article.”*⁶⁶

Molts anys després, continuava pensant que calia utilitzar els nous canals d'aparent obertura que podia oferir el règim per tal de publicar sense passar prèviament per censura i recriminava a Vergés que no ho volgués aprofitar.

*“Estimat Josep: Veig que el calendari no ha sortit – el que vaig enviar. A terra per la censura? ¿Què hauria passat si no l'haguessis enviat? Sospito que res. ¿No seria hora de decidir-se?”*⁶⁷

Segurament seguint les indicacions de Josep Vergés, els correctors i els redactors aplicaven mesures cautelars en els textos de Pla. Ho veurem més endavant en la comparació entre els textos publicats i els manuscrits referents al viatge a l'Amèrica del Sud de l'any 1958⁶⁸.

La crítica a Vergés respecte a *Destino* s'ampliava a altres aspectes, a més del que acabem de veure, com la necessitat de deslligar-se de la imatge d'adhesió al règim que des dels seus inicis presentava la revista:

*“Podríem fer grans diners amb l'almanac si el féssim barat i per pagesos i mariners amb indicació de coses útils, però suposo que la vostra intenció és fer una collonera literària amb l'estil residual de la Falange, que és el que encara impera al setmanari.”*⁶⁹

⁶⁵ “l'Escala, juny de 1945” dins *Imatge Josep Pla* (OC 45), p.381.

⁶⁶ “Mas Pla, setembre de 1949” dins *Imatge Josep Pla* (OC45), p.401.

⁶⁷ “Mas Pla, 1 de gener de 1965” dins *Imatge Josep Pla* (OC 45), p.440.

⁶⁸ A l'apartat 3 dels apèndixs hi ha la comparació entre els originals manuscrits i els textos publicats a *Destino* referents al Viatge a l'Amèrica del Sud de l'any 1958.

⁶⁹ “l'Escala, agost de 1943” dins *Imatge Josep Pla* (OC 45), p.362.

Així com introduir temes que afectaven el conjunt de la societat per tal de criticar un govern que amb les seves mesures restrictives havia contribuït, per exemple, a la generalització de l'estraperlo:

*“Quan sortirà el número extraordinari? L'article que et vaig enviar per al dit número és fortíssim. Crec que hem de tenir en compte una cosa. Si la gent veu que critiquem amb sentit positiu, creurà que col·laborem amb aquesta gent. El que cal és atacar furiosament el sistema i demostrar que sistema i estraperlo és igual, és la mateixa cosa. Deixem, doncs, l'estraperlisme de cantó i ataquem el sistema.”*⁷⁰

A banda de les crítiques, també intervingué en la marxa del setmanari a partir dels seus suggeriments i, segons Vergés, amb l'ajuda que en molts moments oferí per tal de sortir d'algun problema greu. Per la seva banda, Pla valorava la gestió de Josep Vergés al capdavant de *Destino*, una de les claus de l'èxit de la revista:

*“Ha tingut una redacció pràcticament inexistent i una administració eficient, ordenada i positiva. Així és natural que hagi estat la publicació que ha durat més en aquest país i la que ha sortit amb una puntualitat més exacta –a pesar de les dificultats creades per un règim de censura molt complicat.”*⁷¹

Es referia, també, a la capacitat de mantenir una publicació periòdica que pretenia oferir una certa qualitat informativa dintre de les lleis imposades pel règim:

*“Si jo pogués m'atreviria a dir que havent mantingut una revista durant tant de temps, en aquest país i dins d'una dictadura i amb una censura que ha arribat als més insignificants detalls, té un mèrit que exigeix una intel·ligència desperta i sense falla.”*⁷²

Tal com continuava explicant, a *Destino* no hi havia un equip de redactors, sinó de col·laboradors que feien arribar els seus escrits a la revista, com feia ell mateix:

“En fi: jo no he sabut mai en què ha consistit la Redacció de «Destino». Ni tan sols no hi he trobat mai un penja-robes per a deixar-hi el barret o l'abric. Ha estat el racó del món en què s'ha perdut menys temps –en què

⁷⁰ “Cadaqués, dimecres, nit, 1946” dins *Imatge Josep Pla* (OC 45), p.386.

⁷¹ PLA, Josep, *Retrats de passaport* (OC 17), p.603.

⁷² *ibíd.*

ha estat possible de trobar menys gent fixa. Ha estat un despatx de visites a través de les quals s'han demanat originals o s'han rebut articles – articles que Sagrera ha pagat, com a administrador encarregat de tot l'entrellat de la publicació, amb una puntualitat perfecta.”⁷³

Pla, recordem-ho, havia decidit als anys quaranta instal·lar-se a l'Empordà, per tant havia d'enviar els seus escrits per correu postal, servei del qual desconfiava, aquest podia ser el motiu pel qual sempre utilitzava el “recader” per fer-los arribar. Durant els desplaçaments, la preocupació per la possibilitat de perdre els escrits era constant, per això en la correspondència amb Vergés, són freqüents, les referències a aquest neguit:

*“Suposo que a hores d'ara els has rebuts tots. Tots han estat enviats per avió, amb diferents franqueigs, donada l'anarquia que impera en estancs i oficines de correus –que no tenen balances. Els específics, els vaig haver de deixar al vaixell, perquè la duana de Bari em demanà 10.000 lires per entrar-los. De manera que s'ha de vigilar el pas del «Città di Messina» per Barcelona, de retorn de Trieste, i recollir-los del «capo-cameriere»”*⁷⁴

Sempre podia haver una sorpresa desagradable, un bon exemple són els articles perduts durant el viatge a l'Amèrica del Sud de l'any 1958 que havia enviat per correu postal des del Brasil:

*Josep: no havent rebut el telegrama, suposo els articles definitivament perduts. No pots tenir idea de la molèstia que això m'ha produït.*⁷⁵

Si bé en un principi, creia que el fet s'havia produït al Brasil, en aquesta mateixa carta deia que, potser, tot havia passat dintre del servei de correus espanyol:

*“He plantejat la qüestió de les cartes a les autoritats postals del país. Em diuen que no són els brasilers els qui roben els segells cars, sinó els empleats de correus dels països destinataris. Si ho creus així, planteja la qüestió a Barcelona i a Madrid, per favor.”*⁷⁶

Aquest contratemps el va obligar a refer textos amb els quals havia estat treballant durant un mes:

⁷³ PLA, Josep, *Retrats de passaport* (OC 17), p.604.

⁷⁴ “Brindisi, dimecres, 28 de març de 1956” dins *Imatge Josep Pla* (OC 45), p.408.

⁷⁵ “Rio, 10 de març de 1958” dins *Imatge Josep Pla* (OC 45), p. 425.

⁷⁶ *ibíd.*

“He tractat de reproduir el nº 11, que és el que t’envio. Aquest article m’ha costat un mes de feina! Hi ha tota la situació de l’Argentina en 10 quartilles.”⁷⁷

Però aquest no va ser un fet aïllat, sinó que s’hi trobar en alguna altra ocasió, segons indica Cristina Badosa, cosa que confirma les dificultats amb què es podia trobar Pla durant els viatges i que condicionaven la seva feina.⁷⁸

També a través de la correspondència amb Josep Vergés, es possible arribar a fer-nos una idea de les condicions en què viatjava ja que s’havia de cenyir a un pressupost massa ajustat, tal com mostra, per exemple la carta enviada des de Montevideo el febrer de 1958 on donava una relació de les despeses, es queixava de la poca quantitat que se li havia assignat i retreia que havia hagut de rebre invitacions i diners per part de diversos personatges per tal de continuar el viatge:

La meva estada a l’Argentina ha durat gairebé un mes. A l’Argentina, durant aquest temps, he gastat 8.000 pesos: 6.000 pesos donats per la casa Queromon i 2.000 pesos donats pel Sr. Triana, corresponsal d’A.B.C., amic íntim de Giménez-Arnau. Aquesta quantitat no hauria pas arribat si no hagués estat invitat per López-Llausàs, Victoria Ocampo, Jesús Cambó, Dr. Devoto i no recordo qui més
(...)

Giménez-Arnau m’ha donat 500 pesos uruguaians, que serviran per a pagar l’estada aquí a base de 10 dies a 35 pesos diaris (350 pesos) i sobraran 150 pesos per a afegir als dòlars que tinc per a anar al Brasil i tornar amb el «Conte Grande» fins a Barcelona. 150 pesos són 30 dòlars U.S.A., que, afegits als 340 que tinc de reserva, fan 390 dòlars –quantitat que Giménez-Arnau considera insuficient. Ja veurem. Si de cas, ja telegrafiaré.”⁷⁹

Malgrat tot, feia el possible per ajustar-se a l’economia de la revista i per estalviar al màxim:

“Quan arribi el moment et diré el que m’hauran costat els 8 dies d’Uruguai; això serà una mica car, perquè aquest país té una moneda fortíssima (1 dòlar=5 pesos) i la vida hi és molt cara. Visc en un hotel tronadíssim enmig de les protestes de Giménez-Arnau, que em volia portar al Victoria Plaza (25 pesos diaris = 5 dòlars = 360 pts. diàries només per dormir). Els diplomàtics són fenomenals. (No s’hi val a dir que els 25 pesos diaris eren un preu especial fet per la seva bona cara. Si

⁷⁷ ibíd.

⁷⁸ BADOSA, Cristina, *Biografia del solitari*, op. cit., p.272.

⁷⁹ “Montevideo, febrer de 1958” dins *Imatge Josep Pla* (OC 45), p.423.

*hagués hagut de pagar com ell, m'hauria deixat la dentadura i tota la quincalla).*⁸⁰

Encara que de vegades podia imposar les seves condicions, com en el cas dels fets d'Hongria de la tardor de 1956⁸¹:

“Si acceptes el pla, jo marxaré a Viena passat Reis. Si hi hagués gasolina, faria el viatge en cotxe amb Bonal, fins a Basilea. Com que no n'hi ha, faré el viatge en tren.

Primer, doncs, es necessita que arreglis el passaport adjunt per a França, Suïssa i Àustria. Després cal establir el preu en primera i llit: Flaça, Portbou, Ginebra, Basilea, el Vorarlberg i Viena per Salzburg i retorn a Palafrugell.

*Donat el preu de la pesseta i els preus d'aquests països, són indispensables, com a mínim, de 10 a 12 dòlars diaris, en francs suïssos o dòlars –cap pesseta. Si em dones pessetes, a mesura que em vagi allunyant del país me'n donaran menys i farem un pa com unes hòsties. Viena és a la quinta punyeta.*⁸²

Sempre, però, podia sorgir algun imprevist que endarrerís i complicqués el viatge, sobretot perquè no era fàcil creuar la frontera:

“Josep: Em pensava que el permís de sortida es donava a Barcelona i he quedat sorprès de saber que aquest servei ha estat traslladat a Madrid. T'advertixo que a Girona m'haurien resolt les coses per marxar el dia 6. Hauria estat interessant marxar amb Bonal, perquè a la frontera, per passar amb algun diner, hi té la pràctica de l'home que la passa sovint. En fi, la cosa ha fallat.

*Això de passar amb algun diner és important, perquè amb el tren –que és el mitjà que utilitzen els pobres– són rigorosos.*⁸³

Aquests exemples reafirmen la importància que suposa la correspondència entre Josep Pla i Josep Vergés. Hi veiem no només la manera de treballar de Pla i les dificultats dels desplaçaments a l'exterior del país, sinó també l'enorme esforç que suposava l'escriptura dels textos que reflectien aquestes sortides. Cal dir, però, que no sempre la revisió d'aquestes cartes es pot fer de manera fluïda ja que presenten problemes d'edició. Per a la realització d'aquest treball he consultat els originals manuscrits de la correspondència entre Josep Pla i Josep

⁸⁰ ibíd.

⁸¹ Vegeu p.23.

⁸² “25 de desembre de 1956” dins *Imatge Josep Pla* (OC, 45), p.412.

⁸³ “Llofriu, 4 de gener de 1957” dins *Imatge Josep Pla*, p.413.

Vergés del *Fons de Josep Vergés (2006)*⁸⁴ referents al període que abasta el meu estudi i, a banda de la transcripció feta de manera força arbitrària, he pogut detectar altres irregularitats, com la datació aleatòria de cartes que Pla no havia datat, aspectes que cal tenir en compte en l'estudi de l'obra literària dintre del conjunt de *Destino* i de l'Obra Completa, ja que fan perdre fiabilitat a aquest recull de cartes.⁸⁵

Paral·lelament a l'època de més activitat a *Destino*, que coincideix amb els nombrosos desplaçaments, Pla havia iniciat un projecte de publicació d'Obres Completes amb el seu editor Josep M. Cruzet que s'havia de nodrir dels llibres publicats en format petit de l'editorial Selecta –entre 1949 i 1956 n'havien sortit vint-i-dos–, pels que acabaria de recuperar de l'etapa literària de la seva joventut i d'altres amb material de nova creació. Pla, tal com havia manifestat a Josep M. Cruzet, volia publicar una obra ben extensa per tal de contribuir a la normalització de la literatura catalana:

*“Jo crec que en un país que té una literatura principalment de diumenge a la tarda, un o altre hauria de donar una impressió quantitativa important”*⁸⁶

Gràcies a la correspondència entre Josep M. Cruzet i Josep Pla podem fer-nos una idea del gran treball que van dur a terme per fer possible la publicació de la seva obra en català dintre les circumstàncies adverses dels anys de la dictadura franquista. Així, per exemple, per tal d'intentar eludir la censura, Cruzet decidia tractar alguns llibres de l'Obra Completa com a segones edicions malgrat les diferències amb els anteriors:

*“...hem donat les dades de «Coses vistes» i «Bodegó amb peixos» posant-hi al costat, entre parèntesis, «Primers escrits» i «Aigua salada respectivament».*⁸⁷

⁸⁴ Fons de Josep Vergés (2006), Biblioteca de Catalunya. Vegeu l'apartat 4.1. dels apèndixs.

⁸⁵ A l'apartat 4 dels apèndixs es troben els originals manuscrits i la transcripció dels textos corresponents d'*Imatge Josep Pla* (OC,45), així com una referència d'alguns errors que he observat en aquestes cartes.

⁸⁶ [Josep Pla a Josep M. Cruzet], “Palafrugell, 31 [d']agost [de] 1955” dins *Amb les pedres disperses*, op.cit, p.556.

⁸⁷ [Cruzet a Pla] “Barcelona, 25 d'abril de 1956” dins *Amb les pedres disperses*, op.cit., p.595.

També podem veure com Pla elogiava el seu editor per la gran tasca que estava duent a terme per la difusió del llibre en català:

*“En un període tan advers com el present, gràcies als seus esforços hem pogut tenir un pla editorial digne, superior als que s’havien elaborat amb anterioritat.”*⁸⁸

Entre 1956 i 1962 es publicaren gairebé una trentena de llibres del projecte d’aquesta Obra Completa. Cal remarcar el fet que entre tots aquests volums no n’hi ha cap que faci referència als viatges d’aquells anys. Només, *Week-end (d’estiu) a New York*, que obtingué el Premi Pi i Suñer l’any 1955, forma part dels llibres publicats a l’editorial Selecta, encara en el format petit.

El fet que cap dels llargs viatges fets a partir de 1956 fos reflectit en l’edició de les Obres Completes de l’editorial Selecta no significa que Pla bandegés aquest material per al seu projecte literari en català. En aquest sentit, fixem-nos, per exemple, en aquest comentari que li feia Cruzet en relació al viatge per Itàlia i Grècia l’any 1956⁸⁹:

*“Molt agraït per la seva carta de Bari que li contesto amb aquesta esperant que el seu viatge pel Mediterrani li haurà servit per a completar uns quants llibres tal com em deia en la seva...”*⁹⁰

O la menció a projectes que hauria anat exposant arran del viatge a Israel o a Portugal el 1957:

*“M’alegra que el seu viatge a Israel sigui ja una realitat immediata i que possiblement s’allargui fins a Turquia. Sé que vostè traurà un gran profit d’aquesta anada al pròxim Orient en relació amb els projectes literaris sobre Israel i les Escales de Llevant. També recordo que, en una llista d’obres que va enviar-me el setembre passat, hi figurava una obra sobre Portugal, per la que podria ser-li molt útil la seva probable estada en aquell país amb el seu germà durant part d’aquest estiu.”*⁹¹

Més aviat cal pensar que tenia un projecte més ambiciós tal com mostra la proposta feta a Josep M. Cruzet d’unes noves Obres Completes l’any 1959.

⁸⁸ [Pla a Cruzet] [data de recepció 22-10-55] dins *Amb les pedres disperses*, op.cit., p.569.

⁸⁹ Entre el 24 de març i el 14 de juliol de 1956 es publicaren les «Cartas por el Mediterraneo».

⁹⁰ [Cruzet a Pla] “Barcelona, 13 d’abril de 1956” dins *Amb les pedres disperses*; ob. cit., p. 591.

⁹¹ [Cruzet a Pla] “Barcelona, 24 de maig de 1957” dins *Amb les pedres disperses*, op.cit. , p. 618.

La resposta del seu editor, que en aquell moment no ho veia viable, ens fa adonar que Pla no només reelaborava la seva obra, sinó que tenia present una nova reordenació:

“Li repeteixo que el pla general estructurat en el seu paper em sembla molt bé i em permet tenir una visió gairebé completa del que serà la seva prodigiosa producció total”⁹²

En aquest nou projecte, que s’iniciava amb *El quadern gris (un dietari) (Primer escrit)*, agrupava els llibres segons la temàtica en 23 volums, entre els quals hi havia títols que remetien als viatges més recents⁹³:

*Volum IX – Mediterrani Cartes d’Itàlia
 Les escales de llevant
 El fons del sac*

*Volum XIX- Amèrica New-York
 Amèrica del Sur (arreglar)
 El Caribe (falta)*

Cal remarcar la paraula “*arreglar*” que indica que l’octubre de l’any 1959 tenia fet el llibre *Amèrica del Sur*.

La mort de Josep M. Cruzet, però, l’any 1962 estroncà la relació de Josep Pla a l’editorial Selecta i, per tant, la possibilitat de fer realitat aquest projecte. L’inici de la publicació de les Obres Completes a l’editorial Destino l’any 1966 amb *El quadern gris*⁹⁴ suposà una nova etapa per a Pla que orientà els seus esforços a fer possible un pla que havia proposat a Josep Vergés el 1965. En tornar a començar, modificà el criteri d’ordenació i d’agrupació dels llibres, per tant, a l’hora de plantejar l’estudi dels projectes literaris de Josep Pla vinculats als viatges de *Destino* a partir de 1956, cal tenir en compte que el temps transcorregut des dels desplaçaments fins a la seva publicació va afectar el resultat final dins l’Obra Completa.

⁹² [Cruzet a Pla] “Barcelona, 12 de novembre” de 1959 dins *Amb les pedres disperses*, op.cit., p.651.

⁹³ [Annex. Projecte d’Obres Completes] [data de recepció de Cruzet, 24-10-59] dins *Amb les pedres disperses*, op. cit, p.652.

⁹⁴ PLA, Josep, *El quadern gris* (OC,1).

Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)

Viatge a l'Amèrica del Sud (1957) va ser inclòs en el volum «En mar» (OC, 18) amb altres llibres que reflecteixen alguns dels viatges per a la revista *Destino* entre 1956 i 1967, però que no responen a una temàtica concreta del projecte plantejat a Josep Vergés en el moment de concretar l'edició de les Obres Completes a l'editorial Destino. Això no significa, però, que el volum no tingui coherència dins el conjunt de l'obra literària de Josep Pla.

En primer lloc, el títol que uneix aquests llibres –*En mar*– remet a un motiu literari utilitzat diverses vegades per Pla i que recorda la fascinació que havia tingut pel mar des de sempre. A més, es tracta d'uns llibres que segueixen una de les línies principals que caracteritzen la seva literatura: el relat del viatge a partir del material de les col·laboracions a la premsa. Finalment, eren, en bona part, uns viatges importants que, com hem vist, va proposar a Vergés i que significaven el retorn a paisatges de la seva joventut (Europa i el Mediterrani). En tots, elaborà uns relats basant-se, com havia fet altres vegades, en un material publicat a la premsa, un material que seleccionà, ordenà, modificà i completà i al final acabà formant part de la seva obra literària⁹⁵.

Els anys que separen la publicació dels articles de la seva presentació com a obra literària ens porten a reflexionar sobre l'elaboració d'aquests relats. És a dir que pel fet que partien de les col·laboracions a la premsa i que, per tant, reflectien el context històric del moment en què foren publicats, cal veure fins a quin punt Pla va crear un relat a partir del record, o trià, ordenà i reelaborà el material ja publicat.

⁹⁵ Vegeu GUSTÀ, Marina, «Josep Pla» dins RIQUER, COMAS, MOLAS, *Història de la literatura catalana*, op.cit, p.159.

Si observem, encara que sigui de manera superficial, els tres primers viatges ens adonarem que Pla elaborà aquests llibres de manera sensiblement diferent respecte a la utilització del material publicat a la revista.

A *Cabotatge mediterrani* (1956) utilitzà alguns dels articles que resseguien el viatge per mar per la costa italiana des de Gènova fins a Brindisi, passant per Nàpols i Sicília per acabar el trajecte a Grècia. Però la major part de l'estada a Atenes era un dietari que no es corresponia amb els textos publicats a *Destino*.

A *Viatge a l'Amèrica del Sud* (1957) també elaborà un dietari que relatava el viatge, una part del qual no es corresponia amb els textos de *Destino*. La resta era l'adaptació d'alguns dels escrits publicats a la revista.

En el cas d'*Un llarg viatge entre Kuwait, al Golf Pèrsic, i Valparaíso, a Xile* (1959-1960), va unir dos viatges fets de manera gairebé consecutiva i recollia en la ficció la proposta inicial feta a Josep Vergés durant el viatge cap al Golf Pèrsic⁹⁶. També elaborà un dietari amb el material publicat que feia referència als dos desplaçaments.

Només amb aquests exemples, podem fer-nos una idea de la manera com Pla, dintre d'uns paràmetres similars, va tractar cada relat de manera independent.

Donada la impossibilitat de fer l'estudi de tot el volum, tal com ja he exposat en la introducció, m'he centrat, només, en l'estudi d'un dels llibres, *Viatge a l'Amèrica del Sud* (1957), del qual ja havia fet una aproximació en el meu treball per al Màster l'any 2008⁹⁷.

Un dels motius per haver triat aquest llibre rau en l'interès demostrat per Josep Pla cap a Amèrica manifestat arran del viatge a Nova York que li va produir "*una rebullida mental excepcional*" tal com expressa a Josep M. Cruzet⁹⁸, tant pel que

⁹⁶ Vegeu nota 59.

⁹⁷ PEREZ, Rosa M., *L'aventura breu i meravellosa com un foc d'encenalls (les col·laboracions de Josep Pla a «Destino» (1956-1960))*.

⁹⁸ [Pla a Cruzet] "Divendres, 15 [d']octubre [de] 1954"; dins *Amb les pedres disperses*, op. cit., p.495. El 13 de setembre de 1954 ja havia dit al seu germà: "*New York m'ha produït una rebullida mental tan fantàstica que no m'hi veig de cap ull.*" Dins *Cartes a Pere* op. cit, p.220.

hi descobrí com pel contrast amb el propi país sotmès a l'aïllament que l'allunyava de la resta del món occidental. A més, en una carta al seu germà Pere exposava la impressió que li va produir la ciutat: els colors, l'abundància, la riquesa i la pobresa i, sobretot, la sensació de llibertat que havia viscut durant uns dies:

“Et diré, per resumir, que per úniques coses que em mouria de casa seria per anar a Grècia i per tornar a New York, Ja veus! És una cosa que no m'havia passat mai de la vida, provocada, és clar, per la situació que vivim aquí. A l'arribar, m'he trobat amb 3 dies de restriccions elèctriques!”⁹⁹

En aquesta mateixa carta expressava, també, l'agradable sensació d'haver retrobat Europa a l'altra banda de l'Atlàntic:

“La ciutat en si només es comprèn bé si es coneix el nord d'Europa, i llavors resulta que New York no és res més que una barreja de Londres, Hamburg, Amsterdam i Liverpool...”¹⁰⁰

Seguint amb aquesta mateixa línia temàtica, l'Amèrica del Sud era un nou escenari per explorar i pel qual havia mostrat curiositat anys enrere. Havia enviat articles a Vergés per a *Destino*:

“...t'envio un reportatge sobre els «pronunciamientos» a l'Amèrica espanyola, que em sembla que t'agradarà i et permetrà il·lustrar-lo amb retrats de generals sud-americans, que solen ésser colossals.”¹⁰¹

S'havia mostrat atent als esdeveniments polítics:

“Gràcies per el report de «La nación» sobre la política argentina, que és sensacional.”¹⁰²

I havia rebut documentació diversa abans del viatge:

“Pep Miquel m'ha enviat un Waldo Frank sobre hispano-amèrica. Suposo que és el teu...”¹⁰³

⁹⁹ “Mas Pla, dilluns 13 de setembre 1954” dins *Cartes a Pere*, op.cit., pp.220-221.

¹⁰⁰ *ibíd.*

¹⁰¹ “Mas Pla, 10 de gener de 1949” dins *Imatge Josep Pla* (OC 45), p. 402.

¹⁰² “Palafrugell, 13 de desembre de 1955” dins *Amb les pedres disperses*, op. cit., p.581.

¹⁰³ “Mas, 24 nov[embre] 57” dins *Cartes a Pere*, op. cit., p.267.

El viatge a l'Amèrica del Sud de l'any 1958 responia, en part, a l'interès que generà la caiguda del règim de Juan Domingo Perón a l'Argentina i a la nova situació política que es derivarà després de les eleccions del febrer de 1958. Recordem que l'any 1956, en la proposta que feia a Josep Vergés per anar a l'Argentina i al Brasil, explicitava la voluntat d'aportar el punt de vista polític¹⁰⁴. A més, Pla volia mostrar les diferències entre el Nord i el Sud del continent americà a partir de la visió que oferiria del Brasil i de l'Uruguai, dos països que creuaria en el seu trajecte cap a Buenos Aires.

És possible, a més, que pensés en la difusió de la seva obra literària en el mercat sud-americà, ja que Cruzet en alguna ocasió li havia expressat el desig de l'editor Antoni López Llausàs¹⁰⁵ per publicar algun llibre seu:

*“Acabo de rebre una carta del gran editor A. López Llausàs de la que li reproduexo el següent apartat, per referir-se a vostè:
«OBRA PLA EN ESPAÑOL». Como usted sabe, porque se lo he dicho en repetidas ocasiones, tengo el gran deseo de encontrar una ocasión para publicar algo de Pla en español. La lectura de los artículos que publicó en «Destino» sobre Israel me han hecho pensar que quizá esta sería una obra que abriría con éxito el mercado de habla castellana a José Pla que tanto se lo merece...”*¹⁰⁶

Coincidint amb el viatge a l'Amèrica del Sud, l'editorial Sudamericana li publicà *Israel en los presentes días* l'any 1958.

¹⁰⁴ vegeu p. 24.

¹⁰⁵ Era l'editor de l'editorial Sudamericana amb seu a Buenos Aires.

¹⁰⁶ “[Cruzet a Pla] “Barcelona 21 de novembre de 1957” dins *Amb les pedres disperses*, op. cit, p.627.

Viatge a l'Amèrica del Sud (1957) dins el volum *En mar* publicat l'any 1971 relata una part de l'experiència del viatge de l'any 1958 –remarquem la data de 1957 com a part del títol. Per a la seva elaboració Josep Pla creà un dietari amb el material que havia escrit per a *Destino*, que retocà i amplià amb un altre de nou. En l'estudi del llibre, a més de veure la tria i l'ordre dels textos que utilitzà, d'analitzar els canvis, les revisions i les ampliacions que finalment formen part del que entenem pròpiament per creació literària, cal tenir present, com hem dit, la distància entre el moment del viatge i la publicació del llibre. D'una banda, cal veure si tingué en compte els canvis que es produïren en els països visitats entre 1958 i 1971, alguns de signe totalment contrari als que exposava als reportatges, com en el cas de l'Uruguai i, d'una altra, què recuperà –si és que ho va fer– de la censura editorial aplicada als textos. Malgrat la imatge d'obertura iniciada als anys cinquanta que es mantindria als anys seixanta amb la promulgació, per exemple, de la “Ley de prensa” de l'any 1966, el règim continuava amb el seu caràcter immobiliària¹⁰⁷. Bona mostra d'això és l'expedient de censura de *En mar*¹⁰⁸ on constava, segons el compliment de les normes vigents de la llei esmentada, la presentació i el dipòsit del volum dintre del conjunt de les Obres Completes i que entre els seus comentaris el lector assenyalava el següent:

“Dentro de su habitual ponderación y medida se le escapa alguna referencia tendenciosa, siempre marginal (p.185), y expresiones como País Vasco (p,157). Pero tales detalles no tienen peso específico dentro de unas Obras Completas presentadas en depósito.”

La “referència tendenciosa”, per bé que “marginal”, a la qual es referia el censor, tenia a veure amb l'ús de l'expressió “nacionalitat catalana” en la frase següent:

“L'emigrant català, quan somnia la nacionalitat catalana, té un moment especialment agut: és quan pensa en les faves.” (185)

Cal remarcar, a més, que el censor ho va qualificar de “detall” dintre del conjunt de les Obres Completes. És a dir que en un altre tipus d'edició potser hauria actuat de manera contundent.

¹⁰⁷ Vegeu, Riquer, Borja de i Culla, Joan B., «Del Pla d'Estabilització a la fi del franquisme (1959-1975)» dins *Història de Catalunya*, dirigida per Pierre Vilar, volum VII, Barcelona, Edicions 62, 1989.

¹⁰⁸ Archivo General de la Administración, “Expediente de censura literaria *En mar*” núm. 73-00700-02823,1971, Alcalà de Henares. A l'apartat 8 dels apèndixs hi ha la còpia del citat expedient.

Viatge a l'Amèrica del Sud (1957) a més de ser una mostra d'una de les formes de la creació literària de Josep Pla, la que provenia de les col·laboracions a la premsa, era, també, el resultat d'un període de la trajectòria literària de Josep Pla que es caracteritzà per una intensa activitat periodística i per la constant reelaboració de la seva obra literària en un context històric determinat.

3. El viatge a l'Amèrica del Sud

*“Cuando terminada, por el momento, la información de Europa que, durante casi cuatro años, he llevado a cabo para DESTINO, empezamos a hablar de una información en algunos países de la América del Sur, no puse más que una condición: hacer el viaje de ida y vuelta en un barco italiano de los que cubren el servicio del Atlántico meridional.”*¹⁰⁹

D'aquesta manera, utilitzant aquesta forma de *captatio benevolentiae*, començava Pla la llarga sèrie de «Cartas», publicades a la revista *Destino* entre el 18 de gener i el 5 de juliol de 1958 i que són el testimoni del viatge que realitzà a l'Amèrica del Sud durant el qual visità l'Argentina, l'Uruguai i el Brasil.

El desplaçament durà aproximadament tres mesos, ja que, segons confirmen els epistolaris entre Josep Pla i Josep Vergés i entre Josep Pla i el seu germà Pere, embarcà a Barcelona en el transatlàntic «Conte Grande» el 21 de desembre de 1957¹¹⁰ i tornà, des del Brasil, durant la segona quinzena del mes de març de 1958¹¹¹

En total, tal com mostra la següent taula, es van publicar 24 «Cartas» i 11 textos de la secció fixa «Calendario sin fechas» (c.s.f.).

DATA	PÀGS.	TÍTOL
18/1/58	5-6-7-8	«Cartas del Atlántico sur. Hacia América».
25/1/58	5-6-7-8	«Cartas del Atlántico sur. Recife (Pernambuco)».
1/2/58	8-9-10	«Cartas de la Argentina. Hacia la normalidad constitucional. Unas elecciones voluminosas: Balbín-Frondizi».

¹⁰⁹ PLA, José, «Cartas del Atlántico Sur. Hacia América» *Destino*, 18-1-1958, p.5. Vegeu la transcripció d'aquest text a l'apartat 1.1.1 dels apèndixs. Tots els originals manuscrits dels articles del viatge a l'Amèrica del Sud es troben als apartats 2.1 i 2.2.

¹¹⁰ “24 de novembre de 1957” “*Marxaré (és casi segur) el 21 de desembre amb el Conte Grande*” dins *Cartes a Pere* op. cit, p.270.

¹¹¹ “Pernambuco, 18 de març de 1958”, “*Serem a Barcelona el divendres de la setmana entrant. Fem un viatge amb mar calma i una calor terrible*” dins *Imatge Josep Pla* (OC 45), p.422. Vegeu l'original manuscrit d'aquesta carta a l'apartat 4.1. dels apèndixs.

8/2/58	5-6-7	«Cartas de la Argentina. Buenos Aires de entrada».
8/2/58	17	«La muerte de don Francisco Cambó». (c.s.f)
15/2/58	7-8-9	«Cartas de la Argentina. Lo que de fondo se debate: el radicalismo».
15/2/58	12	«Ramón Gómez de la Serna en Buenos Aires». (c.s.f.)
22/2/58	15-16-17	«Cartas de la Argentina. Más impresiones de Buenos Aires».
22/2/58	21	«Los últimos años de Manuel de Falla». (c.s.f.)
1/3/58	9-10-11	«Cartas de la Argentina. Las cosas básicas».
1/3/58	17	«Jaime Pahissa». (c.s.f.)
8/3/58	7-8-9-10	«Cartas de la Argentina. La provincia de Buenos Aires.Mar del Plata».
15/3/58	7-8-9-10	«Cartas de la Argentina. Los triunfadores: Aramburu-Rojas».
15/3/58	19	«Margarita Xirgu». (c.s.f.)
22/3/58	5-6-7-8	«Cartas de la Argentina. Panorama actual y perspectivas. »
22/3/58	17	«Sobre el pejerrey». (c.s.f.)
29/3/58	7-8-9	«Cartas de la Argentina. La argentinidad. Conversación con Victoria Ocampo».
29/3/58	19	«Francisco Domingo». (c.s.f.)
5/4/58	9-10-11-12	«Carta del Uruguay. Montevideo, una monada».
5/4/58	27/45	«El serpentario de Sao Paulo y las orquídeas de Santos». (c.s.f.)
12/4/58	9-10-11	«Cartas del Uruguay. Don José Batlle, el batllismo y la situación del país».
12/4/58	27/46	«Sensaciones del Brasil». (c.s.f.)
19/4/58	11-12-13	«Cartas del Uruguay. Panoramas y perspectivas generales y nacionales».
19/4/58	20/46	«Joaquín Torres Garcia». (c.s.f.)
26/4/58	9-10-11-12	«Río de Janeiro. Naturaleza y arquitectura».
3/5/58	12-13-14-15	«Cartas del Brasil. Un país grandioso que aun está por inaugurar».
10/5/58	31-32-33	«Cartas del Brasil. Carnaval Carioca»
17/5/58	16-17-18	«Cartas del Brasil. Una fabulosa historia económica con sobresaltos».
24/5/58	11-12-13-14-15	«Cartas del Brasil. Más sobre Rio de Janeiro: cosas y personas».
31/5/58	12-13	«Cartas del Brasil. Los negros y los indios».
31/5/58	21	«El emigrante y la muerte». (c.s.f.)
7/6//58	12-13-14-15	«Cartas del Brasil. La política: mediocre, regular».
14/6/58	7-8-9-10	«Cartas del Brasil. El gran complejo industrial de Sao Paulo».
21/6/58	18-19-20-21	«Cartas del Brasil. El drama y el escándalo del café».
5/7/58	7-8-9-10-11	«Cartas del Brasil. Los factores negativos y los positivos».

Els reportatges es publiquen en quatre blocs: «Cartas del Atlántico Sur», «Cartas de la Argentina», «Cartas del Uruguay» i «Cartas del Brasil». La informació reflecteix, primer, el trajecte per mar des de Barcelona fins a Buenos Aires i, a continuació, les etapes del viatge pels diferents països visitats. Respecte als textos de la secció «Calendario sin fechas», alguns complementen aspectes apuntats en els reportatges. Així, “*Sobre el pejerrey*”, “*El serpentario de Sao Paulo y las orquideas de Santos*” i “*Sensaciones del Brasil*”, corresponen a l’Argentina i al Brasil. D’altres, com per exemple, “*El emigrante y la muerte*”, reflexionen sobre temes de caràcter més general. En la resta, Pla fa el retrat de set personatges, vinculats al seu món, que havien emigrat per diversos motius a l’Amèrica del Sud:

“*Este encuentro me ha vuelto a mis viejas meditaciones sobre los tipos de mi generación. Esta generación era buena pero se ha totalmente dispersado.*”¹¹²

A aquesta llista cal afegir, a més, les entrevistes publicades a la secció «De Medio día a Media noche»¹¹³ que, com ja hem dit, van ser escrites per Pla¹¹⁴.

Es tracta, doncs, d’un nombre considerable d’escrits que reflecteixen un dels viatges que Pla havia projectat i proposat a Josep Vergés l’any 1956¹¹⁵ amb la intenció de posar l’accent en la visió política sobre l’Argentina i que en tornar del viatge reafirma a la falsa entrevista “*Ante el traspaso de poderes en la Argentina. El comercio exterior de Peron y el Peronismo. Jose Pla al habla*”¹¹⁶:

“*El viaje de Pla a la Argentina no tuvo por objeto describir el pasado, sino la situación en los momentos actuales.*”

Un text que sorgeix com a suplement de la informació sobre l’Argentina i que serveix per reforçar l’atenció del públic i fixar la seva imatge:

“*Es evidente que estos suplementos no podían formar parte de las cartas porque se corría el riesgo de hacer la información interminable y confusa por interrelación del pasado con la actualidad.*”

¹¹² PLA, José, «Francisco Domingo», *Destino* 29-3-1958.

¹¹³ «*Conversación con José Pla a su regreso de América*», *Destino*, 12-4-1958 i «*José Pla al habla*», *Destino*, 26-4-1958.

¹¹⁴ Vegeu a l’apartat 1.3. dels apèndixs la transcripció dels textos publicats i els originals manuscrits a l’apartat 2.3.

¹¹⁵ “Mas Pla, 14 de setembre de 1956” dins *Imatge Josep Pla* (OC,45), p.426.

¹¹⁶ Vegeu a l’apartat 2.3.2 dels apèndixs l’original manuscrit.

3.1. «Cartas del Atlántico Sur», el plantejament del viatge

Josep Pla inicia els reportatges sobre l'Amèrica del Sud amb la sèrie «Cartas del Atlántico Sur»¹¹⁷ que introdueixen el viatge amb el relat del trajecte per mar entre Barcelona i Buenos Aires. En aquests escrits descriu, primer, la ruta des de Barcelona fins a Recife (la primera escala d'Amèrica):

“Embarcado en su escala de Barcelona el día 21 de diciembre, pasamos unas horas en Lisboa el 23, y ya luego emprendimos la navegación del Atlántico con los alisios medio en popa y cielo y horizontes cerrados. Pasamos, pues la Navidad en el mar, (...) Luego llegamos a Dakar, capital del A.O.F., el día 27, (...) A partir de esta población toda la vida de a bordo se desarrolló alrededor de la defensa contra el calor y el paso del ecuador, hecho que tuvo lugar en la singladura del día 2.[sic]¹¹⁸ (...) Así fuimos navegando entre los dos puntos más cortos de la cintura de avispa que hace el Atlántico entre África y el Brasil y avistamos tierra americana a mediodía del día 31.”¹¹⁹

Continua amb la descripció de les ciutats de Dakar, Recife i Santos, informa sobre la resta de les escales del transatlàntic i deixa per a més endavant l'exposició sobre Rio de Janeiro:

“...cuando, de regreso de la Argentina y del Uruguay, nos detendremos aquí suficientemente.”¹²⁰

I Montevideo:

“Lo dejaremos para cuando, de regreso de la Argentina, pasemos aquí unos días.”¹²¹

Així, apunta el recorregut que farà en aquest desplaçament per l'Amèrica del Sud: a la inversa del trajecte fet amb el transatlàntic «Conte Grande». Per això, a *Destino*, després de «Cartas del Atlántico Sur» es publicaran «Cartas de la Argentina», seguiran les «Cartas del Uruguay» i, finalment, les «Cartas del Brasil».

¹¹⁷ PLA, José, «Cartas del Atlántico Sur. Hacia América», *Destino* 18-1-1958 i «Cartas del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco)», *Destino* 25-1-1958.

¹¹⁸ Hauria de posar *dia 28*, el dia 2 de gener ja havia arribat a l'Amèrica del Sud.

¹¹⁹ PLA, José, «Cartas del Atlántico Sur. Hacia América», p.5

¹²⁰ PLA, José «Cartas del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco)», pp.7-8.

¹²¹ *ibíd.*

Ara bé, a «Cartas del Atlántico Sur» no es limita a presentar la ruta cap a un destí nou, sinó que comença a mostrar un món que des de la Segona Guerra Mundial està en plena transformació: l'Europa que ell ha conegut de jove ja fa temps que està en declivi i, en canvi, el model americà es va estenent. Per presentar aquest “nou món”, en contrast amb l'anterior, el vaixell serà el mitjà a través del qual podrà observar la realitat i fixar-la en la memòria:

“Hubiera podido hacer el viaje en avión, pero el avión, que es muy útil para ver los primeros efectos de una catástrofe o para asistir con puntualidad a una cita, lo es menos para un trabajo que no pretende recoger la actualidad explosiva, sino observar la realidad de situaciones más básicas y, hasta cierto punto, más duraderas.”¹²²

Pla, que ha manifestat reiteradament l'atracció que li produeixen els vaixells, pot navegar per primera vegada cap a l'Atlàntic Sud¹²³ en un transatlàntic italià:

“Y de los barcos, los italianos no tienen rival, porque en ellos la tradición de hospitalidad, de confort, de orden, de calidad y de buena comida es conocida en el mundo entero y no es necesario insistir, por tratarse de una obviedad.”¹²⁴

Aquesta és una afirmació avalada per la pròpia experiència, tal com recordava a «Cartas del Mediterráneo»:

“Años atrás aproveché los barcos italianos de cabotaje para navegar por el Mediterráneo central y oriental. Quedé encantado de ellos: de su limpieza, hospitalidad y de su comida. No se puede viajar, creo yo, en mejor compañía.”¹²⁵

En un món ple de canvis, doncs, tria un escenari familiar, el vaixell, perquè la seva lentitud li permetrà treballar tal com està acostumat a fer-ho en els viatges:

“El barco es ideal para observar, para leer, para descansar y para trabajar.”

És a dir, és el marc idoni per observar la realitat, la finestra des d'on mirar escenes quotidianes, anècdotes, paisatges o persones que formaran part de la realitat que presentarà:

¹²² ibíd. p.5.

¹²³ Recordem que és la segona vegada que Pla viatja al continent americà, la primera va ser l'any 1954, amb motiu del viatge a Nova York que organitzà la revista *Destino*. Vegeu p. 19

¹²⁴ PLA, José, «Cartas del Atlántico Sur. Hacia América», p.5.

¹²⁵ PLA, José, «Cartas del Mediterraneo. Navegando hacia Marsella. Tarragona y Valencia», *Destino* 24-3-1956, p.3.

*“Cuando no se tiene prisa y se quiere ver no muchas cosas, para verlas bien, creo que hay, un medio de viajar que supera a todos los demás: el barco.”*¹²⁶

A més, el vaixell condiciona el viatge, per tant permet que l’atzar intervingui en allò que mostrarà a través de la seva mirada, una altra de les característiques de la seva literatura¹²⁷:

*“En fin, el barco va dejando su estela de fosforescencia, el sol sale, el sol se pone, la gente va y viene y al fin, se llega al destino”*¹²⁸.

Encara que, de vegades, suposi un obstacle per a la llibertat del viatger:

*“Pero llegó también la hora de zarpar de Santos para Montevideo –lo que sucedió el día 4 de enero, a primeras horas de la tarde, y bien a pesar mío porque tengo la impresión de que esta ciudad y su irradiación constituyen una de las posiciones más eficaces para observar este país.”*¹²⁹

De ben segur que en el moment d’aquest viatge, els desplaçaments transoceànics en vaixell començaven a ser substituïts per l’avió. A més, els nous vaixells destinats al transport de persones ja no tenien res a veure amb els transatlàntics construïts durant el primer quart del segle XX com el «Conte Grande»¹³⁰, tot i que havien suposat un avenç en comoditat per als passatgers, sobretot per a les grans masses que emigraven d’Europa cap a Amèrica.

Santiago Rusiñol, per exemple, va descriure les condicions en què viatjaven els emigrants l’any 1910¹³¹:

“... a tercera, els pobres emigrants no’n poden tenir, d’alegria. També tenen un acordeó, aquell acordeó d’emigrant que se sent a tots els ports, que va plorant de mar en mar, duent una tristor salada, i una melangia d’ona, i un plany de terra, que no se sap aon són; (...)Vistos per sobre, en puja un baf de ranxo i de munició, i una escalfor de caldera, i una tebior

¹²⁶ PLA, José, «Cartas del Mediterraneo. Navegando hacia Marsella. Tarragona y Valencia», p.3.

¹²⁷ Vegeu PLA, Xavier, *Josep Pla. Ficció autobiogràfica i veritat literària*. Barcelona. Quaderns Crema, 1997, p.112.

¹²⁸ PLA, José, «Cartas del Atlántico Sur. Hacia América», p. 5.

¹²⁹ PLA, José, «Cartas del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco)», p.5.

¹³⁰ Res a veure, per exemple, amb el Teodor Herzl en el qual viatjà fins a Israel: PLA, José, «Postal del Mediterraneo. Hacia Israel en el Teodoro Herzl», *Destino* 22-6-1957, p.7.

¹³¹ Amb motiu de la celebració del centenari de la independència d’Argentina, Santiago Rusiñol viatjà a Buenos Aires per participar en alguns dels actes. D’ aquesta experiència en són testimoni les cròniques que es publicaren a *l’Esquella de la Torratxa* i que posteriorment formarien el llibre *Del Born al Plata*.

d'hospital. Les mantes, aquí, son bocins de mantes: filargarces de coses velles de tots els encants de tot arreu; les sabates deixen veure els peus; les mans ixen d'uns braços que cerquen feina i pengen abatuts; hi ha una dona que's treu una mitja, i surt un peu brut de terroços de la terra que ha deixat. (...) Tots caminen cap an aquella America, que tant generosa ha de ser quan obre els braços a tanta miseria.”¹³²

En el vaixell en què viatja, Pla hi troba, encara, una part del món que ha conegut, per això en fa una llarga descripció que comença posant l'èmfasi en “*l'arquitectura naval*”, és a dir, en el disseny que fa possible, no només, que unes dues mil persones puguin viure de forma més o menys còmoda en un espai reduït, sinó que, a més, estiguin distribuïdes per classes. En aquest sentit, el vaixell és “*un trasunto exacto de la vida.*” Ho veiem quan, en descriure la distribució del passatge, remarca com l'ostentació dels passatgers de primera contrasta de forma ofensiva amb les condicions dels de tercera, començant per l'espai que ocupen:

“En el Conte Grande el pasajero de primera dispone, aparte de su cabina personal, de un fastuoso comedor, de una enorme sala de estar y de un salón de fiestas voluminoso para bailes, cinematógrafos y toda clase de amenidades sociales, aparte, naturalmente, de la piscina y la biblioteca. Este pasajero tiene, pues, una gran cantidad de espacio a su disposición y puede divagar a sus anchas día y noche (...) Todos tienen el mismo espacio, en realidad, pero dado que los ricos, es decir los pasajeros de primera y de segunda, son pocos, todo les viene ancho y les sobra. Los pobres, en cambio, son muchos y esto hace que el espacio para cada uno sea muy reducido.”¹³³

I acabant amb l'excés de menjar, reflex del que anomena “*l'apoteosis burguesa*” del passat, en contrast amb la situació d'Europa després de la Segona Guerra Mundial:

“Los pasajeros de primera pueden comer en el «Conte Grande» cinco veces al día. Por la mañana gran desayuno a la inglesa. A las once, taza de caldo y sándwiches de jamón; a las doce y media, almuerzo a la carta, con derecho a comer tres o cuatro platos, queso, algo de fruta y café; a las cuatro, té con pastas, a las siete y media, cena a la carta, con las

¹³² RUSIÑOL, Santiago, *Del Born al Plata* Barcelona. Editorial Selecta, pp 10-11. Veg. cita sencera del capítol “Cap a Amèrica” a l'apartat 9 dels apèndixs.

¹³³ PLA, José, «Cartas del Atlántico Sur. Hacia América», p.6.

mismas posibilidades del almuerzo. Es la apoteosis burguesa formada con los mayores elementos de las diferentes cocinas europeas.”¹³⁴

Si davant l’ostentació amb què viuen els passatgers de primera classe, Pla es mostra crític, en l’amuntegament i l’anar i venir constant dels de tercera, en canvi, la seva visió s’humanitza, potser perquè se sent transportat a una plaça de poble en dia de festa o a un carrer qualsevol d’una ciutat del sud d’Itàlia, però, sobretot, perquè els identifica com a emigrants¹³⁵:

*“En realidad, el hecho de que los emigrantes no trabajan mientras permanecen en el barco les da una sensación de fiesta continua.”*¹³⁶

I, si bé les condicions del viatge han canviat respecte a èpoques passades, emigrar per obligació continua tenint un sentit tràgic, encara que en pujar al vaixell hom es faci la il·lusió que s’ha canviat de vida, tal com explica a través del record d’una experiència viscuda l’estiu anterior:

*“¡Cuántos emigrantes me han dicho que fue precisamente en el momento de tomar el barco para marchar de su país cuando tuvieron la primera sensación de confort en su vida! Este verano el Saturnia transportaba tres mil emigrantes pobres, de la baja Italia para el Canadá y los Estados Unidos. Cuando en el primer desayuno vieron aparecer el pan, la mantequilla y la mermelada y los grandes tazones de café con leche, se les saltaban las lágrimas. “¡Ya estamos en el Canadá!, decían. Luego, a la hora del almuerzo, vieron los garrafrones de vino tinto sobre las mesas utilizables a discreción y los grandes platos de pasta humeantes y riquísimos... ¡Lo que habían soñado toda la vida!”*¹³⁷

D’aquesta manera, a través del vaixell, introdueix la qüestió de l’emigració, un tema cabdal en el recorregut per l’Amèrica del Sud, ja que li permet recordar que Europa, des de finals del segle XIX, ha enviat a Amèrica molta gent de tots nivells i condicions i que ha contribuït a la formació d’aquests territoris.

¹³⁴ ibíd.

¹³⁵ Al llibre, com veurem més endavant, els passatgers de tercera no són tots pobres. Vegeu infra. Apartat 5.1.1.2, p.209.

¹³⁶ ibíd.

¹³⁷ PLA, José , «Cartas del Atlántico Sur. Hacia América», p.7.

Un altre tema que introdueix a partir de les escales descrites a «Cartas del Atlántico Sur» és la penetració de la influència dels Estats Units i el declivi europeu. Ho fa evident per primera vegada a Dakar, en contemplar el port abans de travessar l'Atlàntic:

*“Aquí está la retaguardia europea y la vanguardia americana. En Dakar uno tiene la sensación de que el mundo camina y que prosigue la lucha contra la inmovilidad”*¹³⁸.

En aquesta breu estada a Dakar, la capital de l'Àfrica Occidental Francesa, destaca el contrast que suposa trobar una ciutat construïda segons el model europeu, en el continent africà:

*“La ciudad tendría un aspecto totalmente europeo –quiero decir de la actual postguerra en Europa –si su población negra no cubriera la ciudad. Da la impresión de un suburbio de Casablanca con influencias marselesas constantes.”*¹³⁹

En la crònica que relata el pas per aquesta ciutat, destaca els valors positius que ha deixat França com a país colonitzador i mostra, d'aquesta manera, com continua sent el seu model. Així, per exemple, esmenta com a excepcional, l'accés de la població autòctona a professions reservades als europeus (metges, advocats, professors, ...) cosa que, segons Pla, és un fet remarcable en la història de les colonitzacions:

*“Si se exceptúa el sistema colonial portugués, que consiste en la fusión pura y simple con el negro, no creo que exista otro sistema colonial que haya valorizado, como el francés, al hombre de color.”*¹⁴⁰

Valora, també, la bona convivència entre francesos i senegalesos:

*“Los franceses los consideran buenas personas; ellos dicen de los franceses:
-«Les français, pas bêtes, pas bêtes...»*

Tot i que no amaga la part més negativa del colonialisme: la marginalitat en què viu una part de la població autòctona:

¹³⁸ ibíd.

¹³⁹ ibíd.

¹⁴⁰ ibíd.

“Son aficionados al comercio –venden ídolos de la selva a los turistas y bisutería barata, todo hecho en Francia- y manejan el dinero con gran facilidad. Es posible en todo momento encontrar un negro o negra que ofrece una langosta o unas zanahorias en la calle más insospechada.”¹⁴¹

A Recife, la primera escala en terra americana, introdueix una altra de les qüestions que presentarà en aquest viatge: la influència dels Estats Units en els territoris de l'Amèrica del Sud. Ben visible a través dels gratacels que destaquen i contrasten amb els edificis de l'època colonial i els que es construïren després de la independència seguint els models europeus:

“Sobre una base horizontal de casas bajas, pintarrajeadas, de un marcadísimo acento colonial portugués, se levantan primero los edificios del barrio comercial (San Antonio), horribles casas burguesas de tres o cuatro pisos y, sobre estas primeras verticales, se yerguen, desparramados por diversos lugares de la ciudad, los primeros rascacielos.”¹⁴²

Continuant amb la importància del vaixell com a mitjà per a mostrar la realitat, descriu, a partir de l'itinerari, l'experiència més desagradable d'aquest viatge: la calor del tròpic. S'hi referirà des del moment en què es va acostant a l'Equador:

“Cuando se llega a las aguas del trópico y se va acercando la línea ecuatorial, el calor es tan grande que el pasaje abandona los elementos sólidos y se dedica a los jugos refrescantes, a las ensaladas, a las frutas y a las bebidas frescas. Se produce la hinchazón de los líquidos y la transpiración consiguiente, lo que aumenta todavía más el calor, formándose un círculo vicioso.”¹⁴³

És així com les «Cartas del Atlàntico Sur» es converteixen en l'inici d'un viatge a través del qual Pla farà estada en tres països de l'Amèrica del Sud: l'Argentina, l'Uruguai i el Brasil. Des de la lentitud que li ofereix el trajecte per mar, haurà apuntat algunes de les qüestions que anirem trobant al llarg del desplaçament.

¹⁴¹ ibíd.

¹⁴² PLA, José, «Cartas del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco)», p.5

¹⁴³ PLA, José, «Cartas del Atlántico Sur. Hacia América», p. 6

Encara que pugui semblar anecdòtic, voldria fer constar que el projecte anunciat respecte a l'ordre de publicació per poc no es pot complir, ja que, recordem-ho, es perden uns escrits enviats per correu¹⁴⁴. És per això que en finalitzar la sèrie de «Cartas de la Argentina» s'anuncia la primera sobre el Brasil en lloc de la primera de l'Uruguai. Al final no hi ha cap canvi d'ordre i es publica «*Cartas del Uruguay. Montevideo, una monada*». Malgrat això, el reportatge comença amb una “*nota aclaratoria de la dirección*” que redacta Pla tal com consta en l'original manuscrit informant del problema:

*“La última carta de la Argentina y la primera y segunda carta del Uruguay, que fueron franqueadas y depositadas por nuestro colaborador en la Oficina Central de Correos de Río de Janeiro en los últimos días del mes pasado, no han llegado todavía a nuestras manos. Para no interrumpir el orden cronológico de la información, hubimos de pedir a José Pla que reescribiera las cartas que, por el momento- al menos-, han de darse por perdidas. A pesar de la ingratitud de esta labor, las cartas han sido reescritas, pero lo han sido en circunstancias poco favorables.”*¹⁴⁵

Els reportatges perduts eren «*Cartas de la Argentina. Panorama actual y perspectivas*», «*Cartas del Uruguay. Montevideo, una monada*», «*Cartas del Uruguay. Don José Batlle, el batllismo y la situación del país*» i «*Cartas del Brasil. Carnaval carioca*»¹⁴⁶. Aquest contratemps, l'obliga a reproduir els textos, tal com comunica a Josep Vergés:

*Josep: no havent rebut el telegrama, suposo els articles definitivament perduts. No pots tenir idea de la molèstia que això m'ha produït. He tractat de reproduir el nº 11, que és el que t'envio. Aquest article m'havia costat un mes de feina! Hi ha tota la situació de l'Argentina en 10 quartilles. Aquest article s'ha de publicar el dia 22, i el 29 el de la Sra Ocampo¹⁴⁷. Després dóna els del Brasil i quan siguin acabats completaré els de l'Urugai –si puc.*¹⁴⁸

¹⁴⁴ Recordem que aquesta era una de les preocupacions de Josep Pla en els viatges. Vegeu apartat 2, p. 29.

¹⁴⁵ PLA, José, «*Cartas del Uruguay. Montevideo, una monada*». Vegeu a l'apartat 1.1.6. dels apèndixs la transcripció del reportatge i l'original manuscrit a l'apartat 3.1.12.

¹⁴⁶ [Josep Pla a Josep Vergés] “Rio 7 de març”, dins «Segons datació de “Cartes a mà”, Correspondència de Josep Pla i l'editor Josep Vergés Matas via el recader Facundo de Palafrugell”, per Josep C. Vergés (manuscrit) Vegeu l'original manuscrit a l'apartat 4.2.[5] dels apèndixs.

¹⁴⁷ Pla es refereix a «*Cartas de la Argentina. Panorama actual y perspectivas*» publicada el 22 de març de 1958 i «*Cartas de la Argentina. La argentinidad. Conversación con Victoria Ocampo*» publicada el 29 de març de 1958.

¹⁴⁸ “Rio, 10 de març de 1958” dins *Imatge Josep Pla*, (OC,45), p. 425.

Gràcies a Josep C. Vergés, el fill de l'editor Josep Vergés Matas, que m'ha facilitat unes cartes inèdites de Josep Pla i Josep Vergés, he pogut reunir més informació respecte a aquest incident¹⁴⁹.

Hi ha una primera carta, del 24 de febrer de 1958 en què Josep Pla comunica a Josep Vergés que no ha rebut cap tipus de notícia sobre els reportatges:

*“No he rebut cap acuse de rebut dels articles. 14 cartes (amb aquesta) i 7 calendaris.”*¹⁵⁰

Josep Vergés, amb data de 3 de març, respon a les cartes del 24 i el 27 de febrer on li diu que hi ha articles que encara no ha rebut:

*“Sento dir-te que s’ha deixat de rebre les cartes nº 11, 12 i 13 i el calendari número 7. Tot això deu correspondre a Uruguay ¿com ho vas enviar? No vas pas donar-ho a Jimenez Arnau?”*¹⁵¹

El 7 de març, Pla contesta confirmant la seva temença

*“Tots els averanys que em pronosticà el comissari de bordo del Conte Grande s’han confirmat. Roben primer els sellos de les cartes i quan la carta es una mica pesada l’obren per robar el que suposen que hi ha a dins –que és el que sospito que ha passat.”*¹⁵²

La darrera carta respecte a aquesta qüestió és de Josep Vergés on comunica que ha rebut la reescripció dels articles:

*“Tot esta conforme aquesta vegada. He rebut la segona versió de l’article de l’Argentina i dues cartes del Brasil.”*¹⁵³

Aquesta és una mostra més que il·lustra respecte a les condicions en què treballava Pla per a la premsa.

¹⁴⁹ Vegeu els originals manuscrits de les cartes de Josep Pla i Josep Vergés no publicades als apartats 4.2.[3], 4.2.[5], 4.2.[6], 4.2.[7] dels apèndixs.

¹⁵⁰ [Josep Pla a Josep Vergés], “Sao Paulo 24 febrer 58” Vegeu l’apartat 4.2.[1] dels apèndixs.

¹⁵¹ [Josep Vergés a Josep Pla] “3-3-58” Vegeu l’apartat 4.2.[3] dels apèndixs.

¹⁵² [Josep Pla a Josep Vergés] “Rio 7 de març” . Vegeu l’apartat 4.2.[5] dels apèndixs.

¹⁵³ [Josep Vergés a Josep Pla] “Barcelona 17-3-58. Vegeu l’apartat 4.2.[7] dels apèndixs.

3.2. Una visió de l'Argentina, de l'Uruguai i del Brasil

Seguint l'itinerari del viatge, després de «Cartas del Atlántico Sur» es publicà el bloc de «Cartas de la Argentina». Per algun motiu que desconeixem, el primer reportatge d'aquesta sèrie és el que és titula “*Cartas de la Argentina. Unas elecciones voluminosas*”¹⁵⁴ sobre la campanya electoral prèvia a les eleccions del 23 de febrer del 1958, en lloc de «Cartas de la Argentina. Buenos Aires de entrada», tal com s'anuncia al final de “*Cartas del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco)*” i que hauria estat el més coherent per tal de finalitzar la línia temàtica del viatge per mar:

“*Decir que el barco llegó a Buenos Aires a la hora sería decir muy poca cosa. Llegó a la hora en punto, matemática: a las ocho de la mañana del 7 de enero próximo pasado estábamos atracados en la dársena*”¹⁵⁵.

Sabem que, a l'Argentina, Pla s'hi està aproximadament un mes¹⁵⁶, després es desplaça a Montevideo en avió, tal com explica en la primera carta sobre l'Uruguai:

“*Un avión de la PLUNA –Principales Líneas Uruguayas de Navegación aérea- nos ha desplazado de Buenos Aires a Montevideo*”¹⁵⁷.

En canvi, no tenim cap notícia respecte a l'arribada al Brasil des de l'Uruguai, ni si Río de Janeiro és la ciutat que primer visita, ja que en el primer reportatge, “*Río de Janeiro. Naturaleza y arquitectura*”¹⁵⁸, relata l'entrada a la badia com si hi estigués arribant per primera vegada des de Recife amb el transatlàntic:

“*Como casi todos los pasajeros del «Conte Grande», me encontré a las seis de la mañana en el puente para presenciar el fenómeno universalmente apreciado, considerado de una incomparable belleza, de la bahía de Río. (...)De Recife, capital del Estado de Pernambuco, a Río, capital federal del Brasil, hay que navegar centenares y centenares de millas monótonas e interminables.*”¹⁵⁹

¹⁵⁴ *Destino* 1-2-1958. Vegeu. a l' la transcripció del reportatge a l'apartat 1.1.9 i l' original manuscrit a l'apartat 2.1.15.

¹⁵⁵ PLA, José «Cartas de la Argentina. Buenos Aires de entrada», p.5.

¹⁵⁶ “Montevideo, febrer 1958”, “*La meva estada a l'Argentina ha durat gairebé un mes.*” dins *Imatge Josep Pla*, (OC,45), p.422.

¹⁵⁷ PLA, José, «Cartas del Uruguay. Montevideo, una monada», p.9.

¹⁵⁸ *Destino* 26-4-1958.

¹⁵⁹ PLA, José, «Rio de Janeiro. Naturaleza y arquitectura», p.9.

En acabar la sèrie de reportatges, s'acomiada dels catalans que l'han ajudat al Brasil:

“Su curiosidad, su simpatía, las recordaré siempre. Me ayudaron a comprender el país y esto no se olvida.”¹⁶⁰

I posa en dubte haver aconseguit el seu objectiu, adoptant l'habitual falsa modèstia:

“Y con esto doy por terminado este reportaje del Brasil, que elaboré con mucha ilusión, pero cuyos resultados no parecen tan claros como creí al principio.”¹⁶¹

Així, durant gairebé sis mesos, es publiquen les «Cartas» i els textos de la secció fixa «Calendario sin fechas» sobre el viatge per Amèrica del Sud que, recordem-ho, durà uns tres mesos.¹⁶² A través d'aquests reportatges, Pla va mostrant les particularitats de cada país a mesura que els visita. Però aviat veurem que s'assemblen més del que en principi aparenten, sobretot en els defectes.

¹⁶⁰ PLA, José, «Cartas del Brasil. Los factores negativos y los positivos», p.11

¹⁶¹ *ibíd.*

¹⁶² Vegeu *supra*, p.41.

L'Argentina, l'Uruguai i el Brasil

La visió de Pla parteix de la ràpida transformació d'aquests territoris i es fixa, sobretot, en el camí que han seguit a partir de la independència. Vol mostrar com són en un moment en què els Estats Units deixen sentir la seva influència a tota l'Amèrica del Sud. És a dir, que allò que intueix a Dakar, a partir d'ara ho confirma, l'americanisme és un model a imitar, tal com abans havia passat amb Europa. Això significa que no s'està creant una identitat pròpia:

*“No hay nada que pretenda tener una personalidad insobornable y prístina; todo es un reflejo de Europa y de la civilización occidental. Todo está encuadrado en una tradición, desde el viejo puente llamado todavía de Mauricio de Nassau, con unas figuras de bronce neoclásicas en sus cuatro extremos, hasta los edificios verticales, pálidos reflejos del verticalismo de los Estados Unidos. Recife es un reflejo, un reflejo a veces desvergonzado y violento por gusto de la novedad, pero en definitiva un reflejo.”*¹⁶³

En canvi, s'ha generalitzat el sentiment de la provisionalitat, ja que l'Amèrica del Sud es continua veient com un territori propici per buscar l'oportunitat que no es troba en el país d'origen, però no per quedar-s'hi, tal com observa a l'escala de Santos:

*“Parece como si la gente viviera aquí para ganar dinero rápidamente y marcharse –de poder ser- lo antes posible a un clima más propicio.”*¹⁶⁴

Davant d'aquesta realitat, presenta la qüestió de l'arrelament com a característica comuna en la manera de ser de bona part de la població d'aquests territoris. A partir d'una sèrie de retrats d'intel·lectuals i d'artistes, torna al tema del “*català que s'enyora*”, que diverses vegades trobem en la seva obra literària:

*“En la reunión a que hago referencia, había algunos compatriotas. Todos me parecieron bastante añoradizos y ligeramente afectados por la melancolía de la distancia. Pensé, una vez más, en aquella definición del catalán expatriado que formulé hace tantos años: un animal que se añora”*¹⁶⁵.

¹⁶³ PLA, José , «Cartas del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco)», p.5

¹⁶⁴ PLA, José , «Cartas del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco)», p.6

¹⁶⁵ PLA, José ,«Jaime Pahissa».

A través d'aquests personatges, mostra les diverses actituds d'un tipus d'emigrant¹⁶⁶. Així, hi ha qui intenta integrar-se, com en el cas del músic Jaume Pahissa:

“Me pareció muy interesado en todo lo referente al país donde transcurre su vida actual. Esto me pareció bastante importante por lo singular”¹⁶⁷.

En aquest cas adopta una actitud positiva i fa un treball de qualitat, com el que també han portat a terme el pintor Francesc Domingo o l'actriu Margarida Xirgu:

“Hemos trabajado a favor de la calidad y no crea que el teatro sea hoy aquí improvisación, aproximación. Hoy se saben muchas cosas de teatro en estas tierras de América.”¹⁶⁸

En canvi, hi ha qui sobreviu fent el mateix paper que desenvolupava en el seu país, tal com podria ser el cas de Ramón Gómez de la Serna, que representa el tipus de l'anacronisme espanyol:

“Y aquí me tiene usted, hecho un español de cuerpo entero: soy una mezcla de prócer, de mendigo y de pícaro. Es lo que somos todos en definitiva.”¹⁶⁹

Aquesta és una actitud que no afavoreix ningú i, encara menys, l'emigrant:

“...si hay una cosa que perturba la ascensión de un hombre en América es la cultura europea de tercera o cuarta mano o sea la cultura meramente recreativa. En Europa la cultura recreativa no hace ningún daño porque no es obstáculo para que la persona que hace gala de ella en el café o entre los amigos no conozca un oficio de una manera completa. Ir a América sin oficio y con cultura puede degenerar en una aventura tristísima”¹⁷⁰.

Un altre tema que presenta en relació als emigrants és la preservació de la tradició sobre la qual s'han format aquests territoris. Perquè, per a Josep Pla, l'art no es pot concebre en una societat, si no es pot inserir en una tradició, tal com ha

¹⁶⁶ Més endavant veurem breument la inclusió d'aquests retrats dins el conjunt de textos que testimonien el viatge a Amèrica del Sud. Vegeu apartat 3.3.

¹⁶⁷ PLA, José, «Jaime Pahissa».

¹⁶⁸ PLA, José, «Margarita Xirgu».

¹⁶⁹ PLA, José, «Ramón Gómez de la Serna en Buenos Aires».

¹⁷⁰ PLA, José, «El emigrante y la muerte».

fer notar Xavier Pla.¹⁷¹ És a dir que cal construir sense arrasar el passat col·lectiu:

*“La memoria no puede sustituirse, no puede cambiarse como quien cambia de saco o de vestido.”*¹⁷²

Aquesta és una responsabilitat que recau en els descendents, que es converteixen en nadius. Però que no valoren, tan com caldria, la tradició cultural d'on provenen.

Una darrera qüestió que planteja al voltant de l'emigrant és la diversitat de la població americana. En aquest cas no es refereix exclusivament a les darreres migracions, sinó que es remunta a l'època del colonialisme en què es començaren a formar els trets de la població de cada país.

Dels tres països que visita queda fascinat per la població del Brasil, que ha aconseguit crear una identitat basada en la barreja racial després de segles de dominació colonial. Això no significa que no es mostri crític amb el paper que han jugat els colonitzadors en la formació de la població mestissa:

*“Durante siglos el colono portugués tuvo una familia legítima y, al mismo tiempo ejerció la poligamia con sus esclavas negras. Este fue el hecho que ha originado, básicamente, al Brasil.”*¹⁷³

Ni que no denunciï la seva contribució a l'extermini de la població indígena:

*“Con los indios se ensañaron todos y el último que los exterminó fue el general Roca, que, por las trazas, es de origen catalán, que fue presidente de la República y tiene una estatua en Buenos Aires.”*¹⁷⁴

Amb sarcasme, recorda la intervenció de l'església catòlica davant d'unes actuacions que, segons consta en el manuscrit original, havien de resoldre “*necesidades perentorias e individuales*”:

“Se suele decir que los portugueses y los españoles fueron siempre contrarios de la discriminación racial, y que si se mezclaron los primeros con negras y los segundos con indias fue en virtud de la clara idea que

¹⁷¹ PLA, Xavier, *Ficció autobiogràfica i veritat literària*, op. cit. p.221.

¹⁷² PLA, José «Cartas de la Argentina. La argentinidad. Conversación con Victoria Ocampo», p.8.

¹⁷³ PLA, José , «Cartas del Brasil. Los factores negativos y los positivos», p.8.

¹⁷⁴ PLA, José «Cartas de la Argentina. La argentinidad. Conversación con Victoria Ocampo», p.8.

tuvieron del género humano, doctrina jurídicamente formulada por teólogos de Salamanca y principalmente por Vitoria.”¹⁷⁵

Destaca, però, que la importació d’esclaus africans al Brasil va donar origen a una població autòctona i que –citant Gilberto Freyre- ha influït en la manera de ser dels brasilers:

[“En la ternura, en la mímica excesiva, en el catolicismo que deleita nuestros sentimientos, en la música, en el andar, en el hablar, en el canto de encunar nuestros meninos y meninas, en todo lo que es expresión sincera de vida, llevamos casi todos la marca de la influencia negra. De la esclava que nos adormeció. Que nos dio de mamar. Que nos dió de comer. De la vieja negra que nos contó las primeras historias de los bichos del mato y de la mala sombra. De la mulata que nos salvó de la primera mordedura de una serpiente. Del mulatino que fue nuestro primer compañero de travesuras y de juegos (Casa grande e senzala capt. IV)]”¹⁷⁶.

La barreja racial del Brasil forma part de la personalitat d’aquest país que, si bé en un inici va ser forçada, en l’actualitat, diu, es practica de manera voluntària arran de l’arribada d’asiàtics i d’emigrants europeus:

“...es frecuente ver los domingos, en los jardines públicos del país, un japonés o un chino aguantando la manita de una rubia, de una negra, de una morena o de una cobriza lánguida. En el Brasil no existe una noción de raza.”¹⁷⁷

És a dir que cal tenir present el mestissatge per entendre la realitat d’aquest país:

“...si no se parte de este hecho o quiere ignorarse, la oscuridad es completa y no se aprende nada.”¹⁷⁸

Es tracta d’un tret important perquè diferencia el Brasil de Nord-amèrica i, per tant, apunta a la creació d’una identitat pròpia:

¹⁷⁵ PLA, José, «Cartas del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco)», p.6. En l’original manuscrit – Josep Pla, «Segunda Carta del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco)», Manuscrit de l’article publicat a la revista *Destino*, núm. 1066 del 25 de gener de 1958. Fundació Josep Pla. Col·lecció Josep Vergés– Pla acaba amb un comentari personal sobre els abusos comesos pels colonitzadors: “*Todo es posible, pero me parece que si estas mezclas se produjeron fueron debidas al apremio de tener que resolver necesidades perentorias e individuales –necesidades que por otra parte, el clima del tropico crea.*” Vegeu a l’apartat 2.1.2. dels apèndixs l’original manuscrit i a l’apartat 3 [2] la comparació entre l’original manuscrit i el text publicat.

¹⁷⁶ PLA, José, «Cartas del Brasil. Los negros y los indios», p.12.

¹⁷⁷ PLA, José, «Cartas del Brasil. Más sobre Rio de Janeiro. Cosas y personas», p.13.

¹⁷⁸ *ibíd.*

*“Todo ello hace que los brasileños miren con aversión muy subrayada la política de discriminación de razas, antifusionista, de los Estados Unidos, porque ello va contra el mismo espíritu del país.”*¹⁷⁹

Respecte al caràcter de la població brasilera remarcarà, d'una banda, la calma com a característica essencial:

*“Las relaciones humanas parecen pausadas, atentas calmosas, sin explosiones de mal humor ni de nerviosidad, estas plagas europeas tan generales”*¹⁸⁰.

I, d'una altra, es fixa en la música que porta incorporada en la seva manera de ser:

*“Cuando baila, el brasileño de ambos sexos disfruta de la vida, entra en el mundo de la naturalidad espontánea, se vuelve franco y se entrega a la música de una manera total.”*¹⁸¹

Un tret que potser forma part dels seus orígens africans: *“Es la monotonía del tam-tam de los negros de la selva”*¹⁸², diu, respecte a les murgues del carnaval de Ríó de Janeiro.

Així com al Brasil queda impressionat davant la població, a Buenos Aires i a Montevideo es troba amb un “mosaic” d'ascendència mediterrània que, en el cas dels argentins, constata que reproduïen alguns dels defectes llatins com la tendència a l'oratòria excessiva:

*“Los oradores, la fraseología redondeada, la retórica fluente les fascina. Se dan también en el país muchas manifestaciones de cursilería –en la radio y en la prensa–.”*¹⁸³

En canvi a Montevideo, hi domina la tranquil·litat i l'aparent falta de preocupació:

*“La vida en Montevideo es muy agradable y los uruguayos son corteses, hospitalarios, despreocupados y tienen una «nonchalance» simpatiquísima. Las tres frases que aquí se oyen con más profusión son «Más o menos», «No te agites» «No hay problema».”*¹⁸⁴.

¹⁷⁹ PLA, José, «Cartas del Brasil. Los factores positivos y negativos», p.10.

¹⁸⁰ PLA, José, «Cartas del Brasil. Más sobre Rio de Janeiro. Cosas y personas», p.14.

¹⁸¹ ibíd.

¹⁸² PLA, José, «Cartas del Brasil. Carnaval Carioca», p.33.

¹⁸³ PLA, José, «Cartas de la Argentina. Más impresiones de Buenos Aires», p. 15.

¹⁸⁴ PLA, José, «Cartas del Uruguay. Montevideo una monada», p.11.

Aquestes diferències que observa en la població posen de manifest com el progressiu allunyament dels orígens europeus ha ajudat de manera natural que aquests països formin una identitat pròpia. En aquest sentit, l'evolució de la llengua, concretament del castellà, és l'exemple més clar de tot aquest procés:

“...el castellano se usa en la intercomunicación general, pero es un castellano bastante raro. Ello quiere decir, sin duda, que la lengua tiene más vitalidad que los diccionarios. El estilo de los periódicos es muy singular.”¹⁸⁵.

Pla reclama l'actualització del castellà que es parla a l'Argentina, ja que la llengua reflecteix un país format amb una població d'orígens ben diversos:

“...observe que cuanto más envarado es el idioma que escriben las minorías cultas, más descompuesta y destartada se encuentra la lengua que utiliza la gente. Esto se observa, sobre todo, en las poblaciones donde la masa italiana es muy densa. Ahora aquí, en Mar del Plata, ha aparecido una nueva palabra: las tiendas de venta y reparación de bicicletas ostentan el rótulo de “Bicicleterías”. ¡Ah, si viviera el purista Ricardo Baeza, qué disgusto se llevaría! A mi no me interesan los puristas. Yo observo los hechos. Las lenguas obedecen a un proceso vivo...”¹⁸⁶

En aquesta evolució, però, és important no oblidar que Europa forma part del substrat de la personalitat de cada país, per tant, cal conservar la memòria, sobretot davant la influència dels Estats Units: “*el coloso del Norte*”.

Ara bé, és en l'arquitectura, concretament en la construcció de gratacels, on es fa més evident la penetració del model de Nord-amèrica, cosa que ha comportat la transformació de moltes ciutats, sobretot del Brasil. Possiblement per aquest motiu, quan Pla troba vestigis del passat europeu ho remarca, com per exemple a Ríó de Janeiro on s'emociona quan encara troba restes d'abans de la independència:

“...muchas buenas casas de sabor colonial, la catedral primada, algunas plazuelas arboladas, de un suave anacronismo, viejas oficinas administrativas que los Braganza construyeron con muy buenos materiales y con un gusto entre borbónico, hasbúrguico y portugués (es

¹⁸⁵ PLA, José, «Cartas de la Argentina.Más impresiones de Buenos Aires», p.16.

¹⁸⁶ PLA, José, «Cartas de la Argentina.La argentinidad. Conversación con Victoria Ocampo», p.8.

decir, literalmente europeo: París, Viena, Lisboa), que para un viajero del viejo mundo, si no llega a enternecer, es de una absoluta cortesía.”¹⁸⁷

Per això denuncia la destrucció de barris sencers, literalment arrasats per construir grans avingudes, com la de Getulio Vargas a Rio de Janeiro. Ho arriba a comparar amb les noves ciutats europees aparegudes després dels bombardeigs de la Segona Guerra Mundial:

“Para construir esta avenida, la municipalidad de Río ha producido la demolición de miles y miles de casas antiguas. Ello es lo que ha cambiado la estructura de la ciudad. En Europa los bombardeos aéreos de la última guerra han producido las mejores calles de nuestro continente. Aquí se ha llegado al mismo resultado. Estas demoliciones han permitido crear una avenida anchísima, probablemente una de las mayores de América, flanqueada totalmente de edificios elevados –elevados, se entiende, según el criterio de esta ciudad- que hace un momento recordaba.”¹⁸⁸

És a Sao Paulo, davant el nou complex industrial que s'està construint, on constata que “l'americanisme” no s'atura:

“La ciudad se compone de un centro comercial muy intenso, constituido por una gran cantidad de edificios elevados y de una periferia dilatadísima donde están las fábricas y las habitaciones populares”¹⁸⁹.

La penetració de la influència americana no ha escurçat les diferències socials, al contrari, les ha potenciat. Es fa evident en el contrast que suposa la visió de l'arquitectura moderna al costat de les “faveles”. Pla descriu, d'una banda, com són els nous edificis, a més de remarcar, amb to burleta, com la població més rica imita el model de benestar americà:

“Siendo los edificios tan nuevos, son brillantes, relucientes, bruñidos. Son una apoteosis de la vida moderna en lo que tiene de más americano. El confort americano. En estos apartamentos está toda la modernidad: neveras, máquinas de lavar y de planchar, aparatos de televisión y de radio, linoléum, plásticos, e incluso a veces hay, algunos, libros y revistas”¹⁹⁰.

I, d'una altra, destaca la marginalitat i les condicions deplorables en què viu la població més pobre:

¹⁸⁷ PLA, José, «Cartas del Brasil. Más sobre Rio de Janeiro. Cosas y personas», p.12.

¹⁸⁸ ibíd.

¹⁸⁹ PLA, José, «Cartas del Brasil. El gran complejo industrial de Sao Paulo», p.8.

¹⁹⁰ PLA, José, «Río de Janeiro. Naturaleza y arquitectura», p.11.

*“Los negros viven generalmente aparte. En pequeños barrios aislados formados en las laderas de las montañas y constituidos por chozas de la época del colonialismo primitivo, de una higiene bastante discutible. No creo que el hecho de vivir aparte moleste a los negros.”*¹⁹¹

D'aquesta manera, posa en evidència que la societat, al Brasil, es continua dividint segons l'origen racial:

*“Ya lo dice el refrán brasileño: la blanca para casar, la negra para trabajar.”*¹⁹²

A diferència del que passa al Brasil, a l'Argentina, concretament a Buenos Aires, sembla que l'arquitectura americana encara no ha penetrat amb tanta força, sobretot si es compara amb Sao Paulo:

*“...la capital de la Argentina, a su lado, parece una ciudad arcaica, una ciudad que no ha entrado todavía en la rutilante modernidad americanizante”*¹⁹³.

Pla, en canvi, hi reconeix el reflex d'Europa, concretament l'empremta de la burgesia europea més rica dels darrers cent anys, cosa que converteix aquesta ciutat en un “*galimatías arquitectónico*” de molt mal gust, que per sort els arbres tapen:

*“Esta botánica rompe la monotonía, que es exasperante, del damero de esta ciudad. Y en muchos casos cubre las fachadas, generalmente vulgares.”*¹⁹⁴.

Malgrat tot, Buenos Aires pot produir una gran impressió si, d'una banda, es busquen els detalls: “*producidos por la combinación de la arquitectura con la botánica*”¹⁹⁵ i si, d'una altra, s'hi arriba amb una determinada actitud: “*...sin prejuicios europeos pedantescos, totalmente trasnochados.*”

¹⁹¹ ibíd.

¹⁹² PLA, José, «Cartas del Brasil. Más sobre Río de Janeiro. Cosas y personas», p.15. En l'original manuscrit – Josep Pla, «Cartas del Brasil. Más sobre Río de Janeiro. Cosas y personas », Manuscrit de l'article publicat a la revista *Destino*, núm. 1086 del 24 de maig de 1958. Fundació Josep Pla. Col·lecció Josep Vergés – es va mutilar una part del suposat refrany: “*Ya lo dice el refrán brasileño: la blanca para casar; la mulata para f...; la negra para trabajar.*” Vegeu l'original manuscrit a l'apartat 2.1.19 i a l'apartat 3[2] la comparació entre l'original manuscrit i el text publicat.

¹⁹³ PLA, José, «Cartas del Brasil. El gran complejo industrial de Sao Paulo», p.8.

¹⁹⁴ ibíd.

¹⁹⁵ ibíd.

Com a contrast, descriu la ciutat de Mar del Plata posant l'accent en la gran transformació que ha sofert des que les construccions d'imitació europea han estat substituïdes per edificis d'apartaments:

“En el centro mismo de la ciudad, y a base de demoler chalets y torres que habrán durado un cuarto de siglo, se están levantando un número grandísimo de edificios altos –de diez o quince pisos-, casas de apartamentos, pintadas de colores graciosos, que hacen un magnífico efecto.”¹⁹⁶

Es tracta d'un model d'estiueig que s'està imposant a tot arreu i que Pla critica perquè suposa un augment espectacular de la població:

“Si el ritmo de su crecimiento se mantiene como en los últimos años, será dentro de muy poco la segunda ciudad del país. Creo que será un defecto. Yo ya apenas concibo una ciudad de veraneo de medio millón de habitantes, que es la población que tiene hoy. Cuando tenga un millón, el volumen será excesivo. Descansar en una ciudad de estas dimensiones será una pura ilusión del espíritu. Hoy es ya imposible.”¹⁹⁷

Finalment, a Montevideo, a l'Uruguai, la imitació del model americà es troba en la construcció de zones residencials amb cases baixes amb jardí on, com en els gratacels de Rio de Janeiro, s'hi pot trobar, de manera uniforme, tot allò que les classes benestants identifiquen amb la modernitat i que qualifica de “*arquitectura de catálogo americano*”:

“...aquella que presupone en cada casa la presencia de una magnífica nevera, radio, televisión, máquinas domésticas de todas clases, discoteca, camas plegables, diversos teléfonos, algunos libros traducidos del americano (...) e, inevitablemente, sobre una mesa, la revista Life, con aquella abundancia de retratos de Kruschef que amenizan inevitablemente estas publicaciones burguesas y elegantes.”¹⁹⁸

L'americanització, per tant, està fent oblidar el passat encara recent, cosa que no afavoreix la formació d'una personalitat. La imitació, doncs, és una mostra dels defectes que observa en aquests territoris, característica que atribueix a un cert determinisme ambiental:

“Es posible que el trópico no dé más que para el reflejo.”

¹⁹⁶ PLA, José , «Cartas de la Argentina. La provincia de Buenos Aires. Mar del Plata», p.9.

¹⁹⁷ ibíd.

¹⁹⁸ PLA, José , «Cartas del Uruguay. Montevideo, una monada», p.11.

Una imitació que no és limitada a l'arquitectura, sinó a altres àmbits com l'alimentació on quedarà més clara la manca de personalitat, ja que pràcticament no s'ha creat una cuina autòctona. A Buenos Aires, per exemple, ha trobat restaurants aparentment italians, bascos, catalans o francesos:

“Son establecimientos de tendencia italiana, francesa o regional peninsular, pero la verdadera raíz de la cocina originaria no está.”¹⁹⁹

I al Brasil encara ha estat pitjor, perquè la seva cuina es basa en els *frijoles* i en el bacallà, herència del colonialisme portuguès:

“...se come todavía tanto pescado salado («bacallao») en el país y tanta carne conservada, amojamada y momificada”²⁰⁰.

En el tema de l'alimentació sembla que és molt difícil poder-se identificar amb el territori:

“... porque lo más difícil de desarraigar son las tradiciones palatales de los hombres y de las mujeres.”²⁰¹

És una veritable equivocació, doncs, no tenir en compte ni el clima, ni els productes propis:

“...mi modesta opinión es que estos platos no responden a una alimentación tropical, por su pesadez, espesor y falta total de interés.”²⁰².

Ara bé, la tendència no és precisament a rectificar, sinó a imitar el restaurant “automàtic” americà que Pla ha conegut en el viatge a New York i que descriu a *Weekend (d'estiu) a New York*²⁰³. Un tipus de restaurant que arrela, precisament, perquè no s'identifica amb cap cuina europea. A més, la manca de sabor dels seus plats es convertirà en la seva major autenticitat, tal com afirma irònicament:

“... es probable que este automatismo y falta de sabor norteamericano pueda aquí mantenerse en su autenticidad, de manera que, a la postre, resultará que la cocina mejor conservada de las cocinas extranjeras implantadas aquí será la yanqui.”²⁰⁴

¹⁹⁹ PLA, José «Cartas de la Argentina. Las cosas básicas», p.11.

²⁰⁰ PLA, José «Cartas del Brasil. Los factores positivos y negativos», p.10.

²⁰¹ ibíd.

²⁰² ibíd.

²⁰³ Vegeu el capítol «Restaurant típicament americà» dins PLA, Josep, *Week-end (d'estiu) a New York*. Barcelona, Editorial Selecta, 1955, pp.80-84.

²⁰⁴ PLA, José, «Cartas de la Argentina. Las cosas básicas», p.10.

S'haurien de saber aprofitar els recursos que ofereix la terra i, així com, els argentins han sabut treure rendiment al bestiar, els brasilers continuen amb l'explotació del monocultiu, que només enriqueix uns quants:

*“La agricultura está atrasadísima. El monocultivo –primero el del azúcar y ahora el del café- ha impedido hasta ahora la agricultura variada y completa.”*²⁰⁵

Però no sembla que res hagi de canviar, ja que s'emigra per prosperar econòmicament, cosa que demostra la recent emigració japonesa:

*“...a los japoneses les da, por el momento, más dinero producir flores que legumbres frescas, lo que es una auténtica desgracia.”*²⁰⁶

Pla justifica la manca de personalitat en el fet que són països joves, que encara s'estan formant:

*“Un amigo mío de aquí dice que son países que están por inaugurar. Creo que es exacto.”*²⁰⁷

És en aquest sentit que reclama la pervivència de la tradició cultural europea, cosa que, certament, veu difícil, no només per la penetració de la influència dels Estats Units, sinó pel declivi europeu que comença a partir de la primera guerra mundial:

*“Cuando uno contempla des de aquí el ocaso de Europa a consecuencia de las dos guerras estúpidas e inútiles –provocadas por la locura alemana-, uno queda anonadado y entristecido”*²⁰⁸.

Possiblement perquè la tendència a imitar és el que caracteritza aquests territoris, el pitjor és la política: *“...la cosa más mediocre de la América latina.”*²⁰⁹, ja que ha pres el model dels nacionalismes europeus que desembocaren en la Segona Guerra Mundial:

²⁰⁵ PLA, José, «Cartas del Brasil. Los factores positivos y negativos», p.8.

²⁰⁶ PLA, José, «Cartas del Brasil. El gran complejo industrial de Sao Paulo», p.10.

²⁰⁷ PLA, José, «Cartas del Uruguay. Panorama y perspectivas», p.12.

²⁰⁸ PLA, José, «Cartas del Uruguay. Panoramas y perspectivas generales y nacionales», p.13.

²⁰⁹ PLA, José, «Cartas del Uruguay. Panoramas y perspectivas generales y nacionales», p.12. A més, en l'original manuscrit “Josep Pla, «Cartas del Uruguay. Panoramas y perspectivas generales y nacionales», Manuscrit de l'article publicat a la revista *Destino*, núm. 1080 del 19 d'abril de 1958. Fundació Josep Pla. Col·lecció Josep Vergés”, Pla hi afegia: *–como en España lo más mediocre y adocenado es la política...* Vegeu l'original manuscrit a l'apartat 2.1.14 dels apèndixs i a l'apartat 3[23] la comparació entre l'original manuscrit i el text publicat.

*“En Europa es fácil fustigar a los nacionalismos americanos, tratarlos con una displicencia total, pero no se debería olvidar que los nacionalismos europeos, han sido un mal ejemplo para América y nos han dado disgustos memorables.”*²¹⁰

Unes polítiques sostingudes en el poder d'un dictador que actua, només, per a benefici propi, com en el cas de Getulio Vargas al Brasil:

*“He leído revistas y libros muy serios que, en el momento de morir, Getulio Vargas había amasado una fortuna de 400 millones de dólares. No está mal.”*²¹¹.

En el reportatge «Cartas de la Argentina. Lo que de fondo se debate: el radicalismo»²¹², Pla tracta aquesta qüestió en fer referència a l'espoli que va patir l'oligarquia argentina per part del peronisme:

*“...el Estado se incautó de estancias, de negocios de todo orden, intervino en todas las formas de la actividad económica.”*²¹³

Una denúncia que era més àmplia, tal com es pot observar en llegir l'original manuscrit²¹⁴ ja que, no només mencionava l'enriquiment de Perón i alguns dels seus seguidors més propers:

“Diré solo que Perón y el peronismo –se entiende sus amigos- tienen en el extranjero fabulosas cantidades de dólares y de bancos suizos, poderosas masas de maniobra que para la propaganda les son de una utilidad grandísima.”

Sinó que, també, posava de manifest l'engany a què havien estat sotmesos els seguidors de bona fe a través de la ideologia demagògica:

“pensando que era un redentor social y el autor de todas las bienandanzas de la clase obrera.”

I, acabava aquest paràgraf exposant un motiu de pes, segons el qual el dictador no s'atreveria a tornar a l'Argentina:

²¹⁰ PLA, José, «Cartas de la Argentina. La argentinidad. Conversación con Victoria Ocampo», p.9.

²¹¹ PLA, José, «Cartas del Brasil. La política mediocre, regular», p.13.

²¹² PLA, José, *Destino*, 15-2-1958.

²¹³ PLA, José, «Cartas de la Argentina. Lo que de fondo se debate: el radicalismo», p.8. Veg. a l'apartat 2.1.5. dels apèndixs la transcripció del reportatge.

²¹⁴ Vegeu, “Josep Pla, «Cartas de la Argentina. Lo que de fondo se debate: el radicalismo», Manuscrit de l'article publicat a la revista *Destino*, núm. 1070 del 15 de febrer de 1958. Fundació Josep Pla. Col·lecció Josep Vergés” a l'apartat 2.1.5. dels apèndixs. I a l'apartat 3[6] la comparació entre l'original manuscrit i el text publicat.

“...si regresaba lo pasaría muy mal porque los infelices peronistas que le siguieron entontecidos, los que aplaudieron sus slogans, como aquel que rezaba: “más alpargatas y menos libros”, se vengarían de una manera terrible. El peronista es un tipo abrumado por el papel ridículo que ha hecho y este es un fenómeno decisivo.”

Continuant amb aquest mateix reportatge, veiem com va patir una altra mutilació important referent a la denúncia de Pla respecte a un règim que havia potenciat l’analfabetisme, d’una banda, i que havia afavorit l’enriquiment personal dels dirigents, de l’altra. Així, per exemple, a través del lema “*más alpargatas, menos libros*” de la dictadura peronista es justificava la destrucció del patrimoni cultural de la seu del Jockey Club de Buenos Aires, representació de l’oligarquia. Destruccions que anaren acompanyades d’incautacions força sospitoses:

“El desastre produjo la destrucción de magníficas obras de arte y de una gran biblioteca. Pero si estas cosas se perdieron definitivamente, no todo se perdió en el incendio del Jockey Club. Me han enseñado dos mil botellas de vino de Borgoña, de la cosecha de un año excepcionalmente bueno, de la bodega del Jockey Club. No. No se perdió todo en incendio. Fueron quemados algunos Goyas y otras obras de excepcional valor, pero las botellas de vino francés de diversos orígenes fueron salvadas religiosamente. Se hizo de ellas un reparto.”²¹⁵

El text publicat va aparèixer sense la puntualització del destí del vi de Borgonya confiscat, així com també es van eliminar els dos adjectius que donaven sentit a la frase final (el text ombrejat és el que va ser eliminat):

*“Me han enseñado 2000 botellas de vino de Borgoña , de la cosecha de un año excepcionalmente bueno, **que fueron encontradas en el domicilio de Peron y cuya proveniencia fue la bodega del Jockey club.** No. No se perdió todo en el incendio. Fueron quemados algunos Goyas y otras obras de excepcional valor, pero las botellas de vino francés de diversos orígenes fueron salvadas religiosamente. Se hizo de ellas un reparto **jerarquico y equitativo.**”²¹⁶*

²¹⁵ PLA, José, «Cartas de la Argentina. Lo que en el fondo se debate: el radicalismo», p.8.

²¹⁶ Vegeu, “Josep Pla, «Cartas de la Argentina. Lo que de fondo se debate: el radicalismo», Original Manuscrit de l’article publicat a la revista *Destino*, núm. 1070 del 15 de febrer de 1958.Fundació Josep Pla. Col·lecció Josep Vergés” a l’apartat 2.1.5. dels apèndixs. I a l’apartat 3[6] la comparació entre l’original manuscrit i el text publicat.

Les eleccions del 23 de febrer a l'Argentina

En el moment d'aquest viatge, tant els brasilers com els argentins tenen la possibilitat de fer canviar el rumb dels esdeveniments, ja que, en ambdós països, l'enderrocament de la dictadura, per part dels militars, no ha imposat un altre dictador, sinó que s'ha optat per iniciar un procés de democratització. Així, quan Pla arriba a Buenos Aires, es troba la ciutat immersa en la campanya electoral, prèvia a les eleccions que s'han de celebrar a l'Argentina el 23 de febrer de 1958²¹⁷.

Es publiquen quatre «Cartas» sobre el moment històric que està vivint l'Argentina²¹⁸ a través de les quals aportarà la seva visió davant d'uns lectors que, com ell, viuen sota la repressió de la dictadura franquista:

*“Se trata de unos militares que se han propuesto restablecer la democracia en el país, que han demostrado que se puede salir de una dictadura sin quebrantos excesivos.”*²¹⁹

Segons ell, més enllà dels resultats de les eleccions, els veritables triomfadors han estat els representants de la Junta militar que les han fet realitat: el general Aramburu i l'almirall Rojas. A “*Cartas de la Argentina. Los Triunfadores: Aramburu-Rojas*”²²⁰, lloa la tasca d'aquests dos militars i remarca el fet que a l'Argentina s'hagi enderrocat la dictadura des de dins del país, sense la necessitat d'una guerra general:

“El gobierno es un motivo de orgullo para mucha gente, porque se reputa que la Argentina presenta en la historia el primer caso de eliminación de un gobierno totalitario realizado con las solas fuerzas interiores del país.”

²¹⁷ Perón va ser enderrocat l'any 1955 per un cop d'estat militar que va donar lloc a una Junta militar que, en un període d'aproximadament dos anys, organitzaria unes eleccions democràtiques. Vegeu “Revolución Libertadora (Argentina)” dins:

[http://es.wikipedia.org/wiki/Revolucion_Libertadora_\(Argentina\)](http://es.wikipedia.org/wiki/Revolucion_Libertadora_(Argentina))

²¹⁸ Es tracta de «Cartas de la Argentina. Unas elecciones voluminosas: Balbín y Frondizi» (1/2/1958), «Cartas de la Argentina. Lo que de fondo se debate: el radicalismo» (15/2/1958), «Cartas de la Argentina. Los Triunfadores: Aramburu-Rojas» (15/3/1958) i «Cartas de la Argentina. Panorama actual y perspectivas» (22/3/1958)

²¹⁹ PLA, José, «Cartas de la Argentina. Los Triunfadores: Aramburu-Rojas», p.8.

²²⁰ PLA, José, *Destino*, 15-3-1958.

Si no hubiera sido la última guerra, Hitler y Mussolini estarían todavía presumiblemente gobernando sus respectivos países.”²²¹

Una vegada més queda escapçat el text a través d’una mutilació en què Pla, segons l’original manuscrit, expressava el desig de desprendre’s dels dictadors (la part ombrejada és la que va ser mutilada):

“la labor de sentido democrático realizada por este Gobierno ha cundido y cundirá en toda América, porque es la demostración de la falsedad de que los dictadores son imprescindibles.”²²²

Malgrat l’optimisme amb què presenta la nova situació política de l’Argentina, es mostra escèptic davant el futur del nou govern, d’una banda, perquè la ideologia demagògica, que ha fet creure en un Estat paternalista, ja ha arrelat –“*La opinión cree que el Estado puede hacer milagros.*”²²³ – i, de l’altra, perquè la corrupció és inherent a la política:

“Ser amigo de una persona importante, influyente conocida es una de las claves de la vida para los que no tienen ni importancia ni influencia ni han salido de la obscuridad de sus vidas”²²⁴.

Per tant, tot i els esforços que s’estan fent, tant a l’Argentina com al Brasil, per construir un estat de dret, no creu que la situació pugui canviar:

“Cuando se han saboreado los placeres de depredación dirigista y del favoritismo gubernamental, es tan fácil volver atrás.”²²⁵

Per això, en presentar el procés electoral deixa clar que el més important seran les accions dels guanyadors que poc tindran a veure amb els programes electorals. En aquest moment expressa obertament la seva opinió apel·lant a la postura d’ignorant i d’ingenu, un dels tres característics dels seus escrits²²⁶:

²²¹ PLA, José, «Cartas de la Argentina. Los Triunfadores: Aramburu-Rojas», p.9.

²²² Vegeu, “Josep Pla, «Cartas de la Argentina. Los Triunfadores: Aramburu-Rojas», Original Manuscrit de l’article publicat a la revista *Destino*, núm. 1075 del 15 de març de 1958. Fundació Josep Pla. Col·lecció Josep Vergés” a l’apartat 2.1.5. dels apèndixs. I a l’apartat 3[13] la comparació entre l’original manuscrit i el text publicat.

²²³ Cartas de la Argentina. Panorama actual y perspectivas, 8.

²²⁴ ibíd.

²²⁵ PLA, José, «Cartas del Brasil. El gran complejo industrial de Sao Paulo», p.9.

²²⁶ Vegeu GUSTÀ, Marina, “*L’estirabot planià: del candor a la malícia*” dins *De Rusiñol a Monzó: humor i literatura*; Publicacions de l’abadia de Montserrat 1996. pp. 89-105

*“Però yo no me atreviría a hacer el menor comentario a estos programas, porque aun siendo mi candor muy grande, conviene limitarlo.”*²²⁷

Des de la pròpia experiència, doncs, ens recorda que s’ha de desconfiar dels programes dels partits polítics:

*“...porque si sus conceptos escritos son claros, su plasticidad en su aplicación llega a extremos delirantes”*²²⁸.

Així, en definitiva, el que realment importarà seran les actuacions dels guanyadors de les eleccions:

*“... las cosas que estos hombres llevarán a cabo, cosas que, casi con seguridad, no tendrán nada que ver con los papeles que en esta etapa electoral han escrito”*²²⁹.

Pla, per tant, posa l’èmfasi en la dificultat del canvi, no només a l’Argentina, ja que l’herència deixada per la demagògia ha arrelat massa en tota l’Amèrica del Sud i ho mostra amb alguns exemples. Així, a partir d’una anècdota respecte a les eleccions al Brasil, insisteix en la impotència del ciutadà davant la impunitat amb què actuen els polítics. Només es pot esperar que la seva actuació corrupta serveixi d’alguna manera a la comunitat:

“En una reunión pública dada por el señor Adhemar de Barros para alcanzar la alcaldía de Sao Paulo, este señor dijo con una admirable naturalidad:

*-Por ahí dicen que yo robo. Bueno. Pero al menos yo hago”*²³⁰.

I, en un altre moment, qualifica de “*revolucionarios de cinematógrafo semanal*” els que volen fer la reforma agrària a partir de l’apropiació de terrenys que ja rendeixen al voltant de Buenos Aires, mentre que a l’Argentina encara en queden molts per explotar:

*“La tierra que está por acotar está, naturalmente un poco lejos y, por tanto, interesa poco, porque siendo el campo bastante aburrido, la curiosidad que produce es escasa.”*²³¹

²²⁷ PLA, José, «Cartas del Brasil. La política: mediocre, regular», p.13.

²²⁸ ibíd.

²²⁹ PLA, José, «Cartas de la Argentina. Unas elecciones voluminosas: Balbín y Frondizi», p.8.

²³⁰ ibíd.

²³¹ PLA, José, «Cartas de la Argentina.Lo que en el fondo se debate: el radicalismo», p.7.

El model de l'Uruguai

L'Uruguai és l'únic país dels tres que visita que ha aconseguit una certa estabilitat política. Tot el mèrit, segons Pla, es deu a José Batlle²³², descendent d'una família originària de Sitges, del qual diu que:

*“... es el autor del Uruguay de nuestros días y del prestigio y de la confianza que en el extranjero goza este país.”*²³³.

D'aquest polític, destaca que va aconseguir portar a terme una legislació social basada en el socialisme d'Estat:

*“...que fue el socialismo de sombrero hongo y cuello y corbata de su tiempo.”*²³⁴.

Intentà disminuir les grans diferències entre rics i pobres i fou el precursor de les reformes socials que després de la Segona Guerra Mundial s'anaren generalitzant. A més, aplicà una política nacionalitzadora, com després ho va fer Perón, però amb uns resultats totalment diferents:

*“Batlle fue un socialista de Estado, pero lo fue con teneduría, con debe y haber, sin francachelas ni dilapidaciones sentimentales o demagógicas.”*²³⁵

Aquesta continuïtat de l'estabilitat es deu, sobretot, al sistema col·legiat imposat pel mateix Batlle, on l'oposició formaria part del govern juntament amb el partit guanyador, i així s'intentaria evitar que:

*“...las veleidades de la oposición situada fuera de la situación fomentara el pronunciamiento militar.”*²³⁶

Tal com es publicà a *Destino*, amb aquesta mesura, Batlle es proposava allunyar el perill del cop d'estat militar:

*“Toda esta inmensa reforma social de Batlle hay que colocarla sobre un trasfondo político: en el trasfondo del horror que produjeron a este señor los golpes de Estado militares, los abyectos pronunciamientos de la América del Sur.”*²³⁷

²³² José Batlle (Montevideo 1856-1929) Va ser president de l'Uruguai en dos períodes diferents: 1903-1907 i 1911-1915. Vegeu l'article «José Batlle» dins http://es.wikipedia.org/wiki/Jose_Batlle_y_Ordoñez

²³³ PLA, José, «Cartas del Uruguay. Don José Batlle, el batllismo y la situación del país», p.8

²³⁴ *Ibíd.*

²³⁵ *ibíd.*

²³⁶ *ibíd.*

²³⁷ *ibíd.*, p.10.

Cal tenir en compte, però, que en l'original manuscrit Pla acabava el paràgraf amb una referència als cops d'estat militars viscuts pels seus avantpassats a Espanya:

*“Este hombre comprendió por experiencia familiar que si no se eliminaba del país el militar ambicioso y frívolo, sabihondo e ignorante, el Uruguay tendría una vida política en el Siglo XX copiada de las convulsiones por las que pasó en el siglo anterior, exactamente copiadas de las de la madre Patria.”*²³⁸

Malgrat la lloança al “batllisme”, aquest és un sistema que falla precisament per excés de democratismes, sempre segons Pla, ja que a més de la representació al govern, l'oposició té gairebé la meitat dels escons al senat, de manera que un partit que representa una minoria de l'opinió pot obstaculitzar l'obra de la majoria:

*“Por esto se ha dicho que la democracia uruguaya es inoperante. Es una democracia reducida al absurdo. Tampoco esto puede negarse”*²³⁹.

Amb ironia, explica una anècdota referent a l'excessiva ocupació pública que genera aquest sistema, ja que tots els partits representats al govern han de tenir els seus empleats:

*“Se cuenta en Montevideo que en ciertas oficinas hay tantos empleados, que están obligados a llegar temprano porque si no lo hacen encuentran las sillas ocupadas y están obligados a trabajar de pie. «Si non e vero, e ben trovato».*²⁴⁰

Tot i amb això, sembla que a l'Uruguai s'ha trobat la manera de mantenir l'estabilitat política:

*“Es muy triste tener que mantener tantos empleados inútiles y parasitarios. Pero sopesando bien las cosas, el sistema es quizá más barato que lo que ha costado Perón y sus amigos a la Argentina, Pérez Giménez a Venezuela, etc. Quiero decir todos los demás.”*²⁴¹.

Ara bé, s'hi troben algunes de les característiques comunes a la resta de països de l'Amèrica del Sud. La més important, o en tot cas la que porta Pla a reflexionar llargament, és la que té a veure amb la visió que tradicionalment s'ha tingut

²³⁸ Vegeu a l'apartat 2.1.13 dels apèndixs, l'original manuscrit i a l'apartat 3[21] la comparació entre el manuscrit i el text publicat.

²³⁹ PLA, José, «Cartas del Uruguay. Don José Batlle, el batllismo y la situación del país» p.9.

²⁴⁰ ibíd., p.10.

²⁴¹ ibíd.

d'Amèrica des d'Europa respecte a l'enriquiment fàcil i, si és possible, sense treballar –de “*cucanya*” –. S'ha perdut, doncs, l'esperit dels emigrants que anaren a Amèrica fugint de la misèria europea i que prosperaren gràcies a l'esforç del seu treball. Pla descriu les generacions descendents d'aquests emigrants a través d'uns estereotips que presenta, en part, a través dels personatges d'una obra teatral de Florencio Sánchez²⁴² :

*“La primera emigración es magnífica: gente trabajadora, paciente, sufrida, la gente que ha hecho todo lo que de moderno hay en este continente. El viejo emigrante se enriquece y el hijo estudia en la Universidad, convirtiéndose en «M'hijo el doctor» del dramaturgo...”*²⁴³.

Afegeix que la tercera generació es caracteritza pel parasitisme, una manera de ser que ha traspassat l'Atlàntic. Per això, els emigrants actuals, assegura, aspiren a viure de la mateixa manera:

*“...llegan con el mismo espíritu que si hubieran vivido tres generaciones aquí”*²⁴⁴.

No pensen a col·laborar en la construcció del país, sinó que van a l'Amèrica del Sud amb la mateixa mentalitat dels colonitzadors, però cal recordar quin va ser el final de la història:

*“... ya saben ustedes el final de las estirpes de los conquistadores: acabaron como el rosario de la aurora...”*²⁴⁵

Per tant, és important retornar a l'esperit de l'emigrant que treballa per prosperar i que contribueix a construir la identitat del país on possiblement els seus descendents arrelaran:

*“La mayoría no regresan y son enterrados en cualquier Chacarita. Eso produce un enorme efecto: los hijos del enterrado en el país se convierten en nativos auténticos”*²⁴⁶.

²⁴² Escriptor uruguaià (Montevideo, 17 de gener de 1875- Milà, 7 de novembre de 1910). Va escriure diverses obres de teatre on el món rural s'enfrontava a les innovacions de la ciutat, com per exemple a *M'hijo el doctor*, estrenada el 1903 a Buenos Aires. Vegeu BARRERA LÓPEZ, Trinidad, «Florencio Sánchez» dins MADRIGAL, Luís Iñigo (coord.), *Historia de la literatura hispanoamericana*. v.2. Madrid, Editorial Cátedra, 2008.

²⁴³ PLA, José, «Cartas del Uruguay. Montevideo, una monada», p.12.

²⁴⁴ PLA, José, «Cartas del Uruguay. Panoramas y perspectivas generales y nacionales», p.13.

²⁴⁵ *ibíd.*

²⁴⁶ PLA, José, «El emigrante y la muerte».

3.2.1. Les fonts documentals

Per poder elaborar els escrits per a la premsa, Pla compta amb diversos tipus d'informació formada per documentació que sovint al·ludeix i que, de vegades, cita literalment²⁴⁷. Dintre de la sèrie de textos del Viatge a l'Amèrica del Sud trobem algunes referències documentals, de manera que ens podem fer una idea del tipus de fonts que utilitza.

Un dels autors pels quals manifesta una gran admiració és el sociòleg Gilberto Freyre²⁴⁸ i dos dels seus llibres: *Casa-grande e senzala* i *Interpretaçao do Brasil*. Al llibre *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)*, a més, manifesta el desig de conèixer-lo:

“M'hauria agradat molt de saludar Gilberto Freyre, alguns dels llibres del qual conec. El xofer em portà, primer, a la Facultat universitària on exerceix el professorat, però no hi era. Després, em portà als afores, al palauet on habita, i resultà que era fora del país. Gilberto Freyre és el sociòleg, al meu entendre, més important de l'Amèrica del Sud — que jo sàpiga almenys. La meva mala sort és sempre possible.”(179)

També del geògraf francès Pierre M. Deffontaines²⁴⁹, inclou una cita del llibre *El Brasil. La tierra y el hombre*:

[“El caboclo lleva vida libre, casi sin necesidades, pero sin capacidad adquisitiva y hasta sin moneda, practicando una agricultura primitiva, casi forestal, donde campo y bosque se entremezclan. La base de su alimentación es la mandioca; se dedica a la cosecha, recogiendo frutos del bosque y miel silvestre; practica la caza a opio, esto es, imitando el griterío de los pájaros y llamándolos hacia el; su casa es una cabaña cubierta de paja y ramaje”].

Un altre dels autors de referència és Waldo Frank, novel·lista, historiador i crític literari nord-americà, a propòsit del seu llibre *América Hispana* sobre la realitat cultural i social d'hispanoamèrica²⁵⁰.

²⁴⁷ Vegeu supra, p.58, per exemple la cita de *Casa grande e senzala* del sociòleg brasiler Gilberto Freire.

²⁴⁸ Vegeu l'article «Gilberto Freire» dins http://es.wikipedia.org/wiki/Gilberto_Freyre

²⁴⁹ Vegeu CAPEL, Horacio (UB) “Pierre Deffontaines y el desarrollo de la geografía humana”, <http://www.ub.edu/geocrit/b3w-810.htm>

²⁵⁰ Vegeu l'article «Waldo Frank» dins http://en.wikipedia.org/wiki/Waldo_Frank

De vegades, pot haver-hi alguna equivocació en relació a la referència, com exemple en el cas del llibre *Vida de Hipólito Irigoyen*, del'assagista i biògraf argentí Manuel Gálvez²⁵¹, però que Pla atribueix a Manuel Ugarte, escriptor i polític²⁵² que va coincidir amb Hipòlito Irigoyen.

No sempre, però, cita explícitament la font documental utilitzada, sinó que gairebé de passada menciona algun llibre que li pot haver servit per informar-se, per exemple *Los Sáenz Valiente y Aguirre* de Ricardo de Lafuente Machain²⁵³ que cita a propòsit de la família de Victoria Ocampo:

*“La nobleza de esta casa ha sido, según parece, varias veces probada por cruzarse algunos descendientes de ella en las órdenes militares. Sobre este punto hay datos en el libro de Ricardo de Lafuente Machain, «Los Sáenz Valiente y Aguirre».”*²⁵⁴

A més, Pla devia comptar amb la informació de la premsa dels països visitats i la documentació que podien proporcionar-li les persones que l'acolliren i, en molts casos, el guiaren, com per exemple Antoni López Llausàs amb qui hi havia una estreta relació des de les edicions dels seus primers llibres:

*“mi amigo Antonio López Llausás me ha llevado en su coche al balneario (como dicen aquí)”*²⁵⁵

I també d'altres que no anomena, però que igualment els agraeix la seva atenció:

*“Después de andar cuatro días por esta inmensa ciudad, teniendo al lado viejos amigos entrañables, concedores y hospitalarios...”*²⁵⁶

També cal tenir en compte l'obra *M'hijo el doctor* de l'escriptor uruguaià Florencio Sánchez²⁵⁷ que menciona directament en els reportatges a propòsit de les generacions d'emigrants²⁵⁸.

²⁵¹ Vegeu «Manuel Gálvez» dins <http://www.lagazeta.com.ar/galvez.htm>

²⁵² Vegeu l'article «Manuel Baldomero Ugarte» http://es.wikipedia.org/wiki/Manuel_Baldomero_Ugarte

²⁵³ LAFUENTE Y MACHAIN, Ricardo de, *Los Sáenz Valiente y Aguirre*, La Basconia, Buenos Aires, 1931.

²⁵⁴ PLA, José, «Cartas de la Argentina. La argentinidad. Conversación con Victoria Ocampo».

²⁵⁵ PLA, José «Cartas de la Argentina. La provincia de Buenos Aires. Mar del Plata», p.7.

²⁵⁶ PLA, José «Cartas de la Argentina. Buenos Aires de entrada», p.6.

²⁵⁷ Vegeu la nota 242.

²⁵⁸ Vegeu supra, p.73

A banda de les fonts citades en els textos, Pla, segurament, compta amb algun altre tipus de documentació. Després d'haver fet el buidatge del fons de la biblioteca de la Fundació Josep Pla, he anotat alguns llibres que podrien haver servit com a documentació per als articles de la revista.

Així, sobre l'Argentina hi ha llibres que reflecteixen el testimoni de l'emigració euoropea:

Brousson, Jean Jacques, *Itineraire de Paris a Buenos-Ayres*. Paris : G. Grés et Cie, 1927.

Hudson, W.H. (William Henry), *Un flaneur en Patagonie*. Paris: Librairie Stock, 1929.

N'hi ha que se centren en la política del moment del viatge:

Fronzizi, Silvio; *La crisis política argentina: ensayo de interpretación ideológica*. Buenos Aires: ADI, 1946.

Whitaker, Artur P. *La Argentina, un calidoscopio*. Buenos Aires: Proceso, 1956.

I algun que Pla ja cita com:

Gálvez, Manuel; *Vida de Hipólito de Irigoyen: el hombre del misterio*. Buenos Aires: Tor, 1951²⁵⁹.

Sobre el Brasil, trobem els llibres de Gilberto Freyre, citats diverses vegades:

Freyre, Gilberto; *Casa-Grande y Senzala*; Rio de Janeiro: Livraia José Olympio, 1943 4^a ed.

Freyre, Gilberto; *Interpretação do Brasil: aspectos de formação social brasileira como processo de amalgamento de raças e culturas*. Rio de Janeiro: Livraia José Olympio, 1947.

I d'altres que podria haver utilitzat per documentar-se sobre, per exemple, la riquesa potencial del Brasil:

Zweig, Stefan, *Brasil, país do futuro*. Porto: Livraia Civilização, 1943.

El Brasil: riquezas, posibilidades; Rio de Janeiro: Ministerio de relaciones Exteriores, 1946.

Meijide Pardo, Antonio, *Brasil: la gran potencia del siglo XXI*. Santiago de Compostela: Porto i Cia, 1957, 2a ed.

Sobre l'Amèrica colonitzada per Espanya, trobem llibres de Waldo Frank, també citat diverses vegades en els textos:

²⁵⁹ Recordem que als reportatges la referència surt equivocada.

Frank, Waldo ; *Redescubrimiento de América*. Madrid : Revista de Occidente, cop. 1929.

Frank, Waldo; *América Hispana: os caracteres dos países e dos povos de América Central e do sul*. Río de Janeiro: Edições da ECB, 1946.

I d'altres que giren sobre aquest tema:

Pereyra Carlos ; *L'œuvre d'Espagne en Amérique*. París : Les Belles-lettres, 1920.

Gunter, John ; *Inside Latin America*; New York: Harper & Brothers, 1941.

Hi ha altres llibres relacionats amb els territoris de l'Amèrica del Sud, com aquest sobre un dels protagonistes de la independència:

Madariaga, Salvador de; *Cuadro histórico de las Indias: introducción a Bolívar*; Buenos Aires: ed. Sudamericana, 1945.

I, fins i tot, una novel·la sobre el comerç d'esclaus:

Mur Oti, Manuel, 1908-2003; *Destino negro: novela de la trata y el mar*. Barcelona: Destino, 1956, 2a ed.

Excepte els autors i llibres que Pla cita, no podem saber si algunes d'aquestes obres les utilitza per a algun dels seus textos, en tot cas mostren una possible part de la documentació. Cal dir, però, que no hi ha cap guia, tipus Baedeker, que hagi pogut servir per als itineraris de les diverses ciutats del recorregut. En aquest sentit, la “*nota aclaratoria de la dirección*” del reportatge «*Cartas del Uruguay. Montevideo, una monada*»²⁶⁰ referent als articles perduts²⁶¹, és d'una certa rellevància, ja que Pla remarca que la documentació per als textos, dintre de la qual podia haver-hi anuaris i guies, ha estat abandonada. i aclareix que ha hagut de refer “de memòria”els escrits. Per tant, adverteix el lector de possible errors:

“*puede haber hecho que se haya deslizado en ellas [les «Cartas»] algun error i la imprecisión inevitable.*”

Es tracta d'un text, a més, en què té interès a destacar la manera com treballa, amb unes determinades fonts bibliogràfiques i d'hemeroteca.

²⁶⁰ Vegeu l'original manuscrit a l'apartat 2.1.12. dels apèndixs, p.264.

²⁶¹ Ja hem fet referència a aquesta qüestió anteriorment, vegeu p. 51.

3.3. Unes cartes “semiliteràries, semipolítiques”

*“Crec que també seria molt útil anar al Brasil i l’Argentina des del nostre punt de vista polític. No crec que passés res, perquè segons les meves notícies l’ambaixada argentina a Madrid és avui la més contrària a aquest règim. Potser haurien de ser unes cartes semiliteràries, semipolítiques, però seria igual.”*²⁶²

En aquestes paraules, recordem-ho una vegada més, Josep Pla expressava el desig de fer un viatge cap a uns països que, com hem vist, tot just acabaven d’enderrocar unes dictadures militars i havien iniciat, aparentment, un procés de democratització. Per tant, dintre del context polític del nostre país, per Pla s’obria la possibilitat de poder referir-se també a la pròpia realitat. A través de l’exemple argentí, denunciava les conseqüències negatives de la política dirigista i, alhora, demostrava que era possible enderrocar un dictador i iniciar un procés electoral per elegir lliurement els governants.

La matisació respecte al to que haurien de tenir aquests escrits “*unes cartes semiliteràries, semipolítiques*” ens porta a pensar, d’entrada, a evitar problemes amb la censura. Però també ens fa reflexionar sobre l’abast literari d’uns textos escrits per a la premsa.

No podem oblidar, tal com assenyala Marina Gustà, el paper que tingueren aquest tipus de col·laboracions en la seva literatura:

*“«L’estranya aventura» del periodisme –com la qualificava, escèpticament en emprendre-la– va determinar, però, mig per força mig per casualitat, la seva trajectòria vital i va tenir un paper decisiu en la concepció del fet literari.”*²⁶³

La utilització del terme «Carta» en el conjunt d’aquests escrits, tal com era habitual en els textos sobre els viatges per a *Destino*, remet als primers llibres de viatges gestats a partir de les seves col·laboracions a la premsa –*Cartes de*

²⁶² “14 de setembre de 1956” dins *Imatge Josep Pla* (OC, 45), p. 410.

²⁶³ GUSTÀ, Marina, «Josep Pla» dins RIQUER, COMAS, MOLAS, *Història de la literatura catalana*. Barcelona, Ed. Ariel, 198. v.10, p.143.

lluny (1928) i *Cartes meridionals* (1929). Es tracta d'una fórmula que dona continuïtat al propòsit estilístic²⁶⁴ que ha repetit al llarg de la seva obra:

*“escriu com aquell que escriu a un amic o a la família.”*²⁶⁵

No es pot, doncs, establir una frontera entre periodisme i literatura, sinó que, com ha fet notar Xavier Pla, els escrits publicats a la premsa estan al servei de la seva literatura:

*“El periodisme comparteix amb l'espai literari una manera de mirar el món basada sobretot en l'observació de la realitat i la reflexió sobre la vida quotidiana, un estil clar i directe i una forma literària comuna.”*²⁶⁶

Ho observem, per exemple, en el primer text de la sèrie d'aquest viatge, en què Pla, explícitament, es refereix a la «Carta» com a mitjà de transmissió de la realitat que obté a partir de l'observació i del testimoni de la gent:

*“Me encontraba en América por segunda vez. Abrumado de caluroso bochorno, consideré lo más urgente celebrar mi llegada a este continente tomando un café helado en un establecimiento cualquiera. Luego cerré esta carta, la franqueé y me fui a pasear por la población y a hablar con la gente, hasta que el barco reemprendió su marcha otra vez.”*²⁶⁷

Pel fet que es tracta d'escrits per ser publicats en un setmanari, cal plantejar-se si es poden incloure dintre d'algun gènere periodístic, encara que com diu Josep M. Casassús, Josep Pla utilitza molt sovint com a sinònimes diverses fórmules periodístiques com el reportatge, l'enquesta o l'entrevista.²⁶⁸

En el pròleg de *Week-end (d'estiu) a New York*, Pla identifica els articles que presenta com a reportatges i defineix el gènere²⁶⁹:

“Confesso que la paraula reportatge m'agrada. El reportatge és una feina periodística; és un treball d'informació servida amb amenitat, de fàcil accés; un esforç d'observació i de descripció limitat en els temps i

²⁶⁴ Vegeu. GUSTÀ, Marina, «Josep Pla», op.cit., p.160

²⁶⁵ PLA, Josep, *Cartes meridionals*, Barcelona, Llibreria Catalònia, 1929, p.8

²⁶⁶ PLA, Xavier, *Josep Pla. Ficció autobiogràfica i veritat literària*, p.173.

²⁶⁷ PLA, José, «Cartas del Atlántico Sur. Hacia América», p.5.

²⁶⁸ CASASÚS, Josep M., *Lliçons de periodisme en Josep Pla*, Barcelona, Ediciones. Destino 1986, p.153.

²⁶⁹ Una part d'aquest pròleg va anar a parar al volum *Les Amèriques*(OC,34) on es recullen una part dels textos del primer viatge de Josep Pla a l'Amèrica del Sud, així com els que realitzà al continent americà des del 1954 fins al 1964 per a *Destino*. Tal com ja he apuntat no podem estar segurs que la totalitat d'aquest pròleg fos escrit per Pla, si exceptuem el que ja hem esmentat. Vegeu notes 6 i 7 de l'apartat 1.

l'espai. Les pretensions d'un reportatge estan deliberadament subjectes a la momentaneïtat i contenen, per tant, elements de fugacitat”.

En aquestes paraules hi reconeixem la manera com mira i transmet la realitat: un món que presenta des de la quotidianitat i que vol preservar en la memòria. És a dir que com en tota la seva literatura, escriu els textos per a la premsa posant la mirada en el que és perdurable, encara que escrigui sobre fets que tenen la seva caducitat, com per exemple, les eleccions a l'Argentina del febrer de 1958, però que sap que han de formar part de la memòria col·lectiva.

També en aquest pròleg, afegeix que el reportatge li ofereix la possibilitat de presentar la realitat amb objectivitat, això sí, des de l'òptica del narrador:

“Ara, la pedra de toc d'un reportatge és el fons objectiu. És una feina de resultat més o menys plausible, segons sigui el seu aire d'objectivitat.”

Per aconseguir aquest “aire d'objectivitat”, se servirà d'uns determinats recursos que acostaran aquests textos als escrits periodístics. Per això, utilitzarà diverses fórmules de presentació en apartats, il·lustrarà els continguts informatius amb dades, estadístiques, cites de fonts documentals, etc. També farà ús de tècniques per acostar-se al lector amb fórmules del tipus “*como el lector sabrà*”, o d'altres de similars, a través de les quals exposarà el punt de vista personal sobre les situacions que observa:

“¿Porqué –diran ustedes– no se unen en un solo partido todas aquellas agrupaciones que tienen un común denominador socialista? Es lo que yo me pregunto constantemente sin llegar a comprender la atomización de estas numerosísimas fracciones.”²⁷⁰

o podrà redundar en una opinió com aquesta sobre Buenos Aires:

“Ahora el lector probablemente dirá, si es que tiene humor de articular algo:

-Usted dice que Buenos Aires es un damero. Que la construcción básica de la ciudad es de una monotonía despersonalizada, que esta monotonía, por sus proporciones, es desesperante. ¿En que basa usted la sorpresa del encanto de Buenos Aires?

²⁷⁰ PLA, José, «Cartas de la Argentina. Hacia la normalidad constitucional. Unas elecciones voluminosas: Balbín-Frondizi», p.9.

*Respondo, aun a riesgo de que me tomen por un hombre ridículo:
(...)
-El encanto de Buenos Aires está en su arbolado*²⁷¹.

Una altra manera de recordar que es tracta de textos escrits per a una revista són les fórmules del final dels escrits que conviden a continuar llegint. Bé sigui a través del recurs de l'anunci de la limitació d'espai, cosa que li permet remetre el lector a un altre reportatge:

*“Pero hemos terminado el papel y no habrá más remedio que transportar la continuación a un número inmediato.”*²⁷².

o bé a partir d'apuntar temes que considera importants i pensa tractar més endavant:

*“Ya encontraremos todo esto más adelante. Basta, por el momento, con lo dicho.”*²⁷³

En altres ocasions, aplica el recurs de l'anunci del tema de l'article següent per tal de mantenir viu l'interès del lector, com aquest en què breument exposa que l'estat de dret a l'Argentina serà possible gràcies a una Junta militar que no ha imposat un règim dictatorial, a banda de subratllar la “llibertat d'expressió” que s'ha aconseguit en aquesta campanya electoral:

*“Lo que llevamos dicho es una pintura sumaria y rápida de la parte superficial de los comicios. En un artículo posterior trataremos de explicar lo que se discute de substancial y de profundo y básico en esta lucha de proporciones ingentes, lucha que transcurre en medio de una libertad de expresión completa, en una libertad tal que, sea quien sea la fórmula triunfadora, el verdadero ganador será el señor Aramburu, hombre modesto, tenaz, paciente, imperturbable –de extracción vasca, que habrá conseguido volver a un estado de derecho y de decencia.”*²⁷⁴

En aquesta referència al lector no podem oblidar la “captatio benevolentiae” que acostuma a utilitzar en els seus escrits i que ja hem esmentat amb motiu de la presentació dels escrits:

“Cuando terminada, por el momento, la información de Europa que, durante casi cuatro años, he llevado a cabo para DESTINO, empezamos a

²⁷¹ PLA, José, «Cartas de la Argentina. Buenos Aires de entrada», p.6.

²⁷² PLA, José, «Cartas del Brasil. Los negros y los indios», p.13.

²⁷³ PLA, José, «Cartas del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco)», p.7.

²⁷⁴ PLA, José, «Cartas de la Argentina. Hacia la normalidad constitucional. Unas elecciones voluminosas: Balbín-Frondizi», p.10.

*hablar de una información en algunos países de la América del Sur, no puse más que una condición: hacer el viaje de ida y vuelta en un barco italiano de los que cubren el servicio del Atlántico meridional.”*²⁷⁵

Però el que més abunda en aquests textos és la postura de la “falsa modèstia” que li permet manifestar l’opinió, mantenint-se dintre de l’aparença d’objectivitat:

*“Puedo estar equivocado por falta de información; mis sentidos pueden engañarme. En todo caso, creo sinceramente, y basándome en mi modesta experiencia informativa, que esta es la verdad.”*²⁷⁶

Així, pot posar èmfasi en determinats temes que són indiscutibles per a l’evolució d’un país com és el cas de l’eradicació de l’analfabetisme:

“Los demás estados de la América hispánica contienen inmensas masas de personas que no saben leer ni escribir. Siendo las cosas así, ¿Cómo puede ser factible industrializar estos países? No es posible engañarse, ni puede haber equívocos. Las cosas son así.

*Yo no tengo conocimientos ni información para establecer las causas de esta inexplicable y lamentable situación. Lo que me parece indiscutible es que ella explica no solo la lenta evolución económica de estos países y su inestable y siempre confusa situación política.”*²⁷⁷

També pot manifestar necessitats concretes a través de preguntes retòriques que altres haurien de contestar:

*“...la causa que desplazó a Perón y a su esposa al campo de la demagogia más delirante y más frenética. ¿Tuvo en ello alguna responsabilidad la oligarquía del país? ¿Cometió la oligarquía el error de tratar a Perón y a su esposa con un rigor excesivamente separativo? ¿Se llegó, por ventura, a perpetrar alguna falta de elemental cortesía? Estas son preguntas que un periodista extranjero no puede contestar antes de que los historiadores del país no pongan los puntos sobre las íes.”*²⁷⁸

Al llarg dels escrits, el narrador anirà definint la seva postura, sempre a través del sedàs del paper de periodista que ha adoptat. Destaca la solitud en què treballa, comparada als mitjans que tenen els seus col·legues d’altres països:

²⁷⁵ PLA, José, «Cartas del Atlántico Sur. Hacia América», p.5.

²⁷⁶ PLA, José, «Cartas de la Argentina. La argentinidad. Conversación con Victoria Ocampo», p.9.

²⁷⁷ PLA, José, «Cartas del Uruguay. Panoramas y perspectivas generales y nacionales», p.11.

²⁷⁸ PLA, José, «Cartas de la Argentina. Lo que de fondo se debate: el radicalismo», p.7.

“El hecho que yo trabaje solo y con mis propios medios me impide llegar a percibir con claridad lo que de por sí, por su confusión, podría ser examinado sólo contando con un equipo.”²⁷⁹

Tot i que aquesta denúncia serveix, també, per definir-se a si mateix com a escriptor que viatja sol, per tant, ell és l'únic responsable de la visió que presenta. Una definició que més tard ampliarà amb la imatge del viatger experimentat que reconeix la seva ignorància i que utilitzarà, per exemple, per transmetre la impossibilitat d'abastar un territori tan immens com el Brasil, tal com manifesta en l'inici de «Cartas del Brasil. Un país grandioso que está aun por inaugurar»:

“Escribo: «Cartas del Brasil» y no se por dónde empezar. La pluma me cae de las manos. Después de cuarenta años de andar por el mundo, uno acaba por tener una cierta práctica. La de saber lo poquísimo que uno sabe. Ante el Brasil, el choque con la propia ignorancia adquiere unas proporciones desorbitadas. Uno tiene la agobiante sensación física de encontrarse ante la inmensidad.”²⁸⁰

Pla va elaborant, doncs, un discurs on la comunicació amb el lector és permanent, però aquest recurs forma part d'una estratègia perquè el “jo” que relata aquesta experiència manifesti la seva posició davant del que observa. Aquest protagonista s'identifica com a periodista i, alhora, com a viatger experimentat que adopta l'actitud del badoc que utilitza habitualment i que els seus lectors reconeixen:

“A mi me gusta enormemente asomarme a las ciudades con espíritu forastero y desarrollar frente a ellas mi capacidad de badulaque.”²⁸¹

A més, és defineix com a viatger curiós i amb una mentalitat que va més enllà dels límits geogràfics:

“A algunos de mis lectores les sorprenderán estos juicios inusitados sobre países que yo desconozco. Ello tiene una causa: los americanos de todas partes hablan cada día más de América y cada día menos de Europa. Se interesan cada día más por sus cosas continentales. Ello ha de influir fatalmente sobre el viajero dotado de un mínimo de curiosidad.”²⁸²

²⁷⁹ PLA, José, «Cartas de la Argentina. Hacia la normalidad constitucional. Unas elecciones voluminosas: Balbín-Frondizi», p.9.

²⁸⁰ PLA, José, «Cartas del Brasil. Un país grandioso que está aun por inaugurar», p.12.

²⁸¹ PLA, José, «Cartas de la Argentina. más impresiones de Buenos Aires», p.9.

²⁸² PLA, José, «Cartas del Brasil. Los factores negativos y positivos», p.10.

Un exemple del que estic dient el trobem en l'interessant text «Cartas de la Argentina. La argentinidad. Conversación con Victoria Ocampo»²⁸³, on, en forma d'entrevista, reproduïx, suposadament, la conversa tinguda durant la curta estada a Mar del Plata²⁸⁴ amb un personatge que pertany a l'oligarquia i que representa, també, un sector de la intel·lectualitat argentina²⁸⁵:

*“No es necesario presentar a esta señora. Es una de las mayores personalidades de la vida intelectual argentina –quizá, sopesadas todas las cosas, la mayor-. Creadora y directora de la revista «Sur» durante una conspicua cantidad de años (la revista aparece con la puntualidad perfecta), la señora Ocampo ha intervenido en la vida social e intelectual argentina no sólo a través de su personalidad, sino indirectamente a través de lo que de la actividad exterior ha proyectado sobre su país.”*²⁸⁶

D'entrada, l'objectiu d'aquesta conversa és parlar sobre el significat del terme “argentinitat”:

“Habiendo demostrado algún interés para saber –siempre, claro, dentro de la vaguedad de las cosas humanas- lo que es la argentinidad (este concepto que ha sido tan traído y llevado en los últimos años), me aconsejaron ver a la señora Victoria Ocampo.”

Segons Victoria Ocampo, tan argentí és qui pot demostrar que els seus orígens provenen dels colonitzadors, com els descendents dels emigrants més recents:

“...mi familia tiene sus raíces en estas llanuras desde hace siglos. Es una familia estable, vinculada, establecida. Si en mi caso las cosas han sido de esta manera y tienen una irreversibilidad total, ¿qué diremos de las familias recién venidas con las inmigraciones del último siglo y de las mezcolanzas de sangre y de ideas que entre ellas se han producido, vascos, gallegos, catalanes, italianos, eslavos, alemanes, ingleses, franceses, árabes, turcos, griegos, escandinavos de todos los matices, japoneses.”

A mesura que la conversa avança, sorgeixen temes que Pla ha tractat al llarg dels reportatges sobre l'Argentina com, per exemple, la necessitat de fer entendre que

²⁸³ PLA, José, «Cartas de la Argentina. La argentinidad. Conversación con Victoria Ocampo», p.8 Vegeu a l'apartat 1.1.5. dels apèndixs la transcripció del reportatge i a l'apartat 2.1.11. l'original manuscrit.

²⁸⁴ PLA, José, En l'article «Cartas de la Argentina. La provincia de Buenos Aires. Mar del Plata» trobem el relat d'aquesta estada.

²⁸⁵ Victoria Ocampo (Buenos Aires, 7d'abril de 1890- Béccar, Província de Buenos Aires, 27 de gener de 1979) Escriptora, assagista, traductora, editora i mecenes argentina. L'any 1931 va fundar la revista *Sur*. Vegeu l'artcle «Victoria Ocampo» dins http://es.wikipedia.org/wiki/Victoria_Ocampo.

²⁸⁶ PLA, José, «Cartas de la Argentina. La argentinidad. Conversación con Victoria Ocampo», p.8.

la força del treball és la condició indispensable per treure rendiment a la riquesa del país i que la demagògia és un obstacle per aconseguir-ho:

“El país es reconocido y el que trabaja es recompensado. A mí me parece que, clase por clase, aquí la gente vive mejor que en bastantes países europeos. ¿Qué sería la Argentina si tuviera la política que merecería su tierra y la mayoría de sus habitantes?”

I, també, exposa la impressió que li ha produït l'Argentina en un moment en què té la possibilitat de decidir lliurement respecte al seu futur polític:

“... mi idea es que cuando se puede comprobar la vitalidad, la ambición, la diligencia que en tantos aspectos es constatable, el primer paso está dado. Es este paso el que es importante. Este empuje de la Argentina –aun atravesando el mal momento de la liquidación de una etapa miserable– produce una impresión extraordinaria.”

Es tracta d'una visió positiva que segurament contrasta amb la que deu circular en aquells moments:

“Los que vienen de Europa, de paso, suelen hablar con más reticencia.”

Però la importància d'aquesta entrevista rau, no només en el que s'hi exposa, sinó també en com està construïda, ja que el mateix Pla, al final, adverteix que el text que presenta ha estat elaborat a partir dels diversos diàlegs que ha tingut amb el personatge durant l'estada a casa seva:

“Esta larguísima conversación con la señora Victoria Ocampo no fue un diálogo que se produjo a chorro desde la cruz a la fecha. Se produjo en diferentes momentos y por etapas, al azar de las circunstancias. Por razones de oficio y para que el papel fuera comprensible al máximo, no he tenido más remedio que unir los cabos sueltos y prescindir de las pausas.”

Aquesta declaració no estranya a cap lector acostumat als textos de Pla, ja que és habitual que reelabori les converses o les entrevistes, però en aquest cas, la diferència està en què, si bé es va produir la trobada, Victoria Ocampo pràcticament no parlà:

“Durant els tres dies que estiguérem invitats (amb López Llausàs) a la seva casa –una magnífica casa burgesa, de gust totalment burgès, voltada d'un jardí anglès, molt gran a Mar del Plata-, férem moltes hores de

conversa, en el curs de les quals la senyora Victoria Ocampo no digué a penes res.”²⁸⁷

Per tant, elabora de manera fictícia una conversa amb un personatge que es converteix en la seva veu per mostrar la seva visió de la realitat. I ho fa a partir de les informacions que ha anat aportant al llarg dels textos sobre l'Argentina, d'una banda, i utilitzant fonts documentals que l'ajuden a reconstruir la història de la família de Victòria Ocampo, per una altra, encara que, per versemblança, faci creure el contrari, tal com es pot intuir en aquest comentari irònic²⁸⁸:

“Le he dado a usted periodista errabundo, del cual no tengo la menor idea si se exceptúa su discreción, una noticia literalmente inédita de la historia de mi familia.”

No és la primera vegada que inclou entre els textos periodístics una entrevista o una conversa que possiblement no ha existit. Entre el conjunt d'escrits d'aquest viatge figura «Conversaciones con José Pla a su regreso de América» signada per Néstor Luján, però escrita per Pla, segons consta en el manuscrit original²⁸⁹, on destaca l'habilitat del guanyador de les eleccions a l'Argentina, Arturo Frondizi, per haver sabut fer d'oposició al peronisme dintre i fora del Parlament:

“El documento que publicó Frondizi contra la firma , por parte de Perón, del contrato con una compañía americana para la explotación del petróleo argentino fué el principio del fin del dictador.”

I on també deixa entreveure la situació d'incertesa en què es troba l'Argentina, ja que l'èxit del nou governant dependrà dels condicionants amb què s'hagi d'enfrontar.

Tot i l'aparent to distès que mostra amb algunes respostes burletes que semblen defugir les preguntes de l'entrevistador, com aquestes sobre el president Arturo Frondizi:

“-Pero ud. Puede tener una idea de las condiciones personales del Dr. Frondizi...”

²⁸⁷ PLA, Josep, *Notes per a Sílvia* (OC,26), p.285.

²⁸⁸ Vegeu, GUSTÀ, Marina, *Els orígens ideològics i literaris de Josep Pla*, op. cit. p.155

²⁸⁹ PLA, José, *Destino*, 12-4-1958. Vegeu a l'apartat 1.3.1. dels apèndixs la transcripció del text publicat a *Destino* i a l'apartat 2.3.1. l'original manuscrit.

-Claro que la tengo. Es un hombre joven, flaco, pálido, con gafas, con un aspecto de sacristán de izquierda, que le gusta el cine, no sabe bailar – cosa que la sra. Frondizi ha lamentado en la prensa- y toca discos. Tiene una hija muy guapa e inteligente. En fin, es un hombre como hay tantos en el mundo, un hombre del día. Su fama de hombre correcto es universal y esto cuenta en todas partes, pero sobretudo en América. Es un hombre de sólidas convicciones democráticas y socialmente es progresista...

-Pero en fin, su ideología...

-Pero es que usted ha conocido algún gobernante con una ideología lo suficientemente precisa para poder ser descrita?"

Pla aprofita, una vegada més, per mostrar la seva visió de la realitat, insistint, d'una banda, en el fet que a l'Argentina s'ha aconseguit enderrocar una dictadura i començar un procés democràtic, sense que els militars formin part del nou govern, tal com afegeix amb ironia:

"-Cuando empezará a gobernar el Dr. Frondizi?"

-Dentro de muy pocas semanas: el primero de mayo. En dicho día, el general Aramburu hará entrega de las insignias del poder al Dr. Frondizi y la junta militar se retirará a otro plano.

-Dice usted a otro plano? Sibilino está usted...

-No por favor, al contrario. He querido decir simplemente que si la Junta militar que ahora está en primer plano se retira, forzosamente pasará a otro plano."

I, d'una altra, denunciant l'aïllament informatiu a què està sotmès el propi país, a través d'un comentari, aparentment anecdòtic, sobre la destrucció de l'Arxieu diocesà de Buenos Aires per part de Perón:

"El archivo, situado al lado de la catedral, es hoy un montón de escombros. Pues bien: el Archivo contenía toda la documentación de la época de los virreyes españoles de mar del Plata. Mas de dos siglos de historia virreinal ignominiosamente destruida por un puñado de degenerados.

-Pero esto es nuevo aquí...

-Que es lo que no es nuevo aquí?"

A més, té una altra intenció en aquest escrit: mantenir el contacte amb els lectors just en el moment en què acaba d'arribar del viatge a l'Amèrica del Sud i encara queden molts articles per publicar sobre aquesta estada. Per això, finalitza l'entrevista deixant en suspens la qüestió del Brasil:

"-Y del Brasil no podría ud. Decirme algo?"

-No cree usted que seria mejor dejarlo para otro día? Ud. Me preguntará y yo le responderé –si me es posible. Ahora es imposible.”

I, a més, picant l’ullet al lector respecte a l’autoria de l’escrit:

Una última cosa le quiero decir: que conste que el latazo que le acabo de dar no ha sido de mi propia iniciativa. Pongamos, pues, los puntos sobre las ies.”

En aquesta mateixa línia cal mencionar l’entrevista “*Ante el traspaso de poderes en la Argentina. El comercio exterior de Perón y el peronismo. José Pla al habla*”²⁹⁰, suposadament duta a terme pel ressò que han tingut els textos en els mitjans informatius del país. Pla, però, en aquest nou text dóna la seva visió sobre la depredació duta a terme pel govern peronista:

“Los artículos de José Pla sobre la situación de la Argentina habiendo tenido una tan vasta repercusión en todos los medios del país, la Dirección de este semanario ha considerado necesario pedir a nuestro colaborador un suplemento de información sobre algunas cosas concretas de aquel país, en este caso, una descripción de la política económica de Perón y el peronismo. Es evidente que estos suplementos no podían formar parte de las cartas porque se corría el riesgo de hacer la información interminable y confusa por interrelación del pasado con la actualidad. El viaje de Pla a la Argentina no tuvo por objeto describir el pasado, sino la situación en los momentos actuales.”

Així, sota unes determinades fórmules periodístiques, va construint un discurs amb un protagonista únic que intenta de mantenir-se en una posició objectiva, tot i que ja sabem que només es tracta d’una aparença:

“El pejerrey de mar es mucho más pequeño, tiene el lomo de un intenso color azul, su carne está más construida y no es malo, ni mucho menos. Lo digo en serio: es un pescado discreto. Ahora, añadiré, con la objetividad que me gusta poner en todo, que en las costas europeas –y no digamos en el Mediterráneo- hay una infinidad de pescados superiores al pejerrey, pero superiores en un terreno absoluto y definitivo.”²⁹¹

Un “jo” que des de «Cartas del Atlàntico Sur» fins a la darrera «Carta del Brasil» i les autoentrevistes, ens fa viatjar a través de la seva mirada. No ens ha

²⁹⁰ PLA, José, Destino, 26-4-1958. Vegeu a l’apartat 1.3.2. dels apèndixs la transcripció del text publicat a Destino i a l’apartat 2.3.2. l’original manuscrit.

²⁹¹ PLA, José, «El pejerrey».

d'estranyar, doncs, que de vegades tinguem la sensació que el narrador comet alguna negligència en el relat. Poso com a exemple el primer escrit sobre el Brasil, «Rio de Janeiro. Naturaleza y arquitectura» que comença amb la descripció de la badia de Rio de Janeiro des del vaixell «Conte Grande» com si hi arribés des de Recife, sense tenir en compte que hi va des de Montevideo, perquè vol presentar aquesta badia qualificada per tothom de bellesa excepcional, mentre el transatlàntic s'hi va endinsant lentament²⁹²:

*“Como casi todos los pasajeros del «Conte Grande», me encontré a las seis de la mañana en el puente para presenciar el fenómeno universalmente apreciado, considerado de una incomparable belleza, de la bahía de Río.(...)De Recife, capital del Estado de Pernambuco, a Río, capital federal del Brasil, hay que navegar centenares y centenares de millas monótonas e interminables.”*²⁹³

No és un paisatge que el captivi, tal com demostra a través de la llarga descripció de “l'espectacle” geològic d'aquesta badia, on presenta una natura de caràcter “còsmic”, un model que no és el seu, com més endavant veurem en el llibre²⁹⁴:

*“Sobre una lejanía montañosa tocada de una neblina soñolienta apareció en primer término una especie de anfiteatro cósmico constituido por las formas más sorprendentes de la geología: colinas cónicas o piramidales, perfiles montañosos quebrados, protuberancias rocosas parecidas algunas a las formas de Capri, monstruosos alardes pétreos inclasificables, islillas chatas o puntiagudas, de formas mórbidas o convulsionadas.”*²⁹⁵

A més, critica el tipus de visió estereotipada presentada, primer, pel romanticisme i utilitzada, després, a les guies de viatges per vendre la visita típica al turista, tal com irònicament expressa en referir-se als “morros” de Rio de Janeiro:

“En los flancos de estos extraños ex abruptos de la naturaleza se perfilan a veces cocoteros y alguna palmera cimbreante. Son las primeras que el emigrante o el viajero ve al llegar a la América del Sur, porque los

²⁹² Segurament des de Montevideo es va desplaçar a Río de Janeiro en el vaixell «Conte Biancamano» i en aquest darrer port embarcaria en el «Conte Grande» de retorn cap a Europa. “Montevideo, febrer de 1958”: “El «Conte Biancamano» passarà per Montevideo en viatge a Europa el dia 11 de corrent. Ja saps que jo he d'anar amb el «Biancamano» a Río, per esperar el «Conte Grande»”. Dins *Imatge Josep Pla* (OC,45), p.422

²⁹³ PLA, José, «Río de Janeiro. Naturaleza y arquitectura», p. 9

²⁹⁴ Vegeu infra apartat 5.

²⁹⁵ PLA, José, «Río de Janeiro. Naturaleza y arquitectura», p.9

servicios turísticos del Brasil saben organizar buenas excursiones por la ciudad, excursiones que no se pierden nunca los pasajeros de los transatlánticos en tránsito. Uno llega a América llevando en la cabeza, estereotipadas, las imágenes inventadas por los románticos. Estos paisajes de palmeras y cocoteros deberían completarse con la presencia de papagayos y algún macaco o macaquiño gracioso que subiera y bajara de los árboles. Pero un papagayo salido del nido, sin rudimento lingüístico alguno, vale cinco dólares, y un macaco un dineral.”²⁹⁶

Per això insisteix, al llarg d'aquest viatge, en altres motius del romanticisme sobre el paisatge d'Amèrica, tal com pot ser la descripció d'una tempesta:

“...una difusa fosforescencia eléctrica impregnó la bóveda de una luz lívida y como suspendida rasgada de relámpagos deslumbradores que, al iluminar las encaladas estructuras de la capital del Uruguay, daban estallidos de una blancura cegadora, centelleante; sobre el rumor lejano y tenebroso de un trueno permanente que parecía la emanación de una cósmica animalidad, los truenos próximos se derrumbaban aparatosamente en una sucesión continuada... Para las cosas de América lo más útil sería tener la pluma de los grandes románticos, los sustantivos mastodónticos y los adjetivos de gran tonelaje.”²⁹⁷

En algun moment, però, demostrarà que per reflectir la immensitat d'aquesta part del continent americà, n'hi ha prou amb utilitzar els adjectius precisos. Així, quan descriu l'extensió que se li ofereix entre Buenos i Mar del Plata: “...*un mar de tierra de proporciones grandiosas, cubierto de pastos.*”, hom ja es pot fer una idea de l'espai que està abastant, i si vol expressar la sensació d'aclaparament que li ofereix Buenos Aires en té prou amb dir: “...*llanura, casas, cielo: esto es Buenos Aires.*”

En el relat d'aquest viatge, també s'han de tenir en compte altres textos inclosos en la secció fixa «Calendario sin fechas» que complementen la visió sobre Amèrica del Sud. Es tracta d'escrits curts, a través dels quals Pla insisteix en la mirada particular. Així, per exemple, a «El serpentario de Sao Paulo y las orquideas de Santos», es presenta com un foraster més que visita el serpentari de Sao Paulo i, a partir de la visió de les serps, davant les quals manifesta por i

²⁹⁶ PLA, José, «Cartas del Brasil. Más sobre Rio de Janeiro. Cosas y personas », p.13

²⁹⁷ PLA, José, «Cartas de la Argentina Buenos Aires de entrada», p.5

repugnància, reflexiona sobre l'origen i el desenvolupament de les cultures. Recorda el darrer viatge a Grècia²⁹⁸ i contraposa aquest món primari amb l'origen de la cultura mediterrània que situa a Atenes, tal com manifesta en algun moment de la seva obra literària:

“En el serpentario de Sao Paulo pensaba que hace muy pocos meses me encontraba en la Acrópolis de Atenas, ante el Partenon, la forma más bella, más luminosa, más radiante que ha producido el espíritu de nuestra civilización. Y ahora me encontraba ante formas absolutamente antitéticas, ante las formas asquerosas del mundo pánico. ¡Qué extraño, escalofriante contraste! Entre el Partenon de Atenas y este serpentario – yo me decía- está quizás el Alfa y el Omega de la vida humana.”

A «Sensaciones del Brasil», quan contempla i olora la fusta, condensa els eixos principals de la seva visió sobre el Brasil, com la fascinació per la selva i els arbres i la percepció del perill que corre aquesta natura:

“Si la sensibilidad del viajero es un poco afinada, el Brasil puede ofrecerle algunas sensaciones muy distinguidas. La primera vez que vi un tren de carga en este país, fue en Río. Quedé sorprendido de la calidad, del espesor, de la magnificencia de las maderas de los vagones. Luego, un día, paseando por un barrio residencial de la ciudad, el aire me llevó a la pituitaria un perfume de madera de lujo, prodigiosamente buena, fina, perfumada de selva virgen. (...) Cuba –que tiene con el Brasil tanta semejanza– fue también un país de muy buena madera. Pero los árboles de calidad, de Cuba, fueron destruidos. La Naturaleza, en el Brasil, tiene todavía más fuerza que el hombre. Es un país virgen.”

Es tracta d'escrits més literaris que els de les «Cartas», on Pla presenta, per exemple, un paisatge que s'allunya dels estereotips. Descriu una natura que ha resistit l'actuació humana i s'integra a les ciutats, tal com veiem en les diverses tonalitats que adquireix al llarg del dia:

“En Pernambuco la ciudad parece a veces inmersa en la selva, tan fresca y jugosa es la botánica que crece en la tierra. En las primeras horas de la mañana, el verde es claro; a las horas de sol, el verde es lechoso, de una plasticidad coloidal; al atardecer es denso, fuerte, sólido, de una majestad grandiosa, severa. En el país no hay rastro humano alguno, su soledad produce miedo.”

²⁹⁸ Recordem que entre el 24 de març i el 14 de juliol de 1956 es publicaren les «Cartas del Mediterráneo», on Pla relatava el viatge fet per Itàlia i Grècia, majoritàriament en un vaixell de cabotatge.

També en aquest article, descriu extensament una de les experiències més desagradables d'aquest viatge: la calor. Comença, primer, amb ironia i de manera gradual descriu la sensació d'angoixa que li arriba a produir:

“Uno se ducha tres, cuatro veces al día; a los cinco minutos de salir del baño, uno siente en el cuello un dogal de sudor y siente como resbalan cuerpo abajo, las gotas de la transpiración completamente concretas y precisas. La transformación del cuerpo en un organismo goteante produce una sensación de ridículo inescamoteable –un ridículo que le sume a uno en un estado de perplejidad. Uno se pone a escribir y el camino que describe la gota cayendo cuerpo abajo, le hace caer a uno la pluma de la mano. La sensación de estar metido permanentemente dentro una bala de algodón prensado, llega a obsesionar.”

La calor l'ha arribat a obsessionar de tal manera que, fins i tot, quan descriu les orquídiades a «El serpentario de Sao Paulo y las orquídeas de Santos» s'hi refereix com una presència permanent, sense treva:

“En Santos hace un calor sólido, húmedo, lento, sin grietas por donde pueda pasar el aire, no de llama ardiente, rápida y en espiral, sino un calor estático, detenido, infiltrado en todos los poros de la materia terrenal, con una línea de demarcación entre el sol y la sombra muy vaga.”

Però és l'hàbitat idoni perquè les orquídiades mostrin la seva bellesa, tal com descriu a través dels sentits del tacte i de la vista:

“Dentro de este calor de Santos, las orquídeas se dedican a morirse de gusto, a descomponer sus fibras con una tibieza de sobaco, a abrirse y a cerrarse en un parpadeo delicuescente, pausado, dentro del que aparecen, sucesivamente colores imaginados, fugitivos, soñados”

Acaba aquesta descripció amb una comparació entre la fugacitat de la bellesa de les orquídiades i el pas del temps que només es pot fixar a través de la memòria:

“Como el tiempo que huye, inaferrable, irreversible, trágico, las orquídeas de Santos pasan, se van de nuestros ojos, que quisieran fijarlas, se derriten en el sudor de la piel de sus pétalos casi humana.”

Un altre tema al qual retorna en aquests textos és l'alimentació al Brasil:

“Esta maldita imitación de Europa, producto de la añoranza, ha hecho un daño terrible. Yo me defiendo como puedo. Tomo a veces una sopa de tortuga, unos huevos (no saben hacer una tortilla) y fruta.”²⁹⁹

²⁹⁹ PLA, José, «Sensaciones del Brasil».

Cal no oblidar, a més, la qüestió de l'enyorament de l'emigrant i les dificultats per arrelar que tracta a «*El emigrante y la muerte*»:

*“El emigrante, después de haber ordenado con caracteres francamente positivos su vida material,, empieza a añorarse como un becerro separado de las mamás de la vaca.”*³⁰⁰

És important de recordar que a l'original manuscrit, que va patir una important mutilació, Pla feia referència a la qualitat del treball de l'emigrant, sobretot dels catalans, a la rapidesa amb què es podia aconseguir una bona posició i, sobretot, al fet que Europa no oferia oportunitats per millorar les condicions de vida:

*“La pobreza en Europa es un estado natural del que no se puede salir si no se produce el estallido de un genio. Es una estación término. En América la pobreza, una estación de paso de la que puede salir, en cualquier momento la riqueza.”*³⁰¹

Dintre dels textos de la secció «Calendario sin fechas» hem de fer referència, encara que sigui de passada, als retrats sobre els personatges catalans i espanyols, emigrats, la majoria, a partir de 1936³⁰². En una carta dirigida a Josep Vergès, Josep Pla s'hi refereix com “*Un pòquer d'asos*”³⁰³ i seran motiu de més d'una carta dirigida a la revista com a mostra del seu ressò³⁰⁴. Així, per exemple, en «*La muerte de don Francisco Cambó*»³⁰⁵ Pla recorda que encara no s'ha complert la voluntat de Cambó respecte al llegat del seu patrimoni artístic³⁰⁶. Ramon Guardans, el seu gendre, respondrà amb un escrit a la mateixa revista on desmentirà totes les acusacions³⁰⁷. Donat que l'objectiu de Pla és alimentar la polèmica, demana a Josep Vergès que publiqui un escrit seu amb pseudònim a la secció «Cartas al director»:

³⁰⁰ PLA, José, *Destino*, 31-5-1958

³⁰¹ Vegeu a l'apartat 2.2.11. dels apèndixs l'original manuscrit i a l'apartat 3. [31] La comparació entre el manuscrit i el text publicat.

³⁰² Es tracta de la sèrie de personatges als quals he fet referència més amunt. Vegeu supra, pàgina 55.

³⁰³ “Montevideo, febrer de 1958”, “Aquests calendaris són un pòquer d'asos, em sembla” dins *Imatge Josep Pla*, (OC,45), p.422

³⁰⁴ Vegeu a l'apartat 6 dels apèndixs els textos publicats a la secció «Cartas al director».

³⁰⁵ PLA, Josep, *Destino* 8-2-1958.

³⁰⁶ En el seu testament, Francesc Cambó deixava establert que donava bona part del seu patrimoni artístic a la ciutat de Barcelona. El 20 de desembre de 1947 Pla, sota el pseudònim de Tristán, publicà l'article «El testamento de don Francisco Cambó. Las cláusulas sociales más interesantes».

³⁰⁷ GUARDANS, Ramon, «La muerte de don Francisco Cambó», *Destino* 15-2-1958. Vegeu la transcripció del text a l'apartat 6.2.1 dels apèndixs.

*“Josep: l’escrit del Sr. Guardans s’ha de contestar de tota manera. Hem de parar els peus a aquest homenet de l’Opus Dei. Publica per favor aquesta carta. Crec que convindria mantenir el pseudònim. Com que la carta el traurà de polleguera i la cosa donarà un cert joc, ja arribarà el moment, si convé, de treure el cap per la finestra.”*³⁰⁸

En el text adjunt a aquesta carta –signat “Ramon Martí (socio que fue de la liga)”–, Pla acusa Ramon Guardans d’aprofitar-se de ser el gendre de Cambó per a benefici propi:

*“La intermitente aparición de la pluma del sr. Guardans en la prensa, demuestra en todo caso una vez más el esfuerzo que se está haciendo para precipitar otra vez este país en el mas confuso, pequeño y vulgar provincianismo. Tengo la impresión que si el sr. Cambó viviera y el sr. Guardans fuera su yerno dedicaria el tiempo que pierde en escribir palinodias, a perfeccionar sus actividades comerciales y administrativas.”*³⁰⁹

Segurament, Vergés considerà que era un escrit massa provocador i en el seu lloc en va sortir un altre.³¹⁰

D’entre el conjunt d’aquests escrits també he trobat altres reaccions com en el cas dels tres textos de la secció «Cartas al director» en relació a “*Los últimos años de Manuel de Falla*”³¹¹ i a “*Ramon Gómez de la Serna en Buenos Aires*”³¹², a banda d’altres que es refereixen a qüestions puntuals del viatge de Pla a l’Amèrica del Sud, com la pèrdua dels articles, algunes rectificacions de tipus anecdòtic o la reafirmació de les tesis exposades.³¹³

³⁰⁸ “Pernambuco, 18 de març de 1958” dins *Imatge Josep Pla* (OC, 45), p. 422.

³⁰⁹ Biblioteca de Catalunya.Fons de Josep Vergès 2006. Vegeu a l’apartat 6.2.2. dels apèndixs, l’original manuscrit.

³¹⁰ Veg. el text «La muerte de Cambó» a l’apartat 6.2.3 dels apèndixs.

³¹¹ *Destino*, 22-2-1958. Vegeu a l’apartat 1.2.3. dels apèndixs la transcripció del text i la còpia de l’original manuscrit a l’apartat 2.2.3. Els textos de la secció «Cartas al Director» es troben als apartats 6.1.4., 6.1.5. i 6.1.6.

³¹² *Destino* (15/2/1958) Vegeu a l’apartat 1.2.2. dels apèndixs la transcripció del text i l’original manuscrit a l’apartat 2.2.2. Els textos de la secció «Cartas al Director» es poden consultar als apartats 6.1.1., 6.1.2. i 6.1.3.

³¹³ Vegeu a l’apartat 6 dels apèndixs els textos de la secció «Cartas al Director»: “Los correos del Brasil” (25/4/1958), “Los correos del Brasil” (31/5/1958), “El señor Café no tomaba café” (22/6/1958), “Grandes y pequeños temas” (5/7/1958) i “Destrucción del café” (12/7/1958).

Voldria remarcar dues de les cartes al voltant de “*Ramón Gómez de la Serna en Buenos Aires*”, una escrita pel mateix Ramon Gómez de la Serna on, una vegada més, es posa de manifest la tendència de Pla a reelaborar les entrevistes:

“Lo primero es decirle que no supe que era entrevistado hasta no verla publicada en DESTINO, pues nuestro querido Antonio López Llausàs recibió el encargo de llevar al viejo amigo a mi café para charlar un rato y darle un abrazo.

Después ya no le vi más y me encontré con ese artículo con el estilo proverbial que coloca las cosas a su manera.”³¹⁴

I, una altra on, a banda de lloar el personatge s’insinua el particular ús del castellà per part de Josep Pla:

“Es cierto que no se habla de él, lo que yo ignoraba es que sus obras no se venden y, según se adivina, tiene dificultades. (...) Que triste es leer estas reflexiones de Ramón, aún vertidas a la sintaxis del señor Pla.”³¹⁵

Tot i que el tractament de cadascun d’aquests personatges depassaria els objectius proposats en aquest estudi, és important de considerar-los dins la visió de conjunt dels escrits sobre el viatge a l’Amèrica del Sud, ja que el retrat i la biografia són recursos que Pla ha utilitzat sovint en els textos periodístics i que més endavant ha recollit en la seva obra literària, pensem per exemple en el volum *Retrats de passaport*, on van a parar alguns d’aquests escrits o la sèrie dels *Homenots*.³¹⁶

A través d’aquests retrats, mostra el retrobament amb antics coneguts que formen part de “la seva generació”, com ja he comentat en aquest apartat.³¹⁷:

“Este encuentro me ha vuelto a mis viejas meditaciones sobre los tipos de mi generación. Esta generación era buena pero se ha totalmente dispersado.”³¹⁸

I reflexiona, no només, sobre el pas del temps, sinó també, sobre com s’han desenvolupat un cop fora del seu país. En aquest sentit voldria destacar, d’una

³¹⁴ Vegeu el text «Ramon» a l’apartat 6.1.3. dels apèndixs.

³¹⁵ Vegeu el text «Ramon Gómez de la Serna» a l’apartat 6.1.1. dels apèndixs.

³¹⁶ Respecte a la utilització de la biografia en el periodisme de Josep Pla, Marina Gustà ha tractat la qüestió. Vegeu «Josep Pla», dins *Història de la literatura catalana* op. cit, p.152.

³¹⁷ Vegeu supra p.56.

³¹⁸ PLA, José, «Francisco Domingo».

banda, Jaume Pahissa a qui troba ben actiu, ple de projectes, malgrat els anys que han passat:

“Si no fuera porque sus cabellos, que fueron antaño negros y ensortijados se han naturalmente agrisado, diría que está mejor que en sus años de juventud. Entonces tiraba a flaco y tiraba a insectívoro; hoy es un hombre fuerte, maduro, lleno de vida y de nerviosidad. Hasta me parece que se le ha aumentado la intensidad nerviosa y punzante. (...) Mientras Pahissa me habla, con su habitual fogosidad, mi asombro va en aumento. Yo recuerdo el elegante ocio que cultivó en Barcelona años atrás. Parecía uno de aquellos artistas que para ponerse a trabajar no les viene de un año. Ahora da la impresión de estar constantemente ocupado y precisamente por esto tiene tiempo para todo, hasta para hacer vida de sociedad.”³¹⁹

I, de l'altra, Francesc Domingo, per a qui també sembla que el pas del temps hagi estat favorable:

“Domingo me cuenta, con su cortesía y suavidad habituales, su existencia en este continente, le doy una ojeada. Ha ligeramente envejecido, pero su dureza es mayor, ha perdido languidez y desmayo, tiene más seguridad, su insaciable, humana curiosidad, se ha, en cierta manera, vitalizado. Ver pasar la silueta de Domingo sobre los rascacielos de Sao Paulo es un impresionante espectáculo.”³²⁰

En altres ocasions el pas per Amèrica no ha resultat gens positiu, com en el cas de Ramon Gómez de la Serna, que havia conegut a Madrid i del qual va fer un retrat a *Madrid, 1921(un dietari)*³²¹. A Buenos Aires, el situa en un escenari gairebé similar encara que sense públic. El descriu en plena decadència, no ha evolucionat, ens el fa veure com un esperpent:

“Ramón Gómez de la Serna está sentado rígidamente en la silla, con un aire de muchacho modoso. Lleva una corbatita de lazo y un traje gris. En otros momentos de su vida estuvo más gordo, más gordinflón. Ahora parece contener menos viento. El pelo lacio y sedoso, se le ha vuelto del color del cabello que tenía Ricardo Calvo, un color de pelo de jamona, reiteradamente teñido de rubio azafrán. La carne de la cara es fresca y sonrosada, carne de bebé un poco entrado en años. De tarde en tarde sopla la cañita. La presencia del alcohol le aviva los ojos y a veces parece que la lengua no le cabe totalmente en la boca. Está muy animado, habla sin cesar y, sin embargo, se desprende de su figura un aire de fatiga y de

³¹⁹ PLA, José, «Jaime Pahissa».

³²⁰ PLA, José, «Francisco Domingo».

³²¹ «Madrid. Pombo, Ramon Gómez de la Serna» dins PLA, Josep, *Madrid 1921 (un dietari)* Ed. Selecta 1957 pp.167-171.

tristeza. Parece como si estuviera cansado de perseguir la agudeza. ¿Para qué? Todo es nada”³²².

Caldria aprofundir en l'estudi d'aquests retrats ja que Pla, a través d'ells presenta una mostra de la dispersió d'artistes i d'intel·lectuals, sobretot a partir de 1936, i es lamenta de l'oblit a què s'han vist abocats per part del propi país.

Per acabar aquesta exposició respecte al conjunt de textos que reflecteixen el viatge de l'Amèrica del Sud, voldria fer referència a la ironia com una altra de les actituds del narrador. Marina Gustà assenyala que després de la Guerra Civil, sobretot en els textos dels anys quaranta i cinquanta, Pla utilitza el recurs de la ironia per tal de posar davant del lector la seva realitat, a qui calia “*ensenyar a fer memòria o, simplement, a saber mirar.*”³²³ A través d'aquests textos, el lector podrà reconèixer la pròpia situació a través de la informació que es transmet respecte a altres països. Així, per exemple, pot recordar la persecució lingüística que es pateix durant el franquisme i l'emigració a la qual es veu obligada una bona part de la població a partir d'exposar el cas concret dels gallecs emigrats al Brasil:

*“En Río la mayor colonia peninsular es la gallega. Estos hombres viven en la capital del Brasil como pez en el agua y se defienden cada uno en su esfera, muy bien. Casi todos hicieron en su país un esfuerzo para abandonar su lengua materna y luego se encontraron, al llegar aquí, con un enorme país, potente, rico, fastuoso, de 63 millones de seres humanos, ¡que habla gallego! Esto les da un aliciente vital formidable y un gusto para la vida magnífico. Viven aquí como en su propio país. Ante esta realidad, es decir, pensando en la emigración gallega al Brasil, que cada día fatalmente será mayor, ¿por qué en las escuelas de Galicia y para los gallegos no se enseña la lengua materna? Esto sería dar una arma magnífica a los emigrantes de Galicia que vienen aquí”*³²⁴.

A més, en l'article «Sobre el pejerrey», Pla explica com el poble gallec, menyspreat a Espanya, s'ha convertit en el representant de l'Estat fins al punt que als emigrants espanyols se'ls identifica tots com a gallecs:

³²² PLA, José, «Ramón Gómez de la Serna».

³²³ Vegeu GUSTÀ, Marina, *L'estirabot planià: del candor a la malícia* dins *De Rusiñol a Monzó: humor i literatura*, op. cit, p.102.

³²⁴ PLA, José, «Cartas del Brasil.Los factores negativos y positivos», p.10.

“Los gallegos en España han tratado de castellanizarse y han perdido, por disolución, se han mediocrizado; en América, los gallegos tienden a galleguizarse, se encuentran a si mismo, se manifiestan con espontaneidad y su personalidad es inconfundible. Ella es tan grande que cubre a todos los oriundos de la península que viven en América. A pesar de que en América se habla andaluz, nadie habla de los andaluces; a pesar de que el fondo de la herencia es extremeño y castellano, nadie hace referencia a esto; a pesar de que el comercio es catalán y la tierra es vasca, catalanes y vascos se volatilizan. No hay más que gallegos. Gallegos e italianos, estos son los dos pueblos del futuro de América.”

En altres ocasions la ironia servirà per posar en evidència aparents contradiccions ideològiques:

“No deja de ser curioso saber que la municipalidad de Mar del Plata es socialista desde hace muchos años y que los concejales de esta filiación defienden los intereses turísticos de la ciudad y el sacrosanto derecho de jugar a la ruleta con más encarnizamiento que si se tratara de la interpretación materialista de la historia o la lucha de clases.”³²⁵

O per denunciar recursos desaprofitats, com el que simbolitza l'edifici del Ministerio de Instrucción Pública del Brasil:

“En Río hay un Ministerio de Instrucción Pública grandioso, soberbio, moderno, lujoso, como no hay ninguno en el globo terráqueo, pero el analfabetismo se mantiene en la población del país situada dentro de la edad escolar en un 60 por 100 en el mejor de los casos, lo cual es impropio del edificio mencionado”³²⁶.

També la trobem en qüestions, podríem dir, de gust particular com la construcció dels gratacels:

“En un país tan caluroso como el Brasil, en el que no hay prácticamente estaciones, una corriente de aire acaba por ser una cosa importante. Los edificios elevados deben de ser propicios a estas corrientes, sobre todo cuando han sabido aprovecharse. Todo esto ha contribuido, con la riqueza coadyuvante, a la proliferación, en Río, de edificios elevados. Claro está que, posteriormente, la importancia de la corriente de aire ha sido desbancada por el descubrimiento del aire acondicionado. Pero la cosa estaba ya hecha y consumada”³²⁷.

Així com en l'accentuació de l'enormitat d'Amèrica reflectida hiperbòlicament en la manera de menjar dels argentins:

³²⁵ PLA, José, «Cartas de la Argentina. Mar del Plata», p. 9.

³²⁶ PLA, José, «Cartas del Brasil. Un grandioso país aun por inaugurar», p.14.

³²⁷ PLA, José, «Rio de Janeiro. Naturaleza y arquitectura», p. 11.

*“En estos establecimientos el parrillero, el hombre que asa la carne, generalmente a la vista del público, es el personaje clave. ¡Qué pedazos de carne, Dios mio! ¡Qué espectáculo, viniendo del viejo mundo! ¡Qué esplendor sangriento, que sustanciosa abundancia.”*³²⁸

En definitiva, al llarg d'aquests escrits, com si es tractés d'una descoberta personal, Pla elabora una visió pròpia a través de la qual vol mostrar cadascun d'aquests països dintre del conjunt de Sud-amèrica. Una visió que, d'entrada, és “macrocefàlica”, perquè així s'ha d'observar la immensitat del Brasil:

*“Su geografía nacional da a los brasileños una visión de las cosas a través de una lente de aumento. Nuestra geografía nos hace ver las cosas por el otro lado de la lente. Todo en Europa es miniatura, limitación, superficies cerradas.”*³²⁹.

Però, en realitat sempre té la mirada fixada a Europa, perquè, tal com hem dit, defensa la conservació de la tradició cultural europea, que forma part del substrat d'aquests països, així com, el valor de l'esforç que destaca com a qualitat de la cultura mediterrània:

*“Cuando uno piensa en los esfuerzos inauditos, dolorosos, constantes que hay que hacer en las orillas del Mediterráneo para levantar un árbol, para salvarle su vitalidad raquítica, para sortear tantos obstáculos, y uno contempla esta tierra virgen, de un negro grasiento y hormigueante que palpita de vitalidad por todos sus poros, uno queda abrumado.”*³³⁰.

³²⁸ ibíd.

³²⁹ PLA, José, «Cartas del Brasil. Un grandioso país aun por inaugurar» p.14.

³³⁰ PLA, José, «Cartas de la Argentina. Las cosas básicas», p.10.

3.4. Anàlisi dels textos des de l'original manuscrit fins a la publicació

Al llarg d'aquesta exposició he fet referència als problemes que comporten, per a la comprensió dels textos publicats, les mutilacions que patiren alguns dels originals manuscrits³³¹. Sense aquests originals, algunes de les intencions de Josep Pla no s'haurien entès. Em refereixo, no tan sols a les supressions, sinó també, als canvis que mostren la intervenció del corrector i també de l'editor en el format final dels escrits³³².

Si ens fixem, primer, en les supressions, veurem que la major part tenen a veure amb referències al peronisme i a la seva dictadura, de manera que en els textos publicats no apareixen bona part dels termes amb què Pla qualificava aquest règim, tal com “locura política”, “inmoralidad”, “saqueo” o “demagogia populachera”:

“...en estos momentos de complicaciones económicas de todo orden y de crisis provocadas por la liquidación de una de las mayores locuras políticas ocurridas en Suramérica: el peronismo.”³³³(8) [vegeu també 10 i 13]

A «Cartas de la Argentina. Lo que de fondo se debate: el radicalismo», es va mutilar un llarg fragment que hauria tancat l'apartat “Perón y el peronismo” on Pla exposava les conseqüències del nacionalisme econòmic aplicat per Perón i que hauria acabat amb la denúncia del saqueig promogut pel general, el desengany dels seguidors que el veien com un redemptor social i la reflexió sobre la impossibilitat del seu retorn immediat. El llarg fragment suprimit era aquest:

“Intimamente unido al desastre del nacionalismo económico, está el saqueo del país realizado por Peron y el peronismo. En la política de la América del sur se han visto toda clase de cosas, pero una operación de saqueo y de robo de estas monumentales proporciones no tiene precedentes en ningún país cristiano de la tierra. Hay que venir aquí, ver los monumentos, leer los papeles, hablar con la gente, para tener una palida idea de lo ocurrido. No quiero publicar la menor cifra, ni hacer

³³¹ A l'apartat 2 dels apèndixs es troben els originals manuscrits de tots els textos publicats a *Destino*.

³³² A l'apartat 3 dels apèndixs -Comparació originals manuscrits i textos publicats a *Destino*- es trobar el recull sencer, al qual faré referència remetent al número del text.

³³³ Marco en gris el fragment eliminat i al final de cada cita hi ha el número del text que es troba als apèndixs. Al costat, entre claudàtors, indico altres exemples similars.

referencia alguna a hechos concretos porque estaria mal en un periodista extranjero. Diré solo que Peron y el peronismo –se entiende sus amigos– tienen en el extranjero fabulosas cantidades de dolares y de bancos suizos, poderosas masas de maniobra que para la propaganda les son de una utilidad grandisima. Esto lo saben todos los argentinos y sobretodo lo saben los peronistas del monton, la buena gente que siguió al general pensando que era un redentor social y el autor de todas las bienandanzas de la clase obrera –cosa que por otra parte fué, como ya dijimos, sin que ello excluya que la legislacion social no la hubiera dado otro político cualquiera. La reforma estaba en el aire y esto es lo que paso en definitiva. Todavía hay personas que creen en un retorno de Peron a la Argentina! Los que creen en ello no suelen ser, ciertamente del país. Hay dos cosas sin embargo que se oponen a este retorno: primero la idiosincrasia del ex dictador, mucho más dada a la pusilanimidad y a la cómoda huida que a tomar decisiones decisivas; y segundo a que si regresara lo pasaria muy mal porque los infelices peronistas que le siguieron entontecidos, los que aplaudieron sus slogans, como aquel que rezaba: “mas alpargatas y menos libros”, se vengarian de una manera terrible. El peronista es un tipo abrumado por el papel ridiculo que ha hecho y este es un fenómeno decisivo.” (6)

En aquest mateix article es van eliminar referències al Jockey Club de Buenos Aires que Perón va ordenar cremar i que ja havíem mencionat a propòsit de la política peronista.³³⁴:

“El Jockey club hoy no existe. Peron mando quemar el Jockey situado en el centro de Buenos Aires, que fué uno de los clubs (de tipo inglés) más lujosos y mejor tenidos del mundo.” (6)

A banda del peronisme, bona part de les referències als cops d'estat, els dictadors i les dictadures també van ser tretes. En el següent exemple es va mutilar una referència directa sobre el perill constant del possible cop d'estat i que calia recordar:

“Ya dije que la calle en que está mi alojamiento se llama Lavalle. Lavalle es el nombre de un general que tuvo una cierta tendencia a tener cañoncito propio. El destino de los generales, en este pais, es el de tener una calle en Buenos Aires, sin duda para refrescar la memoria de las gentes, siempre un poco fluctuante.”(8) [vegeu també 10]

«Cartas de la Argentina. Los triunfadores: Aramburu-Rojas» és el text que va patir més mutilacions en aquest sentit, probablement perquè Pla hi

³³⁴ Vegeu supra, p.67.

desenvolupava la idea de la “prescindibilitat” de les dictadures i mostrava la possibilitat d’enderrocar-les des de dintre, sense ajuda externa:

“Si tuviéramos que hacer un resumen de sobre cual es la opinión que merece el gobierno Aramburu-Rojas a amplísimas zonas de la opinión de este país, deberíamos decir que en tres aspectos la opinión es favorabilísima. En primer lugar, el gobierno es un motivo de orgullo para mucha gente porque se reputa que la Argentina presenta en la historia el primer caso de eliminacion de un gobierno totalitario realizado con las solas fuerzas interiores del pais. Si no hubiera sido la ultima guerra, Hitler y Mussolini estarian todavia presumiblemente gobernando sus respectivos paises. Fueron fuerzas exteriores, pues, las que los abatieron. En la Argentina no ha sucedido así puesto que el gobierno totalitario de Peron, copia exacta del hitlerismo, fué derribado desde dentro.”(13)

En el mateix text hi hagué altres fragments suprimits que incidien en el tema del saqueig en nom del nacionalisme:

“El gobierno se ha cruzado de brazos y no ha querido exponerse a embates de sentido popular que hubieran podido constituir una merma a su popularidad. En nuestra epoca hemos visto muchos robos cometidos en nombre del nacionalismo o de la popularidad mas elemental. En muchisimos casos se ha tenido la habilidad de convertir el robo en algo sagrado e intocable. Podriamos citar muchisimos ejemplos, algunos de los cuales produjeron enormes bambollas internacionales.” (13)

En la resta de textos, qualsevol referència als règims totalitaris també va ser suprimida:

“No se debería olvidar que los nacionalismos europeos, sus Hitlers y Mussolinis y otros de menor cuantia, han sido un mal ejemplo para América (17) [vegeu també 19]

També es van evitar expressions com “caudillo”, “caudillaje” o “golpe de estado”:

“La duración de la Presidencia del Consejo de Gobierno en el Uruguay es de un año. En la America hispanica (utilizando la terminologia de Waldo Frank) o sea en la América de España y Portugal, el hecho no tiene precedentes. Esta legalidad, pone la carne de gallina a toda posibilidad de caudillismo, está en absoluta contradiccion con todo golpe de estado.”(21)

Aquest fet, de vegades, comportava resultats totalment incomprensibles, com en el següent exemple on es va suprimir “caudillaje”, però no es va modificar la resta del text.

ORIGINAL MANUSCRIT	DESTINO
<p><i>En la América del Sur ha habido demasiados pronunciamientos, hay en potencia demasiado caudillaje, se ha perdido demasiado dinero para que los inversionistas tengan en la mayoría de ellos plena confianza. El capitalismo inversionista necesita países de política estable, a ser posible con masas cívicamente educadas, más susceptibles de comprender los argumentos de interés que las vaciedades de la demagogia generalmente uniformada (34)</i></p>	<p><i>En la América del Sur ha habido demasiados pronunciamientos, hay en potencia demasiado dinero para que los inversionistas tengan en la mayoría de ellos plena confianza. El capitalismo inversionista necesita países de política estable, a ser posible con masas cívicamente educadas, más susceptibles de comprender los argumentos de interés que las vaciedades de la demagogia [...] (p18)</i></p>

Observem altres eliminacions en la comparació o la referència a la política espanyola, tant si es tractava del segle XIX:

“Toda esta inmensa reforma social de Batlle hay que colocarla sobre un trasfondo político: en el trasfondo del horror que produjeron a este señor los golpes de Estado militares, los abyectos pronunciamientos de la América del Sur. Este hombre comprendio por experiencia familiar que si no se eliminaba del país el militar ambicioso y frivolo, sabihondo e ignorante, el Uruguay tendria una vida politica en el Siglo XX copiada de las convulsiones por las que paso en el siglo anterior, exactamente copiadas de las de la madre Patria. Creó un Uruguay sin pobres absolutos y los ricos relativos.” (21)

Com d’una època recent, com aquesta que vinculava Espanya i l’Argentina a través del “protocolo Franco-Perón”:

Esto fue logrado el 25 de noviembre del año próximo pasado. En el bien entendido que Alemania Occidental, que era el principal acreedor se adhirió a los acuerdos. De manera, pues, que la Argentina ha normalizado su situación económica con los once principales países acreedores europeos. Tambien se esta ahora tratando de dar al llamado protocolo Franco-Peron que en nombre de España negocio y firmo el embajador Areilza, conde de Motrico, una solucion de eficiencia pero en este protocolo, la situacion de la Argentina es distinta de la que tiene en el Acta de Paris, puesto que su posicion es de acreedor.” (13)

Breus referències a la Guerra Civil Espanyola o al “movimiento” també van ser suprimides:

“Los espantosos acontecimientos de Europa explican la aparición, en este continente de técnicos importantes. El nacismo alemán y el fascismo italiano, expulsando a sus contraopinantes; la situación creada por la guerra civil española, han creado una emigración que no se parece a ninguna emigración anterior: una emigración de profesionales y de intelectuales.” (19)

ORIGINAL MANUSCRIT	DESTINO
<i>Me piden colaboración los diarios y revistas del movimiento. mando artículos... (7)</i>	<i>Me piden colaboración los diarios y revistas [], mando artículos. (p.12)</i>

Tampoc no es publicà aquest fragment on suposadament Ramon Gómez de la Serna manifestava, d'una banda, una crítica sobre el tipus d'emigrant que ell mateix representava i, de l'altra posava en evidència la precarietat del sistema educatiu espanyol:

“El Generalísimo me dijo que pensaba fundar una escuela para mandar gente culta a América. La idea me pareció bien, creo sin embargo, que en America es mas facil salir adelante cuando se es analfabeto que cultivado, seria una lastima, en todo caso que los indianos dejaran, en España de construir escuelas.” (7)

Ni aquest altre on criticava de manera directa els emigrants intel·lectuals i poc productius de procedència espanyola:

“Hay en ella muchos cafés, frecuentados en su planta de la calle, por hombres de negocios, y en los sótanos por tertulias artísticas, musicales y literarias de un anacronismo espeluznante. Una buena parte de estas tertulias es de composición española, porque en esta America hispanica de un dinamismo cada vez mayor, la funcion de estos compatriotas parece ser la de hacer tertulias permanentes, sistematicas y eviternas y la de estar sentados como desesperados”(8)

Com tampoc aquest, adreçat al baix nivell educatiu espanyol:

“A pesar de la mediocridad fundamental de los centros de enseñanza del país, superiores en mediocridad a los de la madre patria, pero pedantescos, ligeros, frívolos, capaces de aparentar una cultura de la que se desconocen las nociones más elementales, esta segunda generación sale buena.”(10)

Referències a la catalanitat o a la llengua catalana també van ser eliminades:

“A esta obra realizada en America, ha de sumarse la que produce en mi pais, antes de mi alejamiento que jamas crei que pudiera producirse. Yo creo modestamente, que una de mis operas La preso de Lleida está impregnada de una dulce catalanidad”(11) [vegeu també18]

I, fins i tot, l’oblit cap a l’ emigrant que continuà treballant i engrandint la seva obra, com el mateix Jaume Pahissa:

“Usted cree que mi pais puede olvidarme? Vista mi obra entera en una perspectiva total, constituye un bloque grande, voluminosa, que contrasta con la producción escasa y tan faltada (generalmente) de emoción de la actual producción musical. Es por esto que creo que mi obra sera objeto de una reconsideracion seria, consciente, objetiva y general. Y esto es lo que me dijo Jaime Pahissa un atardecer en Buenos Aires, sin poner en sus palabras morbosidad ni añoranza alguna, si no una hombría y tenacidad admirables.” (11)

No totes les supressions estaven relacionades amb la política, sinó que també es va treure tot allò que segons la moral del moment podia ser censurable, com aquesta referència al tipus de vestits de bany que duïen les passatgeres del transatlàntic:

“Las piscinas del barco empezaron a funcionar y finalmente las personas del sexo femenino pudieron aparecer con sus magníficos, limitados y escasos trajes de baño.”(1).

O bé, totes les referències sobre l’origen del mestissatge, tal com ja havíem vist en tractar aquesta qüestió³³⁵:

“Se suele decir que los portugueses y los españoles fueron siempre contrarios de la discriminación racial, y que si se mezclaron los primeros con negras y los segundos con indias fue en virtud de la clara idea que tuvieron de la unidad del género humano, doctrina jurídicamente formulada por teólogos de Salamanca y principalmente por Vitoria. Todo es posible, pero me parece que si estas mezclas se produjeron fueron debidas al apremio de tener que resolver necesidades perentorias e individuales –necesidades que por otra parte, el clima del tropico crea” (2) [vegeu també 29 i 30]

També podia ser censurable qualsevol referència a la llibertat per denunciar la corrupció, per això segurament es va treure aquesta frase final:

³³⁵ Vegeu supra pp..57-59

“Sobre la política dirigista exterior, sobre permisos de importación y exportación, se han relatado hechos que ponen la carne de gallina. Si la libertad que hay en el Brasil imperara en otros países, las investigaciones darían el mismo resultado”(32)

A banda del temor que la censura pogués actuar davant algunes de les supressions que es van fer per precaució, també es van produir actuacions que afectaven la frase de Pla. Així, per exemple veiem com es van eliminar enumeracions:

“La señora Xirgu piensa en su hermano, en sus sobrinos, en su numerosa, excelente familia.” (14)

Es van suprimir adjectius, comentaris o alguna breu descripció:

ORIGINAL MANUSCRIT	DESTINO
...pasando por el imponente cuarto de máquinas. (1)	...pasando por el [...] cuarto de máquinas.
...y toma un aspecto de náufrago recién salvado que da verdadera pena (2)	...y toma un aspecto de náufrago recién salvado que da [...] pena. (p.7)
Pero estas nuevas construcciones, producto de la fascinación que ha producido en los últimos años la fuerza de Norteamérica, ciertamente más confortables, no acaban de romper la fría provisionalidad que el emigrante da a su ambiente en este continente -provisionalidad que el clima agudiza. (2)	Pero estas nuevas construcciones, producto de la fascinación que ha producido en los últimos años la fuerza de Norteamérica, ciertamente más confortables, no acaban de romper la fría provisionalidad que el emigrante da a su ambiente. [...]
En los jardines que atravesamos los árboles goteaban y la hierba tenía una frescura de verde deliciosa, incomparable. El aire era fino y delgado, muy agradable. En las calles se veía, de tarde en tarde, una rama de árbol desgajada por la borrasca. (4)	En los jardines que atravesamos los árboles goteaban y la hierba tenía una frescura de verde deliciosa, incomparable. [...]. En las calles se veía, de tarde en tarde, una rama de árbol desgajada por la borrasca. P.6

Un altre tipus d'actuacions, les trobem en alguns canvis que també afectaren l'estil del text. Des d'escriure “coñac”, “Nueva York” o “autopista”, en lloc de respectar “cognac”, “New York” o “auto-estrada”³³⁶

³³⁶ En l'estudi del llibre, a l'apartat 5, tornarem a aquest aspecte en tractar la intervenció de l'editor i dels correctors en el llibre *Viatge a l'Amèrica del Sud* (1957). Vegeu infra apartat 5.3.

Fins a canvis de mots per altres que podien semblar més genuïnament castellans:

ORIGINAL MANUSCRIT	DESTINO
<i>...hay que llevar las alpargatas bien ligadas</i> (26)	<i>...hay que llevar las alpargatas bien atadas.</i> (p.12)

O que podien considerar-se despectius:

ORIGINAL MANUSCRIT	DESTINO
<i>Coloco algún articulejo en Bogotá.</i> (7)	<i>Coloco algún artículo en Bogotá.</i> (p.12)

Hi ha altres canvis que són errors de transcripció i tergiversen el contingut d'un text, com l'exemple següent on "contradecida" és va convertir "introducida" i, com a conseqüència es produí un canvi de significat en relació a l'original³³⁷:

ORIGINAL MANUSCRIT	DESTINO
<i>La inmensa mayoría de estos amerindios vive en la selva, pero gracias a la obra protectora iniciada por el general Randon, parece haberse llegado a resultados positivos. Si logran salvarlos, quedará contradecida la teoría según la cual los pueblos considerados inferiores en contacto de una civilización mas adelantada, degeneran.</i> (30)	<i>La inmensa mayoría de estos amerindios vive en la selva, pero gracias a la obra protectora iniciada por el general Randon, parece haberse llegado a resultados positivos. Si logran salvarlos, quedará introducida la teoría según la cual los pueblos considerados inferiores en contacto de una civilización mas adelantada, degeneran.</i> (p.12)

O com aquest en què el canvi de "respectivamente" per "repentinamente" donà un sentit diferent al següent fragment:

ORIGINAL MANUSCRIT	DESTINO
<i>Los españoles y los portugueses llegaron respectivamente al Caribe y al Brasil sin mujeres de su «stock»</i> (29)	<i>Los españoles y los portugueses llegaron repentinamente al Caribe y al Brasil sin mujeres de su «stock»</i>

Hi ha altres exemples en què es veu com el text va perdre una part del seu significat a causa de l'error de transcripció:

³³⁷ En el llibre rectifica l'error de la publicació. Vegeu infra. Apartat 5 p.215.

ORIGINAL MANUSCRIT	DESTINO
<i>Irigoyen fue una manera de ser absolutamente argentina en el sentido del término medio, con todo el sentimentalismo, el mal gusto, la mediocridad y aquella insensatez prudente que caracteriza a la clase media. (6)</i>	<i>Irigoyen fue una manera de ser absolutamente argentina en el sentido del término medio, con todo el sentimentalismo, el cual gustó, la mediocridad y aquella insensatez prudente que caracteriza a la clase media. (p.7)</i>
<i>El gobierno Aramburu-Rojas, aun siendo un gobierno de fibra tradicional, ha tenido que sospesar estos matices de la moral factual. (13)</i>	<i>El gobierno Aramburu- Rojas, aun siendo un gobierno de fibra tradicional, ha tenido que expresar estos matices de la moral actual. (p.9)</i>
<i>Me aseguran, sin embargo, que grosso modo, es un criterio bastante valable (20)</i>	<i>Me aseguran, sin embargo, que grosso modo, es un criterio bastante pasable (p.27)</i>
<i>...no quiero decir nada del café que los italianos presentan porque seria una redundancia aburrida (1)</i>	<i>...no quiero decir nada del café que los italianos presentan porque seria una redundancia abusiva. (p.6)</i>
<i>En los bancos i casas de comercio (1)</i>	<i>En los bares i casas de comercio. (p.7)</i>

Per acabar, voldria fer notar que algunes de les mutilacions provocaren problemes de comprensió, ja que no es devia comprovar que el text conservés la coherència.

En aquest primer exemple podem observar com el fragment suprimit referent a Jaume Pahissa, va afectar el contingut i, per tant la intenció de Pla: remarcar el cas excepcional del músic respecte a la resta d'emigrants catalans:

ORIGINAL MANUSCRIT	DESTINO
<i>“Pensé, una vez más, en aquella definición del catalán expatriado que formulé hace tanto años: un animal que se añora. Pero lo curioso es que uno de los pocos tipos que me parecieron afectados en una minima parte por la añoranza fue Jaime Pahissa, me pareció muy interesado en</i>	<i>“Pensé, una vez más, en aquella definición del catalán expatriado que formulé hace tanto años: un animal que se añora. Me pareció muy interesado en todo lo referente al país donde transcurre su vida actual. Esto me pareció bastante importante por lo singular”</i>

<i>todo lo referente al país donde transcurre su vida actual. Esto me pareció bastante importante por lo singular”(11)</i>	
--	--

Un altre cas de marcada actuació en el contingut és aquest en què anunciava tres aspectes favorables al govern d’Aramburu-Rojas, però en el text publicat només en van aparèixer dos:

ORIGINAL MANUSCRIT	DESTINO
<p><i>... si tuviéramos que hacer un resumen de sobre cual es la opinión que merece el gobierno Aramburu-Rojas a amplísimas zonas de la opinión de este país, deberíamos decir que en tres aspectos la opinión es favorabilísima. En primer lugar, el gobierno es un motivo de orgullo para mucha gente porque se reputa que la Argentina presenta en la historia el primer caso de eliminacion de un gobierno totalitario realizado con las solas fuerzas interiores del pais. Si no hubiera sido la ultima guerra, Hitler y Mussolini estarian todavia presumiblemente gobernando sus respectivos paises. Fueron fuerzas exteriores, pues, las que los abatieron. En la Argentina no ha sucedido asi puesto que el gobierno totalitario de Peron, copia exacta del hitlerismo, fué derribado desde dentro.</i></p> <p><i>En segundo lugar, el gobierno Aramburu-Rojas implantó la libertad desde el primer momento – se entiende la libertad de crítica de los actos del gobierno, cosa que se ha producido y se produce todos los días copiosísimamente. Se trata pues de un gobierno que ha predicado en el ejemplo, que ha dado a sus propósitos no una interpretación</i></p>	<p><i>... si tuviéramos que hacer un resumen de sobre cual es la opinión que merece el gobierno Aramburu-Rojas a amplísimas zonas de la opinión de este país, deberíamos decir que en <u>tres aspectos</u> la opinión es favorabilísima. [...]</i></p> <p><i>El gobierno Aramburu-Rojas implantó la libertad desde el primer momento –se entiende la libertad de crítica de los actos del gobierno, cosa que se ha producido y se produce todos los días copiosísimamente. Se trata pues de un gobierno que ha predicado en el ejemplo, que ha dado a sus propósitos no una interpretación equívoca, sino real y concreta, que se ha incluido en sus disposiciones mismas. [...] No es necesario decir (...) <u>Y hay finalmente</u>, un hecho que ha impresionado a los argentinos ... (p.7-8)</i></p>

<p><i>equívoca, sino real y concreta, que se ha incluido en sus disposiciones mismas –lo que para un gobierno de un país de esta herencia es algo inaudito. No es necesario decir (...)Y hay finalmente, un hecho que ha impresionado a los argentinos ... (13)</i></p>	
---	--

Recordem, també, «El emigrante y la muerte» on el sentit del text quedà escapçat en desaparèixer una part important del contingut:

ORIGINAL MANUSCRIT	DESTINO
<p><i>Casi todos los catalanes que viven en la América del Sur tienen una situación plausible. Refiriendome solamente a los últimos años, durante los cuales la emigracion de obreros especializados ha sido muy considerable, se puede afirmar que la imaginacion de los emigrantes ha sido perfectamente colmada y en muchos casos muy agradecida. Ha habido obreros especializados de nuestro país que llegaron a Sao Paulo a las dos de la tarde de un determinado día y a las cuatro de la misma tarde tenían una situación en su oficio que representaba, en relacion con el patron dollar –que es el unico patron existente en el mundo entero- cinco o seis veces mas que lo que ganaban en nuestro país. Digo cinco o seis veces para entendernos sobre una cifra de: si la especialización fue aplicada, la cifra crecio de una manera conspicua. Quiero decir que en America, si existe una voluntad de trabajo –cosa que en los emigrantes de nuestro país se da espontaneamente –el problema material practicamente no existe. La persona que en America tiene la pasion por el trabajo se gana</i></p>	<p>Casi todos los catalanes que viven en la América del Sur tienen una situación plausible.</p> <p>[...]</p> <p>En Europa se vive del hábito. En América se vive de la esperanza permanente.</p>

largamente la vida. Se gana la vida y ademas tiene la posibilidad de hacerse rico, si las condiciones personales le acompañan, porque la gran diferencia que hay entre los pobres de Europa y los de America es que los pobres de Europa estan ineluctablemente destinados a ser pobres, mientras que los pobres de los paises ricos de America, siempre tienen una posibilidad de enriquecerse. La pobreza en Europa es un estado natural del que no se puede salir si no se produce el estallido de un genio. És una estacion termino. En America la pobreza, una estación de paso de la que puede salir, en cualquier momento la riqueza. En Europa todo –o casi todo- esta visto. En América, todo –o casi todo esta por ver. En Europa se vive del hábito. En América se vive de la esperanza permanente. (31)

Davant d'aquestes mutilacions, cal preguntar-se fins a quin punt es tallava la part que podria haver suposat algun problema de censura o en alguns casos, simplement, era una qüestió d'espai, ja que el text anterior, per exemple, si s'hagués publicat sencer hauria ocupat més d'una pàgina, cosa poc habitual en la secció fixa «Calendario sin fechas». Ara bé, també cal veure que en el fragment eliminat, Pla posava de manifest la necessitat d'emigrar per culpa de la precarietat de la situació econòmica. Així, encara que no parlés directament d'Espanya, es pot pensar que hi ha va actuar la censura editorial.

En l'exemple següent, veiem com s'elimina un llarg fragment de manera incomprendible, com a conseqüència, es perd el significat del text. Podria tractar-se d'una confusió entre dues paraules que començaven igual, com “industriales” i “ingleses”:

ORIGINAL MANUSCRIT	DESTINO
<p><i>Estos países mandaban a Europa primeras materias y productos alimentarios y Europa reciprocaba con productos industriales de todas las categorías. Esta compensacion dio excelentes resultados por ambos lados y todo lo que existe en America latina de realmente básico se debe a ello. Pero Europa como un todo, debido primero a la guerra del Kaiser – perfectamente inutil- y después a la guerra de Hitler –todavía mas inutil- perdio grandes posiciones en America latina. (Utilizo ahora la noción de utilidad, porque los alemanes se consideran nacionalistas y así lo dicen, cuando en realidad no han sido más, en lo que va de siglo, que unos locos delirantes). Pues bien: las posiciones que tuvo Europa en America del Sur, estan ocupadas hoy por los Estados Unidos. Se ha producido, en una palabra, un desplazamiento total del eje económico de la America del Sur a favor del comercio de los Estado Unidos.</i></p> <p><i>Las estadísticas, cuando son verdad, son muy bonitas y las estadísticas de los Estados Unidos suelen ser verdaderas. Las economías del Brasil, de Chile, de Colombia, de Costa Rica , de Cuba, de Ecuador, de Guatemala, de Haiti, de Honduras, de Mexico, de Nicaragua, de Panamá, del Perú, del Salvador, dependen totalmente de sus exportaciones a los Estados Unidos. La Argentina esta muy unida, a pesar de todo con Inglaterra. El estado de Bolivia es practicamente inseparable de Gran Bretaña. La posición inglesa continua siendo fuerte en la República Dominicana. La economía del Paraguay –el quebrado- depende de la Argentina como país intermediario</i></p>	<p><i>Estos países mandaban a Europa primeras materias y productos alimentarios y Europa reciprocaba con productos in[...]gleses. Venezuela depende, en definitiva, de la Standard Oil of New-Jersey (Rockefeller) y de la Shell (intereses angloholandeses). Venezuela es el país más caro del mundo, ha de importar prácticamente toda su comida. (p.13)</i></p>

y de la Forestal (ingleses en definitiva). En el Uruguay, los intereses mas vitales son ingleses. Venezuela depende, en definitiva, de la Standard Oil of New-Jersey (Rockefeller) y de la Shell (intereses angloholandeses). Venezuela es el país más caro del mundo, ha de importar prácticamente toda su comida. (23)

D'aquesta anàlisi es desprèn, d'entrada, que s'exercí censura editorial en aquelles qüestions que es pensava que podien comprometre el text i, per extensió, la revista davant de la censura. Però, com hem vist, no totes les supressions ni tots els canvis estaven directament relacionats amb aquest aspecte, sinó que es van fer intervencions, difícils de justificar, que van afectar l'estil o la comprensió de l'escrit.

Sense aquests manuscrits, no hauria pogut aclarir el sentit dels textos publicats, tant pel que fa a la intenció de Pla respecte a la política, com en altres on les mutilacions són brutals i incomprensibles. Més endavant, en l'anàlisi de les variants del llibre respecte als escrits per a Destino i en l'estudi de *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)*, veurem que es recuperen algunes de les mutilacions i es rectifiquen errors que s'havien produït³³⁸.

³³⁸ Vegeu infra, apartats 4.3.2 i 5.1.1.2

3.4.1. Algunes consideracions sobre l'ús del castellà en els textos per a *Destino*.

En la conversa amb Victòria Ocampo³³⁹, Pla deia que el castellà que es parlava a l'Argentina es modificava gràcies a la incorporació d'elements de les llengües del conjunt de la població³⁴⁰ i acabava presentant la seva postura davant la situació creada amb la imposició del castellà:

*“A mi no me interesan los puristas. Yo observo los hechos. Las lenguas obedecen a un proceso vivo...”*³⁴¹

Aquesta no era una declaració nova, certament, ja que gairebé aquesta mateixa reflexió es pot trobar en l'article “*Un purista tímido*”³⁴², l'any 1943, tot i que en aquella ocasió, les declaracions les atribuïa a Unamuno:

“Unamuno partía de la idea que un idioma es algo vivo, creado por el pueblo –no por los académicos; que lo biológico de un idioma, su potencialidad, consiste en su capacidad de incesante captación, de continuada transformación, de sistemática trasgresión de las leyes gramaticales y académicas.”

L'any 1943, Pla es referia a la seva manera particular d'escriure el castellà, amb interferències del català del tipus “mudos y a la jaula”, “pagando San Pedro canta” o la mateixa amb què acaba el text: “sin suelta ni vuelta”, no només com una transgressió de les normes gramaticals que els lectors habituals esperaven trobar en els seus escrits, sinó com una presa de posició davant la imposició d'una llengua per part del règim que no admetia l'existència de les altres³⁴³.

En els textos referents al viatge a l'Amèrica del Sud també trobem algunes interferències amb el català que mostren, d'una banda, com Pla les havia

³³⁹ PLA, José, «Cartas de la Argentina. La argentinidad. Conversaciones con Victoria Ocampo». Vegeu a l'apartat 1 dels apèndixs la transcripció del text i a l'apartat 2. l'original manuscrit.

³⁴⁰ Veg. supra, apartat 3.2.

³⁴¹ ibíd.

³⁴² PLA, José, «Un purista tímido» *Destino* 17-4-1943.

³⁴³ Vegeu GALLOFRÉ, M. Josepa, «Josep Pla: un escriptor després d'una guerra» dins *Història, política i cultura dels Països Catalans*. op. cit, p. 215.

incorporat com a marca del seu estil d'escriptura en castellà i, d'una altra que donava continuïtat a la imatge que havia anat construint des de 1940³⁴⁴.

Sense pretendre fer una anàlisi exhaustiva, mostrarem alguns trets d'aquesta escriptura. Observem, d'entrada que no utilitza la preposició “de” davant de la conjunció “que”:

*“El hecho que yo trabaje solo...”*³⁴⁵

*“en el bien entendido que”*³⁴⁶

Hi ha alguna traducció de frases construïdes amb el verb **fer**:

*“La combinación del verde tropical arbóreo con la blancura de los altos y modernos edificios hacen de muy buen ver.”*³⁴⁷

També de frases fetes o modismes:

*“Después de andar un par de horas, en un taxi, por la población, le sale a uno humo de la cabeza!”*³⁴⁸

*“Ello hace que en esta calle ahora, en verano (42 grados) se produzca una temperatura de horno”*³⁴⁹

O altres d'ús popular com:

*“Hay tiendas sórdidas, de la época en que la gente iba a América a ahorrar céntimo tras céntimo”*³⁵⁰

*“Los coches, no habiendo sido renovados, empiezan a tronarse”*³⁵¹

Trobem suposats errors de tipus lèxic com adjectius que acaben en -ble: *irreductible, constatable*. La traducció de verbs formats en català amb el sufix -ejar (anguilejar): “*anguileaba*”

O paraules com “*requincalla*”, “*corballo*” o “*añoradizos*”, “*ligadas*”, procedents del català:

³⁴⁴ Vegeu GALLOFRÉ, M. Josepa, «El retorn de Josep Pla» dins *Serra d'Or*, núm. 446, febrer 1997, pp.45-46.

³⁴⁵ PLA, José «Cartas de la Argentina. Unas elecciones voluminosas...».

³⁴⁶ PLA, José «Cartas de la Argentina. Unas elecciones voluminosas: Balbin-Frondizi».

³⁴⁷ PLA, José «Cartas del Atlántico Sur. Hacia América».

³⁴⁸ PLA, José «Cartas del Atlántico Sur. Recife».

³⁴⁹ PLA, José «Rio de Janeiro. Naturaleza y arquitectura».

³⁵⁰ PLA, José «Cartas del Atlántico Sur. Recife».

³⁵¹ PLA, José «Rio de Janeiro. Naturaleza y arquitectura».

“...organizó la medicina social (médicos, operadores, dentistas, enfermeros, etc) y toda **la requincalla** de estos importantes servicios.”³⁵²

“**un corballe** de Cabo de Bagur”³⁵³

“**Todos me parecieron bastante añoradizos**”³⁵⁴

“...hay que llevar las alpargatas bien **ligadas**”³⁵⁵

Amb aquesta breu relació de particularitats lingüístiques veiem com Pla, a finals dels anys cinquanta havia incorporat en el seu estil d’escriptura en castellà les interferències amb el català. Per tant, no ens ha d’estranyar que encara hi hagi algun tipus de ressò dintre de les pàgines de la revista, com la que hem vist a propòsit de Ramon Gómez de la Serna:

“*Que triste es leer estas reflexiones de Ramón, aún vertidas a la sintaxis del señor Pla.*”³⁵⁶

³⁵² PLA, José, «Cartas del Uruguay. Don José Batlle. El batllismo».

³⁵³ PLA, José, «Sobre el pejerrey».

³⁵⁴ PLA, José, «Jaime Pahissa».

³⁵⁵ Vegeu a l’apartat 3.[26] dels apèndixs la comparació entre l’original manuscrit i el text publicat.

³⁵⁶ Vegeu nota 314.

3.5. A tall de conclusió: un «periodista errabundo».

“Le he dado a usted periodista errabundo, del cual no tengo la menor idea si se exceptúa su discreción, una noticia literalmente inédita de la historia de mi familia.”³⁵⁷

La condició d'home “errívol”³⁵⁸ és un dels trets de la imatge que Josep Pla cultiva des de l'inici de la seva vinculació amb el periodisme³⁵⁹. Aquesta característica, com hem vist, la continua mantenint al llarg de la trajectòria dintre de *Destino*. Una imatge que va unida a la del periodista que viatja sol, cosa que li permet interpretar la realitat.

A través de la sèrie de textos publicats sobre el viatge a l'Amèrica del Sud, presenta la seva visió d'uns territoris encara no visitats per ell i ho fa, precisament, en un moment polític rellevant dintre de la trajectòria històrica de països com el Brasil i l'Argentina.

Recordem, per exemple, que en arribar a Buenos Aires, es troba amb una ciutat immersa en la campanya electoral, prèvia a unes eleccions que han de permetre superar l'etapa de la dictadura peronista, amb molts trets en comú al règim franquista. Per tant, des de l'Argentina té l'oportunitat de presentar “des del seu punt de vista polític”³⁶⁰, no només la nova situació d'aquell país, sinó també, i per comparació, la immobilitat dintre de la política espanyola. I, a més, fer evident la seva crítica cap un sector concret de la societat que actua en connivència amb el règim. Possiblement, per això, en les «Cartas» on presenta la crònica política de l'Argentina, subratlla amb un optimisme, que podríem qualificar d'excessiu, el nou procés que comença, tot i saber que el canvi no serà fàcil, sinó impossible, degut als vicis adquirits durant els anys de govern peronista.

³⁵⁷ PLA, José, «Cartas de la Argentina. La argentinidad. Conversación con Victoria Ocampo».

³⁵⁸ En el pròleg a *Primers viatges*, deia: “En algunas épocas de la meva vida he sentit el desplaçament en forma gairebé morbosa –he estat un home errívol”, dins PLA, Josep, *Primers viatges*, op.cit, p.5.

³⁵⁹ Veg. GUSTÀ, Marina, *El origen ideològic i literari de Josep Pla* op. cit. pp.154-155.

³⁶⁰ “Crec que també seria molt útil anar al Brasil i l'Argentina des del nostre punt de vista polític.” Recordem la carta de l'any 1956 en què Pla proposa a Vergés el viatge, entre d'altres, a l'Argentina i al Brasil. Vegeu : “Mas Pla, 14 de setembre de 1956” dins *Imatge Josep Pla* (OC, 45), p.410.

Ara bé, Pla embolcalla l'objectiu primer amb una llarga sèrie de textos que, vistos en conjunt, ofereixen una mirada de l'Amèrica del Sud com a territoris que "estan per inaugurar", però que tenen, segons ell, una vinculació indiscutible amb una Europa que forma part del passat i, també, de la seva experiència personal. Ho hem vist en la recerca dels vestigis colonials i en el reconeixement de la tasca d'alguns dels descendents dels primers emigrants, d'entre els quals es fixa en els que tenen un origen català, com el cas de José Batlle a l'Uruguai, com a mostra de l'aportació de la seva col·lectivitat en l'evolució d'aquests països. En aquest mateix sentit, presenta els retrats d'uns intel·lectuals i d'uns artistes desplaçats que han aconseguit fer un treball positiu: Jaume Pahissa a l'Argentina, Francesc Domingo al Brasil o Margarida Xirgu a l'Uruguai.

Interpreta, doncs, el present d'aquests territoris a través de la memòria col·lectiva, d'aquí que es queixi de la destrucció de les restes que en són el testimoni. Però no es refereix només a Amèrica, sinó que fixa la mirada cap al seu àmbit: Europa i el Mediterrani.

Així, a través dels recursos que li ofereix el periodisme, Pla continua mantenint la imatge del "*tipo suelto, la del perro sin collar, la del solitario definitivo*" amb què es defineix a "Reminiscencias", però que ja havia creat als anys vint, per tal de desenvolupar la seva funció com a escriptor –"*...l'escriptor té una responsabilitat total davant l'època que li ha tocat viure.*"³⁶¹– i per fixar la memòria, l'objectiu de la seva literatura. Vegem, sinó, com acaba l'article "*La muerte de Francisco Cambó*":

*"Queda todavía una esperanza: su memoria, el palpito vital que su recuerdo ha dejado entre algunas personas. Decir que yo pongo mi pluma –única cosa que tengo- a este servicio, es de una obviedad manifiesta."*³⁶²

³⁶¹ PLA, Josep, *Primers viatges*, op. cit., p.6.

³⁶² *Destino*, 8-2-1958.

4. Aproximació al procés d'elaboració del llibre *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)* dins el volum *En mar*

Viatge a l'Amèrica del Sud (1957) és el relat, en part en forma de dietari, del viatge que Josep Pla va fer per a la revista *Destino* i que hem vist reflectit en els reportatges. Per al llibre, revisà i ordenà els textos següents:

<i>Viatge a l'Amèrica del Sud(1957)</i>
Cartas del Atlántico sur. Hacia América
Cartas del Atlántico sur. Recife (Pernambuco)
Cartas de la Argentina. Buenos Aires de entrada
Cartas de la Argentina. Más impresiones de Buenos Aires
Cartas de la Argentina. Las cosas básicas.
Cartas de la Argentina. La provincia de Buenos Aires.Mar del Plata
Carta del Uruguay. Montevideo, una monada.
Rio de Janeiro. Naturaleza y arquitectura.
Cartas del Brasil. Más sobre Rio de Janeiro: cosas y personas.
Cartas del Brasil. Los negros y los indios
El emigrante y la muerte (c.s.f.)

La resta van ser publicats en altres volums (*Retrats de passaport* v.17 i *Les Amèriques* v.34) i d'altres van ser descartats.

En la següent taula comparativa entre els textos utilitzats dels reportatges i la seva aparició al llibre podem veure, d'entrada, que no segueixen el mateix ordre. A la revista, després de «Cartas del Atlántico Sur», es publiquen «Cartas de la Argentina», a continuació «Cartas del Uruguay» i, finalment «Cartas del Brasil», mentre que en el llibre podem resseguir el trajecte per mar des de Barcelona fins a Buenos Aires, i veure com l'Argentina es converteix en el destí del relat d'aquest viatge.

També observem que el llibre està construït en dues parts, la primera presentada amb anotacions datades on es narra el trajecte per mar des de Barcelona fins a Buenos Aires, des del 21 de desembre fins al 8 de gener, i la segona amb anotacions sense datar que coincideixen amb l'estada a l'Argentina.

Per últim, constatem que en la primera part del llibre hi ha unes anotacions datades que no es corresponen amb cap dels textos dels reportatges del viatge a l'Amèrica del Sud de l'any 1958. Es tracta, concretament, de la major part de l'anotació del dia 21 de desembre, de les corresponents als dies 22, 23, 24, 25, 26 de desembre i 2 de gener.

VIATGE A L'AMÈRICA DEL SUD (1957)	ARTICLES DE "DESTI NO" (1958)
21 de desembre. El «Conte Grande» [només coincideix en una petita part]	«Cartas del Atlántico Sur. Hacia América» (18/1/1958)
22 de desembre, en mar	
23 de desembre, Lisboa	
Dia 24. En mar. Vigília de Nadal	
Dia 25. En mar. Nadal	
Dia 26. En mar	
Dia 27. Dakar	«Cartas del Atlántico Sur. Hacia América» (18/1/1958) - Dakar - Los negros de Dakar
Dia 28. En mar	«Cartas del Atlántico Sur. Hacia América» (18/1/1958) - El Ecuador
Dia 29. En mar	«Cartas del Atlántico Sur. Hacia América» (18/1/1958) - Vida de Transatlántico
31 de desembre. Recife (Pernambuco)	«Cartas del Atlántico Sur. Recife» (Pernambuco)" (25/1/1958)
1 de gener. En mar	«Cartas del Atlántico Sur. Recife» (Pernambuco)" (25/1/1958)
Dia 2 de gener. En mar	
Dia 3 de gener. Rio de Janeiro	«Río de Janeiro. Naturaleza y arquitectura» (26/4/1958) - La naturaleza - La ciudad - La arquitectura
Dia 4 de gener. Matí. Després d'haver passat un dia a Rio	«Más sobre Río de Janeiro: cosas y personas» (24/5/1958) - La ciudad - Los morros - Los brasileños
4 de gener. Nit. En mar	«Más sobre Río de Janeiro: cosas y personas» (24/5/1958) - Los brasileños
Santos, 5 de gener	«Cartas del Atlántico Sur. Recife» (Pernambuco)" (25/1/1958) - Santos. Sao Paulo
Dia 6 de gener. En mar	«Cartas del Atlántico Sur. Recife» (Pernambuco)" (25/1/1958) - Santos. Sao Paulo
Dia 6 de gener. El golf de Santa Catarina. Els negres.	«Cartas del Brasil. Los negros y los indios» (31/5/1958)
7 de gener. Montevideo	«Carta del Uruguay. Montevideo, una monada» (5/4/1958) - El Montevideo ochocentista
Dia 8 de gener. Buenos Aires. Arribada	«Cartas de la Argentina. Buenos Aires de entrada"(8/2/1958) - Una llegada tempestuosa

Buenos Aires: impressió inicial	«Cartas de la Argentina. Buenos Aires de entrada» (8/2/1958) <ul style="list-style-type: none"> - Una impresión de entrada - El arbolado - Una ciudad de tiendas - Una ligera regresión
Buenos Aires. Més notícies	«Cartas de la Argentina. Más impresiones de Buenos Aires» (22/2/1958) <ul style="list-style-type: none"> - Una ciudad compleja - Las calles y las casas - Los centros importantes
El Buenos Aires tradicional	«Cartas de la Argentina. Más impresiones de Buenos Aires» (22/2/1958) <ul style="list-style-type: none"> - Los centros importantes
Algunes coses bàsiques. Sobre els emigrants	«Cartas de la Argentina. Las cosas básicas» (1/3/1958) <ul style="list-style-type: none"> - Las cosas básicas - Las generaciones «El emigrantes y la muerte » (calendario sin fechas) (31/5/1958)
La província de Buenos Aires. Mar del Plata	«Cartas de la Argentina. La provincia de Buenos Aires. Mar del Plata» (8/3/1958) <ul style="list-style-type: none"> - Un mar de tierra - Mar del Plata - El juego. El casino del Plata - Los caballos de Chapalmalal

Viatge a l'Amèrica del Sud (1957) respon a la voluntat de relatar un viatge que té el destí a l'Argentina, on el trajecte per mar pren una importància cabdal, per tant, per recrear aquest itinerari, Pla reordena els escrits dels reportatges. Aquest és un canvi important respecte als textos publicats l'any 1958, però no és l'únic, ja que elabora un llibre de viatges amb anotacions datades que responen al trajecte per mar i amb unes altres sense data en què inclou els textos sobre l'Argentina. Per tant, a *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)* hi trobarem molt més que la reordenació i la reelaboració d'alguns textos ja publicats: es tracta d'un procés de l'elaboració literària que té com a objectiu presentar una visió global de l'Amèrica del Sud, tal com el títol ja ens pot fer intuir.

Primer em fixaré en l'itinerari del viatge, és a dir en la manera com Pla reordena alguns textos per tal que reflecteixin el relat per mar. A continuació veurem com farà aquests escrits per tal d'integrar-los al dietari.

4.1. L'itinerari per mar a *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)* respecte als reportatges.

El llibre *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)* segueix l'itinerari per mar que Pla apunta a «Cartas del Atlántico Sur. Hacia América» i «Cartas del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco)»³⁶³. Un trajecte que presenta a partir d'unes anotacions datades que van del 21 de desembre al 8 de gener –remarco el fet que en cap d'elles no hi apareix l'any en què es va fer el viatge. Si comparem la informació dels dos primers reportatges amb les anotacions datades del llibre veurem que coincideixen en gran part.

Tal com especifico en la taula de la pàgina següent, a «Cartas del Atlántico Sur. Hacia América» Pla fa referència als dies 21, 23 i 24 de desembre i reparteix el contingut del reportatge entre les anotacions dels dies 27, 28 i 29 de desembre. Respecte a la resta de les escales, corresponen a «Cartas del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco)», bé sigui perquè anuncia les ciutats, com en el cas de Río de Janeiro o Montevideo, o perquè inclou el seu contingut en les anotacions: “31 de desembre. Recife (Pernambuco)” i “Santos, 5 de gener”.

És a dir que, tal com he avançat en l'estudi del reportatge sobre el viatge a l'Amèrica del Sud, a «Cartas del Atlántico Sur», Pla apunta, a partir de l'itinerari, el que en el llibre serà el relat del viatge per mar.

³⁶³ Vegeu supra apartat 3.1. p.43.

<i>Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)</i>	«Cartas del Atlántico Sur»	
“21 de desembre. El «Conte Grande»” (Ampliació)	Tenim notícia que aquest dia salpa de Barcelona	«Cartas del Atlántico Sur. Hacia América»
“22 de desembre, en mar” (Ampliació)	No hi ha cap referència	
“23 de desembre, Lisboa” (Ampliació)	Tenim notícia que fa escala a Lisboa	
“Dia 24 En mar. Vigília de Nadal” (Ampliació)	Sabem que celebra la nit de Nadal a alta mar	
“Dia 25. En mar. Nadal” (Ampliació)	No hi ha cap referència	
“26 En mar” (Ampliació)	No hi ha cap referència	
“Dia 27. Dakar” (Contingut del reportatge amb alguna variant)	“Dakar” i “Los negros de Dakar”	
“Dia 28. En mar” (Contingut del reportatge amb alguna variant)	“El Ecuador”	
“29. En mar” (Contingut del reportatge amb alguna variant)	“Vida de transatlàntico”	
No hi ha cap anotació del dia 30	Al reportatge, breu referència a la proximitat de la costa del Brasil que s'esdevé el dia 30.	
“31 de desembre. Recife (Pernambuco)” (Contingut del reportatge amb alguna variant)	“Recife (Pernambuco)”	« Cartas del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco) »
“1 de gener. En mar” (Contingut del reportatge amb alguna variant)	“Recife (Pernambuco)” Continua la informació d'aquest apartat de la carta	
“Dia 2 de gener. En mar” (Ampliació)	No hi ha cap referència	
“Dia 3 de gener. Rio de Janeiro” (Canvi d'ordre)	Només citat ho deixa per a més endavant. Veure article “Rio de Janeiro. naturaleza y arquitectura”	
“Dia 4 de gener. Matí. Després d'haver passat un dia a Rio”. (Canvi d'ordre)	Veure article “Más sobre Río de Janeiro. Cosas y personas”	
“4 de gener. Nit. En mar.” (Canvi d'ordre)	Veure article “Más sobre Río de Janeiro. Cosas y personas”	
“Santos 5 de gener”. (Canvi de data i d'ordre)	“Santos”	
“Dia 6 de gener. en mar” (Contingut del reportatge amb alguna variant)	“Santos”	
“Dia 6 de gener. El golf de Santa Catarina. Els negres” (Ampliació)	Veure article “Los negros y los indios”	
“7 de gener. Montevideo” (Canvi d'ordre)	Només citat ho deixa per a més endavant. Veure article “Carta del Uruguay. Montevideo, una monada”	
“Dia 8 de gener. Buenos Aires. Arribada” (Canvi d'ordre)	Veure article “Buenos Aires de entrada ”	«Cartas de la Argentina»

Per tant, Pla elabora un llibre en què utilitza l'itinerari del vaixell per tal de mostrar el viatge des del moment d'embarcar a Barcelona fins al destí, a Buenos Aires. Per tal de fer el viatge versemblant, en les anotacions del trajecte per mar, a més d'utilitzar el contingut de «Cartas del Atlántico Sur» inclou textos sobre el Brasil i l'Uruguai. Aquest fet l'obliga a adaptar la durada d'aquest viatge per mar respecte als reportatges. Per això, l'arribada a Buenos Aires es produeix el 8 de gener, un dia més tard que en els articles³⁶⁴. Aquesta variació respon al fet que el contingut de «Rio de Janeiro. Naturaleza y arquitectura» y «Más sobre Rio de Janeiro. Cosas y personas» estaran repartits en tres entrades del dietari, corresponents als dies 3 i 4 de gener i, a la nit del 4 de gener:

<i>Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)</i>	Cartas del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco)
“Dia 3 de gener. Rio de Janeiro”	<i>El día 3, por la mañana, el “Conte Grande” llegó a Río de Janeiro. (p.7)</i>
“Dia 4 de gener. Matí. Després d’haver passat un dia a Rio”	
“4 de gener. Nit. En mar”	

Com a conseqüència, l'anotació de Santos estarà datada el 5 de gener, mentre que als reportatges l'escala correspon al 4 de gener:

<i>Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)</i>	Cartas del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco)
“Santos, 5 de gener”	<i>El Conte Grande atracó en el puerto de Santos en las primeras horas de la mañana del 4 de enero del presente año (p.7)</i> (...) <i>Pero llegó también la hora de zarpar de Santos para Montevideo –lo que sucedió el día 4 de enero, a primeras horas de la tarde (p.8)</i>

Respecte a l'escala de Montevideo, que segons el reportatge va ser el 6 de gener, veiem com al dietari se situa el dia 7. En canvi, per al 6 de gener trobem dues anotacions que corresponen, en contingut, a una part de “Santos. Sao Paulo”, de

³⁶⁴ En realitat arribà el 7 de gener tal com explica al seu germà Pere: «24 de novembre de 1957» “Marxaré (és casi segur) el 21 de desembre amb el Conte Grande, que tocarà l'escala de Lisboa el 23. El barco arribarà a Buenos Aires el 7 de gener.” PLA, Josep, *Cartes a Pere*, op. cit, p.270

«Cartas del Atlántico Sur. Recife» i a «Cartas del Brasil. Los negros y los indios»:

<i>Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)</i>	Cartas del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco)
“Dia 6 de gener. En mar”	
“Dia 6 de gener. El golf de Santa Catarina. Els negres”	
“7 de gener. Montevideo”	<i>El dia 6, festividad de los Reyes Magos, el «Conte Grande» avistó la ciudad de Montevideo y su importante puerto, última escala de este viaje tan curioso. (p.8)</i>

Finalment, al llibre, com hem dit, l'arribada a Buenos Aires es produeix el dia 8 de gener, mentre que, segons els reportatges, va ser el 7 de gener:

<i>Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)</i>	Cartas del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco)
“Dia 8 de gener. Buenos Aires. Arribada”	<i>Decir que el barco llegó a Buenos Aires a la hora sería decir muy poca cosa. Llegó a la hora en punto, matemática: a las ocho de la mañana del 7 de enero próximo pasado estábamos atracados en la dársena. (p.8)</i>

Per tant, a *Viatge a l'Amèrica del sud (1957)* Pla recrea el viatge que realitzà per a *Destino* l'any 1958 a partir d'una idea ja apuntada en els textos de «Cartas del Atlántico Sur»: reconstrueix l'itinerari marítim amb anotacions datades que en bona part són la reelaboració d'alguns dels reportatges. A més, completa la recreació del trajecte per mar amb unes altres anotacions que no pertanyen a cap dels escrits publicats, es tracta de les entrades dels sis primers dies del viatge que analitzaré en l'estudi del llibre³⁶⁵, ja que primer veurem com sotmet a un procés d'elaboració literària uns textos escrits per a una revista.

³⁶⁵ Vegeu infra, apartat 5.1.1.1.

4.2. Reelaboració dels textos publicats a la revista *Destino*

4.2.1 Adaptació formal del dietari

En comparar els textos del viatge de l'any 1958 i el llibre hem vist que a *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)* Pla elabora un relat a partir d'uns textos publicats que adapta a la fórmula literària del dietari i on distingeix l'itinerari com a tal del destí del viatge.

Per tal de recrear el trajecte per mar de forma versemblant, fragmenta alguns dels reportatges que formen part de l'itinerari, els distribueix en diverses anotacions i els adapta per tal d'incloure'ls en el dietari. És a dir que Pla no es limita a encapçalar els textos del viatge per mar amb anotacions datades, sinó que els reelabora literàriament. Per tant, les variants més rellevants són les que es deriven de l'adaptació formal del dietari. Això, en canvi, no passa amb els textos de l'Argentina que gairebé no modifica.

Com hem dit, el contingut de «Cartas del Atlántico sur. Hacia América» correspon als dies 27, 28 i 29 de desembre. La primera ampliació que trobem detalla l'arribada del «Conte Grande» a l'escala de Dakar:

Dia 27. Dakar

A mitjan matí –matí enlluernat-, contacte amb la pràctica de Dakar. El «Conte Grande» atraca al moll petrolier, per reformir-se de fuel-oil. El port, en calma, pràcticament buit, aclaparat per la xafogor, les aigües immòbils, l'enorme cel desmoblat, les palmeres encantades, indiferents sobre l'aire d'una deliquescència vítria, tenen una cal·ligrafia glacial. (pp.159-160)

L'anotació acaba tal com comença l'apartat "El Ecuador" del reportatge:

Dia 27. Dakar

A tarda avançada, amb cel boirós, calor xafogosa i calma de mar, el «Conte Grande» salpà de Dakar. (p.164)

En el cas del dia 28, tot i presentar poques variants respecte a l'apartat "El Ecuador", acaba amb una imatge que simbolitza l'entrada a l'hemisferi Sud.

Dia 28. En mar

I així, com en un joc de balança, mentre unes estrelles s'enfonsen en el mar, altres puguen amb una força enlluernadora i fantàstica. (p.164)

En l'inici de "Dia 29. En mar" hi ha una llarga ampliació on, a partir del títol de l'apartat "Vida de Transatlàntico" del reportatge, el narrador comença amb un discurs aparentment íntim respecte a les característiques de la travessia marítima. i continua amb un diàleg que serveix per presentar, amb ironia, el tipus d'emigrant que només concep el territori americà com una font important d'enriquiment:

Dia 29. En mar

Vida de transatlàntic ordinària, en aquests paratges: molta calor, menjar, passejar, llegir (no gaire), contemplar el mar també (no gaire), tertúlia al bar, dormir: és una vidassa. Com que ningú no té res a fer urgent gairebé tothom fa cara de felicitat: Aquestes travessies proposen determinades formes de felicitat esporàdica.

La dona més bonica del «Conte Grande» és la hostess de la primera classe. De vegades es troba al bar. És una noia alta, rossa, esvelta, molt ben vestida, cama perfecta, ulls grisos, d'una claredat misteriosa, d'aspecte torinesc. Sento que Albert Montserrat diu al bar:

—Sembla una persona de bona família vinguda a menys... Fetes, però, les investigacions amb el comissari de bord, ha resultat tot el contrari: és una noia de família humil vinguda a més...

Montserrat troba el viatge llarguíssim, inacabable.

—¿Com és possible — diu — de viure en un país tan allunyat com l'Argentina? És una cosa que no té sentit. (168)

Més endavant, torna a insistir en la qüestió de l'emigrant i amplia la visió respecte al reportatge:

"El fet d'emigrar és anormal, desagradable i bèstia, però els mitjans actuals de l'emigració en massa són molt diferents. (170)

Acaba l'anotació d'aquest dia amb una reflexió del narrador sobre els vaixells:

Dia 29. En mar

Ah, els vaixells! Quina meravella! Sempre es té la sensació de trobar-se en una casa dels altres, cosa que produeix una certa angúnia matisada pel pagament del preu del bitllet. Hom s'hi troba com si fos un paying guest. Si no fos el mar que sempre els envolta, en aquests vaixells s'hi estaria millor que en els hotels més importants. La seva mateixa limitació — la limitació és la felicitat — els fa molt agradables i discrets. (p.173)

Vegem, també, com reelabora el text de «Cartas del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco)» per tal d'adaptar-lo a les anotacions del 31 de desembre, de l'1, del 5 i del 6 de gener.

En el cas de “31 de desembre. Recife (Pernambuco)”, comença com el reportatge, però al final hi ha una variant important que amplia una de les percepcions del narrador respecte a la riquesa potencial d'aquests territoris i la manca de voluntat per treure'n rendiment. També esmenta el sociòleg Gilberto Freyre, pel qual sembla sentir una gran admiració i que serà una de les fonts importants dels textos dels reportatges i del llibre³⁶⁶. Acaba aquesta anotació amb la menció del moment de salpar:

31 de desembre. Recife (Pernambuco)

A quarts de quatre de la tarda, els mestissos, alleugerats de roba, ajaguts a les voravies es mantenen en el seu clucull més sistemàtic i permanent.

—Què fan aquests mestissos, aquests mulatinhos? — pregunto, en portuguès, al xofer que em condueix.

—Ja ho veu. El qui no dorm vegeta...

—Que potser no hi ha feina?

—Sí senyor. Sempre hi ha feina. Hi ha la feina del país.

Arribar en un rodal i trobar-se que una bona part de la població dorm o vegeta en aquestes hores del dia és digne de ser observat. Que consti, però, d'una vegada: faig la constatació d'aquests fets, però això no vol pas dir que tracti, amb les meves candoroses observacions, d'arreglar res. En el tròpic, l'única cosa que s'hauria d'arreglar seria la calor,

³⁶⁶ Vegeu supra apartat 3.2.1.

però em penso que això serà molt difícil.

M'hauria agradat molt de saludar Gilberto Freyre, alguns dels llibres del qual conec. El xofer em portà, primer, a la Facultat universitària on exerceix el professorat, però no hi era. Després, em portà als afores, al palauet on habita, i resultà que era fora del país. Gilberto Freyre és el sociòleg, al meu entendre, més important de l'Amèrica del Sud — que jo sàpiga almenys. La meva mala sort és sempre possible.

Ens acostem al port. M'embarco. El «Conte Grande» salpa de Recife a les primeres hores de la nit cap a Rio de Janeiro. (p.179)

A l'inici de “1 de gener. En mar”, destaquem una ampliació que es correspon a les accions del narrador i que formen part de la ficció del dietari:

1 de gener. En mar

Passo la tarda llegint llibres i papers sobre el Brasil. Agradable lectura, perquè d'aquest país, la costa del qual es fa visible intermitentment a mesura que els transatlàntic fa la seva ruta cap al sud-oest, en tinc, a penes una vaga idea. (p.179)

Al final, trobem una altra ampliació on el narrador manifesta l'atracció que comença a sentir per la riquesa natural del Brasil. Acaba aquesta anotació expressant un desig frustrat en el moment de salpar:

1 de gener. En mar

He pensat, una bona part del dia, en Recife. És curiós: aquesta població m'ha deixat un record molt viu. El primer moment del contacte no fou pas gaire atractiu; però aquest record posterior, ¿no és pas el començament d'una atracció per aquest immens país, del qual tinc una idea vaguíssima ? Recordo que en un moment determinat, mentre fèiem amb el taxi el tomb (que durà quatre hores) per la població, caigué un gran ruixat tropical i sorollós. Les grosses gotes d'aigua feien sobre la botànica dels carrers un soroll sord. L'aire quedà com rentat i l'atmosfera s'alleugerí. Les llargues fulles dels bananers agafaren un aspecte brillant i llis. Els mulatos i els negres ajaguts pels carrers s'alçaren displicentment i es dispersaren ara un pas ara un altre, amb tota calma. Després de la pluja, semblà entaular-se un aïret lleuger i es projectà sobre la ciutat una olor de fruita ensucrada i de cafè. Tot em semblà més aviat pobre, millor dit: una barreja de pobresa i de riquesa.

Aquell airet semblava portar un perfum de riquesa. Al cap de poca estona la calor ofegant reaparegué com una llosa de plom i la botànica agafà un punt d'esllanguiment. M'hauria agradat de passar la nit a Recife, potser més d'una nit, però el «Conte Grande» salpà obeint el seu horari inflexible.³⁶⁷ (p.182)

En l'anotació del dia 5, hi ha, també, una ampliació destacable en què el narrador mostra el seu punt de vista. Sota una excusa banal, però versemblant en relació al context, eludeix la descripció de l'entrada al port de Santos per tal de posar èmfasi en la riquesa natural del Brasil. Així, des del pont del transatlàntic, mentre cau una pluja abundant, percep aquesta riquesa a través dels sentits que li fan arribar l'olor del cafè cru i li permeten observar el bosc de bananers i, també, contemplar les muntanyes de Sao Paulo envoltades d'uns grans núvols. Es tracta d'un instant de felicitat que s'acaba quan torna la calor, després de la pluja.

Santos, 5 de gener

El viatge de Rio de Janeiro a Santos és curt — dura menys d'un dia. Després del ball de la nit anterior, i del noctambulisme, em vaig llevar a l'hora de dinar. El repàs encara fou servit en el mar lliure. Després, aclaparat per la calor, vaig tornar a la cabina amb la intenció de fer una horeta de migdiada. La primera migdiada de la meua vida. Esperava fer un clucull curt, però em vaig adormir. En despertar-me a les cinc de la tarda, el «Conte Grande» fondejava davant els docs del port de Santos. I així em vaig perdre l'entrada en aquest port fluvial, tan segur i tan magnífic.

Vaig pujar al pont i vaig veure una considerable fila de vaixells fondejats a la riba, davant els magatzems de cafè, i d'unes vies de ferrocarril, amb els vagons de càrrega, etcètera. Dic els magatzems de cafè, perquè l'aire en feia una vaga olor — vaga perquè el cafè fa més olor torrat que quan els seus grans són naturals i directes. A l'altra riba es veia un gran bosc de bananers amb unes barraques baixes enmig de la botànica verda i espessa. Al fons, a nord i a est, apareixien unes grans muntanyes — les muntanyes de Sao Paulo — amb una gran nuvolada d'aspecte tempestuós, teatral i magnífica. El cel era opac i,

³⁶⁷ En els reportatges, aquest desig el manifesta en el moment que ha de marxar de Santos. “Pero llegó también la hora de zarpar de Santos para Montevideo —lo que sucedió el día 4 de enero, a primeras horas de la tarde, y bien a pesar mío porque tengo la impresión de que esta ciudad y su irradiación constituyen una de las posiciones más eficaces para observar este país.” «Cartas del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco)»

quan vaig sortir al pont, queia una gotellada tropical sorollosa, d'un color blanquinós. Al cap de mitja hora havia deixat de ploure, la botànica de les bananes era lluent, tot era sec i feia una calor absolutament positiva. Vaig fer temps fins a l'hora de sopar. (p.220-221)

Acaba aquest dia amb una altra ampliació important on el narrador descriu l'ambient nocturn del centre de la ciutat, com si es visqués en un insomni permanent degut a la gran aflluència de vaixells i, per tant, de mariners. En aquesta mateixa ampliació destaca l'activitat al port de càrrega i descàrrega relegada als negres, en contrast amb el ball a bord del transatlàntic. Una vegada més, gràcies al narrador podem copsar la realitat del viatge:

Santos, 5 de gener

A la nit, tota la vida comercial entra en una espècie d'immobilitat profunda, però Santos sembla tenir una espècie d'insomni visible i real. La Borsa del Cafè — que és la institució més important perquè dona els preus mundials d'aquest gra — té una completa obscuritat, però pels carrers del centre sempre hi ha gent que divaga. Els cafès són oberts i, com que no solen tenir portes, sembla que no tanquen mai. En aquests establiments sempre es pot beure una bona tassa de cafè deliciós, per preus irrisoris — el sucre és de franc. Hi ha llocs per a menjar, algun night club irrisori i els bordells habituals. És un insomni més aviat trist i aclaparador — l'insomni il·lusori dels pobres i tràgics navegants.

Quan a quarts d'una de la nit pugem al «Conte Grande» hi constatem, pels voltants, una certa activitat. Els negres de la riba, amb poca roba, lluents de la suor, treballen en la càrrega i descàrrega en l'aire pastós, sota la llum dels arcs voltaics. Quan arribem al pont, per les esclertes que deixa passar el violent soroll de les grues, dels cables i de les màquines de les hissades, arriba del saló la musiqueta de les sambes que l'orquestra va tocant i els brasilers del passatge i altres persones van ballant — i transpirant. (p.223)

Per tal de fer versemblant el relat per mar Pla modifica, no només les dates, sinó algunes de les accions que es fan al llarg del viatge, a fi de poder incloure experiències importants per al narrador. Em refereixo, per exemple, al fet que segons l'anotació “Dia 6 de gener. En mar” passa la nit a Santos, mentre que en el reportatge es tracta d'una escala que només dura unes hores:

<p>Dia 6 de gener. En mar</p> <p><i>A primeres hores del matí, el «Conte Grande» salpa de Santos cap a Montevideo. Arribo al pont quan el transatlàntic, navegat el port natural, ha entrat altra vegada en les vastes dimensions de l'Atlàntic. Amb els prismàtics, segueixo la costa del país. És interessant per a veure l'expansió considerable que va agafant la ciutat de Santos. (p.222)</i></p>	<p>“Cartas del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco)”</p> <p>- Santos. Sao Paulo</p> <p><i>Pero llegó también la hora de zarpar de Santos para Montevideo –lo que sucedió el día 4 de enero, a primeras horas de la tarde. (p.7)</i></p>
--	---

El que acabem de veure és una mostra de com Pla construeix la ficció del dietari dotant-lo de versemblança. Això que acabo de dir no significa, per exemple, que no pogués conèixer l'ambient nocturn de Santos, ja que sabem que durant l'estada al Brasil s'estigué uns dies a Sao Paulo³⁶⁸, cosa que li hauria permès tenir un cert coneixement de la ciutat.

Com hem dit, per tal de construir el relat de l'itinerari per mar, a més de la reelaboració de «Cartas del Atlántico Sur» introdueix altres textos d'aquest recorregut. Així, per a l'escala de Rio de Janeiro utilitza «Río de Janeiro. Naturaleza y arquitectura» i «Cartas del Brasil. Más sobre Río de Janeiro. Cosas y personas» i els inclou en tres anotacions que el narrador fa correspondre a dos dies sencers i una nit “*en mar*” del relat de l'estada en aquesta ciutat³⁶⁹.

En l'anotació “Dia 3 de gener. Rio de Janeiro”, no hi ha cap ampliació ni a l'inici ni al final respecte al reportatge, destaquem només el canvi del passat pel present al començament:

³⁶⁸ En una carta al seu germà Pere, Josep Pla explica que ha passat 15 dies a Sao Paulo. PLA, Josep, *Cartes a Pere* op. cit., p.272

³⁶⁹ Vegeu la taula comparativa entre el llibre i els articles publicats a *Destino* a la pp.121-122.

<p>Dia 3 de gener. Rio de Janeiro</p> <p><i>Com gairebé tots els passatgers del «Conte Grande», em trobo a dos quarts de set del matí en el pont, per presenciar el fenomen, universalment apreciat, considerat d'una inapreciable bellesa, de la badia de Rio de Janeiro. (p.185)</i></p>	<p>“Río de Janeiro. Naturaleza y arquitectura”</p> <p><i>Como casi todos los pasajeros del «Conte Grande», me encontré a las seis de la mañana en el puente para presenciar el fenómeno universalmente apreciado, considerado de una incomparable belleza, de la bahía de Río. (p.9)</i></p>
---	---

En canvi “Dia 4 de gener. Matí. Després d’haver passat un dia a Rio” comença i acaba com el reportatge «Cartas del Brasil. Más sobre Río de Janeiro. Cosas y personas», però una part del text es trasllada a “4 de gener. Nit. En mar”.

En aquesta darrera anotació, a més, hi ha altres variants, a més de les que refan l’itinerari, que elaboren el relat dels fets que succeeixen al transatlàntic i en què el narrador es converteix en testimoni directe.

D’entrada, trobem una ampliació de la descripció del que veu des de la seva cabina quan marxa de Rio de Janeiro. Després, el silenci i la solitud es trenquen perquè decideix participar com a observador en el ball que s’ha organitzat al vaixell on els passatgers brasilers tindran un gran protagonisme:

<p>4 de gener. Nit. En mar</p> <p><i>El «Conte Grande» salpà a la matinada, entre la una i les dues. Vaig veure, des de l'ull de bou de la cabina, els llums de Rio reflectits sobre les aigües immòbils de la gran badia. Els edificis elevats semblaven fantasmes incerts entre ombres i llums de la nit. Després que el transatlàntic hagué hissat totes les àncores i cadenes, es féu un gran silenci. Fou llavors que vaig sentir que una música tocava en el saló del vaixell. Com que la mateixa fatiga em privava d'entrar en la somnolència, vaig pujar al saló. El bar era ple de gent. Al saló tocaven sambes i ballava una determinada quantitat de persones. L'animació era viva i els qui ballaven semblaven molt divertits. (p.214)</i></p>

Gairebé a continuació, una informació que en el reportatge era de caràcter general i impersonal, en l'anotació es converteix en una descripció de l'ambient del transatlàntic, fruit de l'observació del narrador:

<p>4 de gener. Nit. En mar</p> <p><i>Fins en aquell moment el viatge havia estat tranquil — gairebé diria morós —, com correspon, potser, a un passatge d'italians, argentins i un o altre passatger del Mediterrani, però a Rio s'havien embarcat un nombrós grup de brasilers. Aquest grup feia, al bar i al saló, un soroll considerable. Els altres passatgers que havien anat a veure-ho semblaven fatigats però notòriament encuriosits. Alguns semblaven iniciar un cert moviment d'animació, com si es comencessin de desensopir.</i></p> <p><i>En general, els brasilers joves de tots dos sexes són molt simpàtics, animats, d'una certa ebullició, extremament hospitalaris i sociables.</i></p> <p>(p.214)</p>	<p>Más sobre Rio de Janeiro: cosas y personas</p> <p>[]</p> <p><i>En general, pero sobre todo los brasileños jóvenes de ambos sexos, son muy simpáticos, sociables; animados, divertidos y extremadamente hospitalarios.</i></p> <p>(...)</p> <p><i>Un transatlántico cargado de argentinos y de mediterráneos es moroso y empaquetado; pero en Río o en cualquier otro puerto suben los brasileños y entonces se arma en el acto.</i></p> <p>(p.13)</p>
---	--

Més endavant, veiem com Pla reelabora el text a partir d'un diàleg que en el reportatge havia quedat aïllat, sense un context precís. En el llibre el trobem situat en l'ampliació que relata el ball dels passatgers brasilers al saló del «Conte Grande»:

<p>4 de gener. Nit. En mar</p> <p><i>Em vaig asseure en un racó del ball. Per l'ull de bou immediat vaig veure desaparèixer en la llunyania els llums de Copacabana, d'Ipanema i de Leblond. Amb això es deixà caure, fatigada, en el sofà que jo ocupava una mulata brasilera, d'una edat granada, però d'un positiu interès, que havia ballat mitja hora seguida. Quan la</i></p>	<p>Más sobre Rio de Janeiro: cosas y personas</p> <p><i>Años atrás, en París, los argentinos se especializaron en la destrucción de cabarets y «boites»</i></p> <p><i>De pronto la señora brasileña me dijo que su marido tenía un defecto muy grande.</i></p> <p><i>-¿Pero es posible, señora, que su marido tenga algún defecto?</i></p>
--	---

<p><i>respiració se li normalitzà una mica, em digué, en portuguès, que el seu marit tenia un defecte grandíssim.</i></p> <p>—Però ¿és possible, senyora, que el seu marit tingui algun defecte ? — que jo li vaig dir.</p> <p>—Sí. Té un gran defecte. No sap ballar.</p> <p>—Però, ¿ vostè creu que no saber ballar és un gran defecte?</p> <p>—Per mi, sí...—contestà dirigint els ulls al cel. (p.215-216)</p>	<p>-Si. Tienen un defecto muy grande: no sabe bailar...</p> <p>-¿Pero usted cree que no saber bailar es un defecto?</p> <p>-Para mí, considerable...- contestó, poniendo los ojos en blanco.</p> <p>(p.14)</p>
--	--

Al final, trobem una altra ampliació on el narrador retroba altra vegada la solitud i el silenci davant la contemplació del cel i del mar:

4 de gener. Nit. En mar

Quan el ball del saló del «Conte Grande» s'extingí per la fatiga dels brasilers, vaig sortir un moment al pont. El dia despuntava. Feia una calor sòlida. La costa era invisible. El mar era blanc, immòbil, àton, i el transatlàntic, desert, semblava navegar somnambúlicament. (220)

Altres casos d'ampliacions de la construcció del relat per mar reflectides a l'inici o al final de les anotacions els trobem, per exemple, a "Dia 6 de gener. El golf de Santa Catarina. Els negres" que adapta l'article «Cartas del Brasil. Los negros y los indios». En aquest cas, el narrador comença situant el moment del viatge que està a punt d'acabar i apareix el testimoni del comandant del vaixell, un personatge que ajuda a augmentar la càrrega literària del relat per mar. Finalment, acaba amb una reflexió que serveix per introduir el text de l'article utilitzat en aquesta anotació:

Dia 6 de gener. El golf de Santa Catarina. Els negres

El «Conte Grande» navega inexorablement cap al sud, seguint la costa del Brasil. De vegades la costa s'atansa; de vegades s'allunya i desapareix. Amb això s'arriba al golf de Santa Catarina — de l'Estat del mateix nom —, que és un dels més meridionals del país. Aquesta travessia de l'Atlàntic sud és, en general, molt plàcida. En realitat

només es pot produir un accident desagradable abans de l'arribada a l'estuari del Plata: és aquest golf, que per influència dels vents de la terra pot crear a l'oceà una mobilitat d'onatge que agafant el transatlàntic de costat li pot donar una oscil·lació desagradable. Per prevenir aquesta situació, en els paratges del passatge s'han posat uns passamans perquè la gent s'hi agafi i no caigui. En aquesta travessia, s'ha produït un cert moviment, però el comandant Rossi m'ha assegurat que ningú no s'ha romput ni cap braç ni cap cama. Mirant la costa del Brasil — tan deserta — he pensat en una de les coses que m'han fet més impressió d'aquest país — vull dir el melting pot de races i de sangs — i he escrit aquestes ratlles. (pp.226-227)

A l'inici de “7 de gener. Montevideo” es produeix una variant notable respecte al reportatge «Carta del Uruguai. Montevideo, una monada»³⁷⁰ relacionada amb l'itinerari marítim. Com ja he dit, Pla anà a Montevideo des de Buenos Aires en avió, trajecte que en l'article s'explicita clarament a través d'una descripció detallada. A més, agraeix a José Antonio Giménez-Arnau³⁷¹, l'acolliment a l'arribada al país i presenta la sèrie de reportatges que es publicaran a la revista. En canvi, en l'anotació del llibre, el narrador explica breument l'arribada a Montevideo amb vaixell i el desplaçament cap a la ciutat per “una pobre via.” i s'elimina la referència al diplomàtic perquè en el llibre no cal fer esment dels favors rebuts com en els reportatges, ja que, com hem vist Giménez-Arnau va contribuir econòmicament a algunes de les despeses de Pla en aquest viatge, per tant era necessari fer algun tipus de reconeixement per escrit:

7 de gener. Montevideo	Montevideo, una monada
<i>El «Conte Grande» arribà a la badia de Montevideo al matí del dia 7 i amarrà de seguida a l'Estació Marítima. Ja no feia tanta calor, i, així, una gran part del passatge saltà en terra, per veure la ciutat, de seguida que pogué. L'Uruguai és un país molt petit.</i>	<i>Un avión de la PLUNA – Principales Líneas Uruguayas de Navegación aérea- nos ha desplazado de Buenos Aires a Montevideo. En cincuenta y cinco minutos, tiempo de fumar un cigarrillo o dos, máxime el avión</i>

³⁷⁰ Vegeu a l'apartat 1.1.6 dels pèndixs la transcripció del reportatge i a l'apartat 2.1.12. l'original manuscrit.

³⁷¹ José Antonio Giménez-Arnau (Laredo 1912-Madrid 1985). Membre destacat del règim franquista, va col·laborar en la redacció de la “Ley de Prensa” de 1938 i va ser ambaixador en diversos països. L'any 1956 era conseller d'Economia exterior a l'Uruguai i posteriorment va ser ambaixador en diversos països de l'Amèrica del Sud.

En les dimensions habituals d'Amèrica, la seva extensió no deu pas excedir la dels Estats grossos del Brasil o de l'Argentina. Després d'haver vist Montevideo, cal reconèixer que l'Uruguai existeix.

Una vegada atracat, per a arribar a la ciutat cal pujar una mica — no gaire, una mica. La via que hi accedeix és positivament una bona entrada des del port a la ciutat es veu que no hi ha pressa. (p.233)

ha tomado en diagonal el estuario del Mar del Plata —siempre rojizo y de una amenidad escasa- ha volado unos kilómetros sobre el paisaje del Uruguay que es un país de pastos, como Pampa argentina, aunque un poco más ondulado) y nos ha depositado en el aeródromo de Montevideo, aeródromo modernísimo y perfectamente organizado. El campo se llama Carrasco y dista quince kilómetros de la capital. Luego, por un paisaje de arenales cubiertos de pinos y de monte bajo, se llega a la periferia de Montevideo, que es dilatadísima y después al centro de la ciudad.

Viniendo de la capital de la Argentina, de una magnitud y un movimiento que superan la medida normal de la tranquilidad humana, la llegada a Montevideo produce la impresión de entrar en un oasis de calma y de apacibilidad. Montevideo tiene un poco más de un millón de habitantes; esto sería suficiente, claro está, para crear un clima de gran nerviosidad; sin embargo, los uruguayos no parecen tener una prisa excesiva en imitar el frenesí de la vida moderna. Parecen, de entrada, personas muy sensatas, sociables y consideradas.

Cuando le digo a Jose Antonio Jiménez-Arnau, que ha tenido la amabilidad de guiar mis primeros pasos de este país, cosa que agradezco en el alma, cuando le digo que Montevideo, vista desde algunas perspectivas exteriores, tiene un perfil que se parece al de Madrid (un Madrid con mar) asiente a mi observación, aunque

añadiendo que en este perfil madrileño hay que añadir unas gotas de Cádiz y aún otras gotas de Zaragoza. No sé si esto último lo dice porque siendo el Libertador, Artigas, de stock aragonés, como mi acompañante, ha querido hacer un cumplido diplomático. Mis conocimientos de Montevideo eran, a mi llegada, muy escasos.

En esta América del Sur, formada por países tan enormes, el Uruguay aparece como uno de los más pequeños. El viajero europeo, que, por serlo, no puede tener una mentalidad macrocefálica, se encuentra en el Uruguay, sino como en su casa, al menos en un espacio de proporciones no desorbitadas, dominables. Ello es agradable. Ello permite, además, si uno tiene un poco de curiosidad, entrar en la circulación del país con la esperanza de poder ligar algún cabo. Los cabos que he logrado atar en el Uruguay los encontrará el bondadoso lector en ésta y en dos cartas sucesivas más. (p.9)

Aquesta no és l'única variant referent al trajecte per mar, ja que suprimeix aquesta referència de l'arribada a Montevideo des de Buenos Aires:

Cartas del Uruguay. Montevideo, una monada

Viniendo de la capital de la Argentina, de una magnitud y un movimiento que superan la medida normal de la tranquilidad humana, la llegada a Montevideo produce la impresión de entrar en un oasis de calma y de apacibilidad. (p.9)

Com, també, algunes comparacions entre les ciutats de Rio de Janeiro i Buenos Aires o entre les de Montevideo i Buenos Aires ja que, recordem-ho, segons el

dietari de l'itinerar per mar encara no hi ha arribat. Així, per exemple, l'expressió “*como en Buenos Aires*” de «Cartas del Uruguay. Montevideo una monada» trobem que ha estat suprimida quatre vegades en l'anotació “7 de gener. Montevideo”

També veiem com una llarga comparació entre l'arquitectura de Rio de Janeiro i Buenos Aires també ha estat suprimida:

<p>Dia 4 de gener. Matí. Després d'haver passat un dia a Rio.</p> <p><i>Tota aquesta part de Rio de Janeiro ha estat concebuda a base d'unes proporcions realment americanes — dels Estats Units, vull dir. [] Passat l'encreuament, queda a l'esquerra de Rio Branco la City de la capital del país... (p. 203)</i></p>	<p>Más sobre Rio de Janeiro: cosas y personas - La ciudad</p> <p><i>Toda esta parte nueva de Río de Janeiro ha sido concebida a base de unas proporciones que llamaremos americanas para subrayar su gigantismo. Cuando colocado uno aquí, piensa en Buenos Aires, la capital de la Argentina, a pesar de ser mayor, queda, con sus calles estrechas y sus cuadras uniformes, bastante arcaica y pasatista. Río es más ciudad que Buenos Aires: (...)Buenos Aires, un desorbitado campamento en forma de inacabable tablero de ajedrez, con algún barrio residencial bonito, como ya dije.(...) Si se compara Buenos Aires con Sao Paulo la desproporción es todavía mayor que la que tiene con Río.</i></p> <p><i>Pasada la encrucijada a que hemos hecho referencia, queda a la izquierda de Río Branco la City de la capital del Brasil...(p.11)</i></p>
--	---

Les supressions no afecten només les comparacions entre les ciutats, sinó també entre la població, com aquesta en què des de Rio de Janeiro, es comparen el argentins i els brasilers:

4 de gener. Nit. En mar

Però potser les senyoretetes d'aquest país no són tan aclaparadorament tristes com les llatines, i les senyores no són tan xerraires com les similars d'altres països. (p.215)

[]

Más sobre Rio de Janeiro. Cosas y personas

Pero quizá las señoritas de aquí no son tan abrumadoramente tristes como las otras latinas, y las señoras no son tan alegres como sus similares de otras partes.

Entre los argentinos y los brasileños hay grandes diferencias. El argentino es generalmente sombrío, soso, muy estratega, calculador y muy dado a clasificar y a balancear. Y no lo digo por el tango y por las letras fúnebres del tango, que en Buenos Aires no pasan del estrato primario. (...) El brasileño es más pequeñín, más nervioso, más agitadamente bailarín; come menos y peor que su vecino. (...) Cuando en brasileño entra –a menudo por falta de dinero- en la «saudade», bebe o se suicida. El argentino, cuando se deprime, cambia su corbata... (...) Un transatlántico cargado de argentinos y de mediterráneos es moroso y empaquetado; pero en Río o en cualquier otro puerto suben los brasileños y entonces se arma en el acto. Años atrás, en París, los argentinos se especializaron en la destrucción de cabarets y «boites» (p.14)

També observem que en el llibre, si el narrador avança informacions de llocs on encara no ha estat, és perquè les ha obtingudes a partir de testimonis indeterminats:

7 de gener Montevideo

No hi ha dubte, en tot cas, que a l'Uruguai és difícil de constatar el fantàstic impuls vital del Brasil i ni tan sols la duresa de la vida — segons em diuen — de l'Argentina. (p.245)

Un altre tipus de variants que augmenten la càrrega literària de l'itinerari per mar són les ampliacions relacionades amb el vaixell i el seu comandant, dos elements que, juntament amb el mar, seran uns dels eixos literaris del viatge fins a Buenos Aires. Respecte al vaixell, a més de les referències als moments d'arribar o de salpar d'un port, també s'amplia la seva presència al llarg del relat per mar. Fixem-nos en el cas següent, en què el nom del transatlàntic es repeteix diverses vegades:

<p>Dia 3 de gener. Rio de Janeiro</p> <p><i>Arriba un moment, però, que la costa irromp amb un cert tumult, de la manera més impensada i absolutament fantàstica a més a més s'esdevé que entre els rocs es produeix un estret — un estret no gens dilatat— que el «Conte Grande» enfila per arribar a una gran badia, perfectament resguardada; és la gran badia de Rio, de tan dilatada fama.(...)El «Conte Grande», molt a poc a poc, entrà en les aigües de la gran badia.(...)El «Conte Grande»atraca a l'Estació Marítima i baixem a terra amb gran facilitat. (pp.186-190)</i></p>	<p>Rio de Janeiro. Naturaleza y arquitectura</p> <p><i>Pero de pronto esta costa irrumpe tumultuosamente de la manera más impensada, se levanta en las formas más fantásticas y, por si esto fuera poco la costa se rompe, dibuja un pequeño estrecho por el que se penetra en una gran ensenada, de un resguardo total, que es la gran bahía de Río, de tan dilatada fama. (...)Fuimos navegando lentamente las aguas de la ensenada. (pp.9-10)</i></p>
--	---

En altres moments, les ampliacions fan referència a les característiques del viatge en vaixell: la immobilitat, la monotonia...:

<p>Dia 3 de gener. Rio de Janeiro</p> <p><i>Després de tants dies d'immobilitat en el transatlàntic, hom emprèn aquesta avinguda amb un esperit fresc i vital. (p.191)</i></p>

En el cas del comandant, mentre que en els reportatges apareix fugaçment, en el llibre és bastant present:

Dia 3 de gener. Rio de Janeiro

Situat en el pont més alt del transatlàntic — molt a prop meu el comandant Rossi dirigia l'operació d'entrada —, seguia amb la mirada, amb tota la detenció possible. (p.187)

Dia 8 de gener. Buenos Aires. Arribada

Al bar, uns quants amics prenguérem la darrera copa del viatge i ens acomiadàrem. Vaig tractar de fer el mateix amb el comandant Rossi, però hi vaig renunciar. El vaig entreveure dalt del pont, impàvid, lleugerament tocat per la llum d'estribord, amb una gorra de cuir i l'impermeable, regalimant d'aigua. Distreure'l un moment hauria estat absurd... (p.249)

També ens podem trobar que un informador més o menys anònim s'ha convertit en el comandant Rossi. És a dir, ha creat un tipus i una figura que té un paper en aquesta ficció que tractarem en l'estudi del llibre³⁷²:

Dia 8 de gener. Buenos Aires arribada

«A Europa — em diu el comandant Rossi — les tempestes semblen de saló, són relativament discretes...» (p.248)

Cartas de la Argentina. Buenos Aires de entrada

Una llegada tempestuosa

«En Europa —me dice un señor argentino que regresa de su primer viaje al Viejo Mundo— las tempestades parecen de salón, son discretas...» (p.5)

³⁷² Vegeu infra, apartat 5.1.1.4.

4.2.2. Reelaboració del text

En la construcció del llibre en forma de dietari, Josep Pla a més de refer i reordenar els textos de *Destino* per tal d'incloure'ls en l'itinerari per mar, també revisa la prosa a fi de mostrar el relat d'una experiència personal.

Una de les diferències remarcables és la introducció de la primera persona en la reelaboració d'alguns dels textos dels reportatges inclosos en el trajecte marítim. Destaco, en primer lloc, la descripció de la badia de Rio de Janeiro que ja hem tractat en l'estudi dels reportatges.³⁷³ En el llibre, Pla amplia la visió i la presenta com a home del Mediterrani que està habituat als “...paisatges pobres, però cultivats i d'una manera o altra productius.” Ho farà de manera progressiva: primer el narrador remarca la sorpresa de trobar-se davant d'uns colors que contrasten amb el blau del mar “*mantingut en la pupil·la després de deu dies de navegació...*”. A mesura que es fixa en la geologia que emergeix de l'aigua, troba que no li agrada perquè és inorgànica:

“Jo sempre he respectat la tendència dels homes i de les dones cap a l'inorgànic, és a dir, cap a la mort; ara, la bellesa viva és l'orgànic.”

I al final aclareix que aquesta és la seva percepció personal:

“D'acord. Però a mi no m'agraden ni els Alps ni les superfícies planes, dilatades, que es perden de vista. M'agraden els paisos ondulats, ben cultivats i productius — i on hom pugui viure discretament.”

Dia 3 de gener. Rio de Janeiro	Río de Janeiro. Naturaleza y arquitectura
<i>Em sorprengué, primer, el color sever del paisatge, els colors obscurs de la geologia, els verds de la botànica — els verds obscurs de la botànica sobre el record del blau del mar mantingut en la pupil·la després de deu dies de navegació... En general, el color m'agradà. Després, vaig anar mirant les formes del paisatge i em vaig sentir</i>	<i>Me sorprendió, primero, el color severo del paisaje: los colores oscuros de la geología, los verdes de la botánica —los oscuros y los verdes contrastados sobre el azul del mar-.[] Luego fui mirando las formas [], cada vez más [] asombrado: no eran más que esto: puras formas pétreas, inmensos pedruscos que a</i>

³⁷³ Veg. Supra apartat 3.3. p.89.

cada vegada més **esbalaït** i estranyat: no eren més que això: pures formes pètries, immensos pedruscalls que de vegades tendien a prendre un determinat perfil geomètric i altres vegades es mantenien en el caos més literalment inorgànic. Jo sempre he respectat la tendència dels homes i de les dones cap a l'inorgànic, és a dir, cap a la mort; ara, la bella viva és l'orgànic. Així, a Rio, davant Rio de Janeiro, em vaig trobar davant un caos natural inorgànic. La meua impressió de conjunt fou de trobar-me davant una naturalesa turmentada, convulsada — com un gavadal **fabulós**, caòtic, de residus d'una catàstrofe. El fet que sobre aquestes formes es projecti una botànica tropical, però en definitiva baixa, del «mato», verda, monocroma i tropical, no atenua per res l'aspecte de convulsió febricitant d'aquest paisatge. Crec en tot cas que aquesta és la impressió que han de produir a un home del vell món mediterrani — paisatges pobres, però cultivats i d'una manera o altra productius — aquestes pètries irrupcions, perquè, en el vell món en què ara penso, fins les formes de la geologia acaben **esmussant-se** i fent-se habituals i acaben, en el nostre esperit, antropomorfitzant-se. Aquí la geologia es manté en un estat de displicència, de **contrarietat** total. És una geologia espontània, desproveïda, en certa manera, del sentit del ridícul — sentit que en el vell món demanem àdhuc a les muntanyes —, d'un caotisme atabalador i teatral.- Massa teatral. És un caprici, un

veces tendían a tomar un determinado perfil geométrico y otras veces se mantenían en el caos inorgánico. [] La [] impresión de conjunto era la de una naturaleza atormentada, convulsionada, como un montón [] caótico de residuos de una catástrofe. El hecho de que sobre estas formas se proyecte una botánica de monte bajo verde y tropical no atenúa para nada el aspecto de convulsión febricitante de este paisaje. Creo en todo caso que esta es la impresión que han de producir a un hombre del viejo mundo estas pétreas irrupciones, porque en el viejo mundo [] hasta las formas de la geología acaba [] por sernos habituales y por antropomorfizarse en nuestro espíritu. Aquí la geología se mantiene frente al hombre en un estado de displicencia, de **indiferencia** total. Es una geología espontánea, desprovista, en cierto modo, de sentido del ridículo — sentido que, en el viejo mundo, pedimos incluso a las montañas-, de un caotismo abrumador y teatral. Demasiado teatral. Es un capricho, un divertimento del Creador como decía el brasileño a que aludía hace un instante. [] (p.10)

<div data-bbox="327 188 853 546"> <p><i>divertiment del Creador — com deia el brasiler company de viatge. D'acord. Però a mi no m'agraden ni els Alps ni les superfícies planes, dilatades, que es perden de vista. M'agraden els països ondulats, ben cultivats i productius — i on hom pugui viure discretament.</i></p> <p>(p.188)</p> </div>	
--	--

Una altra ampliació important, respecte a la introducció de la narració en primera persona, és la que trobem al final del viatge per mar, en què el narrador descriu els efectes que produeix la tempesta en els passatgers i en el vaixell i amb la qual acomiada l'itinerari marítim:

“El transatlàntic quedà com una caixa tancada. El passatge desaparegué i tot quedà solitari.”

En aquesta ocasió, Pla recrea una escena per tal de donar una certa teatralitat al moment:

<div data-bbox="319 1198 853 2038"> <p>Dia 8 de gener. Buenos Aires. Arribada</p> <p><i>En la seva última nit de travessia, el «Conte Grande» tingué una navegació difícil. El canal és estret. Trobar-se amb un altre vaixell navegant en sentit contrari esdevingué delicat. La profunditat del paratge és escassa. El vent de la terra bufava impetuós i convertia tota l'obra morta, els pals i el cordatge, en una fimbració de vegades fosca, de vegades més lleugera i somiquejant. La pluja queia a bots i barrals. Al principi el soroll de l'aigua sobre el fustam es compaginà amb un batibull de portes i d'obertures que picaven. La tripulació es llançà sobre la</i></p> </div>	<div data-bbox="853 1198 1361 2038"> <p>Cartas de la Argentina. Buenos Aires de entrada</p> <p><i>En la última noche de su viaje, el «Conte Grande» tuvo una navegación difícil. El canal es estrecho. Cruzarse con otro barco es delicado. La profundidad del paraje es escasa. El viento de tierra soplaba impetuoso y la lluvia caía a cántaros sobre la estructura del barco. Hubo que cerrar puertas y ventanas, y el ambiente pasó de canicular a otoñal. Pero la magnífica nave italiana y el capitán Rossi, su comandante, tienen una experiencia muy grande. Decir que el barco llegó a Buenos Aires a la hora sería decir muy poca cosa. Llegó a la hora en punto,</i></p> </div>
---	--

<p><i>baluerna i la cloqué: el transatlàntic quedà com una caixa tancada. El passatge desaparegué i tot quedà solitari. L'ambient, que una hora abans era canicular, es tornà tardoral. Al bar, uns quants amics prenguérem la darrera copa del viatge i ens acomiadàrem. Vaig tractar de fer el mateix amb el comandant Rossi,- però hi vaig renunciar. El vaig entreveure dalt del pont, impàvid, lleugerament tocat per la llum d'estribord, amb una gorra de cuiro i l'impermeable, regalimant d'aigua. Distreure'l un moment hauria estat absurd... El cas és que la magnífica nau i l'experiència del seu comandant ens portaren«tutti quanti» a la dàrsena. Hi arribàrem a l'hora exacta: a les vuit en punt del matí hi érem atracats davant un saltironeig d'una immensa quantitat de paraigües oberts. (p.249)</i></p>	<p><i>matemática: a las ocho de la mañana del 7 de enero próximo pasado estábamos atracados en la dársena. (p.5)</i></p>
--	--

En el llibre hi ha altres ampliacions que relaten, també, fets protagonitzats pel narrador que contribueixen a configurar l'experiència personal del viatge, bé perquè explica cap a on s'ha dirigit:

7 de gener Montevideo

... vaig visitar el que podríem anomenar el Montevideo més passat de moda — el relativament arcaic; (p.234)

O bé, perquè hi relata fets viscuts, com la intenció de fer una petita aposta al casino de Mar del Plata i la seva frustració davant la impossibilitat de realitzar-la:

<p>La província de Buenos Aires. Mar del Plata</p> <p><i>Ara, la majoria dels concurrents jugaven de veritat, tenint a la cara l'agonia del jugador, que de vegades es manté invisible per la fredor i el domini a què poden arribar determinades (poques) persones, però que altres vegades es manifesta amb tics visuals, menjant-se les ungles o fumant d'una manera desaforada. No vaig poder posar cap fitxa sobre el sis d'una qualsevol ruleta de l'establiment. No fou possible de trencar l'excentricitat de la meva posició marginal.(...)Però mai no m'hauria pensat que per a jugar a la ruleta també calgués fer cua. De seguida vaig comprendre que fer l'aposta que tenia projectada seria molt complicat.</i></p> <p><i>Era tanmateix un moment culminant. El dia anterior – dissabte- havien arribat a Mar del Plata, per passar el final de setmana, noranta mil persones. (p.301)</i></p>	<p>“Cartas de la Argentina. La provincia de Buenos Aires. Mar del Plata”</p> <p><i>Había, naturalmente, mucha gente que jugaba de forastero, de paseante, por aquello que ir a Mar del Plata y no jugarse unos pesos es como ir a Roma y no ver al Papa. Pero muchas otras personas jugaban de verdad, teniendo en la cara la agonía del jugador, mordiéndose las uñas o haciendo visible el esfuerzo para mantenerse impávido. [] (...)</i>Jamás hubiera pensado que para jugar a la ruleta hubiera tenido también que hacer cola. Luego comprendí [] lo que pasaba: el día anterior, sábado, habían llegado a la población para pasar el final de semana, noventa mil personas. (p.10)</p>
---	---

Cal remarcar les variacions que presenten l'actitud del narrador en qualitat de viatger, com el fet de relacionar-se amb la gent. Bé sigui en un port de pescadors a Mar del Plata:

<p>La província de Buenos Aires. Mar del Plata</p> <p><i>A Mar del Plata hi ha una petita base naval, un gran port de poc calat — segons m'asseguren — i un petit port de pescadors completament italià, on he passat moltes</i></p>	<p>“Cartas de la Argentina. La provincia de Buenos Aires. Mar del Plata”</p> <p><i>En la ciudad hay una base naval, un gran puerto de poco calado –según me aseguran- y un puertecillo pesquero totalmente italiano. [] (p.9)</i></p>
---	---

<p><i>hores parlant amb la gent i veient les subhastes de peix fresc. Fora del litoral estricte hi ha bancs de peix, que és deliciós però caríssim. (p.299)</i></p>	
---	--

o en els restaurants i els cafès de Buenos Aires:

<p>Buenos Aires. Més notícies</p> <p><i>Veient passar la gent pel carrer de Lavalle, acostant-me a les barres on serveixen cafè — indefectiblement a la italiana—, entrant i sortint els enormes restaurants italians (generalment dolents, però aparatosos, del barri), vertaders magatzems de donar menjar, em semblà sempre trobar-me entre la gent habitual del Mediterrani.(p.267)</i></p>	<p>Más impresiones de Buenos Aires</p> <p><i>Viendo pasar la gente desde mi observatorio de la calle de Lavalle, [] me pareció estar entre la gente habitual del Mediterraneo. (p.15)</i></p>
--	---

També es mostra com un viatger que observa i que manifesta el seu criteri, a diferència dels turistes que es creuen el que publiquen les guies:

<p>Dia 4 de gener. Matí. Després d'haver passat un dia a Rio</p> <p><i>...són un element pertorbador dels transports urbans i encareixen els pressupostos de la gent que treballa. És un paisatge, en fi, que la gent del país no troba pas tan bonic com diuen la literatura i les habituals guies turístiques per a estrangers. (p.210)</i></p>	<p>Más sobre Rio de Janeiro. Cosas y personas - Los morros</p> <p><i>...son un elemento perturbador de los transportes urbanos y encarecen los gastos de los presupuestos familiares.[] (p.13)</i></p>
--	---

És un narrador que no oblida el lector, al qual s'apropa a través de la falsa modèstia. Així, per exemple, fa servir d'excusa la calor com a motiu per no poder expressar una opinió:

<p>31 de desembre. Recife. Pernambuco</p> <p><i>Tots aquests edificis, em sembla haver-los vistos en un lloc o altre — o almenys les fotografies. Constato que el sistema parasitari està establert al Brasil d'una manera quasi perfecta. Ara, com que fa tanta calor i la meua comprensió és infinita, no hi ha res a dir.</i> (p.176)</p>	<p>“Cartas del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco)”</p> <p><i>Todos estos edificios nos parece haberlos visto en alguna otra parte, en Cuba probablemente.</i> [] (p.5)</p>
---	--

També veiem com enmig d'una descripció, el narrador pot introduir una digressió per fer una crítica a certes actituds dels europeus cap a la diversitat racial:

<p>Dia 4 de gener. Matí. Després d'haver passat un dia a Rio</p> <p><i>Les favelas formen un món separat, una espècie de selva marginal encara que es trobin dintre la ciutat, en la qual els negres viuen a la seva manera, enmig d'un desordre indescriptible, d'un desordre que, a molts blancs, els fa posar els cabells de punta, però amb una perfecta llibertat i d'una manera folgada. La manera de viure de la gent és una cosa molt subjectiva i molt variada, com les persones que han viscut sempre entre els blancs poden a cada moment constatar entre la gent del seu mateix color i en les ciutats més burgeses del continent burgès per antonomàsia.</i>(p.209)</p>	<p>Más sobre Rio de Janeiro. Cosas y personas - Los morros</p> <p><i>Esto forma un mundo separado, una especie de selva aparte, aunque situada dentro de la ciudad, en la que los negros viven miserablemente, pero en libertad, a sus anchas.</i> [] (p.13)</p>
---	---

Trobarem ampliacions del to irònic amb què el narrador mostra la seva visió de la realitat. En els següents exemples hi ha referències als títols pontificis, a l'oblit d'un referent de la llengua i de la literatura com Camões, a l'heroïcitat que

suposa escriure en països de clima equatorial i tropical o crítiques diverses que abasten des del provincianisme de Barcelona a la cursileria del castellà que es parla en els països sud-americans d'origen espanyol:

<p>Dia 3 de gener. Rio de Janeiro</p> <p><i>Al Brasil hi ha algunes persones que ostenten títols nobiliaris — molts són pontificis, perquè, pagant, sant Pere canta, i en aquest cas l'afirmació és literal — (p.198)</i></p>	<p>Río de Janeiro. Naturaleza y arquitectura</p> <p><i>Todavía hay brasileños que ostentan títulos nobiliarios, generalmente pontificios, [] o que aspiran a tenerlos, cosa que no podría darse en los Estados Unidos. (p.11)</i></p>
<p>4 de gener. Nit. En mar</p> <p><i>No deixa de ser curiós que un empresari d'aquests negocis tingui una estàtua a Rio. Vaig tractar de saber si Camões, el gran creador de la llengua, en tenia cap. Ningú no en tenia cap notícia. (p.217)</i></p>	<p>Más sobre Río de Janeiro. Cosas y personas</p> <p><i>No deja de ser curioso que a un empresario de película le hayan levantado una estatua. [] (p.14)</i></p>
<p>4 de gener. Nit. En mar</p> <p><i>És un clima de carrer, d'exterior, de dormir a l'hamaca, de divagació permanent. Davant aquestes realitats, el treball que es fa al Brasil és impressionant. Fins i tot hi ha persones que escriuen! (p.219)</i></p>	<p>Más sobre Rio de Janeiro. Cosas y personas</p> <p><i>Es un clima de calle, exterior, de dormir en la hamaca. Ante estas realidades, el trabajo que se desarrolla en el Brasil es impresionante. [] (p.14)</i></p>
<p>7 de gener. Montevideo</p> <p><i>Després de la plaça Agraciada — el matís de cursileria és típic de l'Amèrica hispànica—. (p.241)</i></p>	<p>Carta del Uruguay. Montevideo, una monada</p> <p><i>Después de la plaza Agraciada, [] (p.10)</i></p>

<p>Buenos Aires. Més notícies</p> <p><i>L'horari madrileny — que el provincianisme de Barcelona ha acceptat — no té la mínima vigència, cosa que és un gran bé per a la bona marxa del país. (p. 266)</i></p>	<p>Cartas de la Argentina. Más impresiones de Buenos Aires</p> <p>- Una ciudad compleja</p> <p><i>El horario español [] no tiene la menor vigencia, lo que es un gran bien para la buena marcha del país.</i></p>
--	--

<p>Buenos Aires. Més notícies</p> <p><i>Als italians segueixen els espanyols de diferents regions i van davant els gallecs. Una massa de sis-centes mil persones. Quan es produeixen a Buenos Aires unes eleccions per a la junta del Centre Gallec, amb tot el tam-tam democràtic habitual, s'arma a la ciutat un enrenou que sembla una elecció general. I després dels espanyols, desunits en una infinitat de centres regionals, comarcals i fins i tot locals, vénen els jueus (p.265)</i></p>	<p>Cartas de la Argentina. Más impresiones de Buenos Aires</p> <p><i>Siguen a los italianos los españoles,[] con 600.000 personas más o menos. Y después de los españoles vienen los judíos, con más de 400.000 personas(p.15)</i></p>
--	--

Hi ha altres variants que amplien la presència del narrador a través d'explicacions, reflexions o comentaris. Algunes, per exemple, poden il·lustrar una idea:

<p>Dia 4 de gener. Matí. Després d'haver passat un dia a Rio</p> <p><i>Aquests mosaics són una especialitat dels negres. De vegades se'n troba algun, assegut a terra reparant un mosaic fet malbé. Ajunten les pedretes blanques amb una paciència prodigiosa i hi intercalen pedruscalls d'altres colors, de vegades obscurs. (p.202)</i></p>	<p>Más sobre Río de Janeiro: cosas y personas</p> <p><i>Estos mosaicos son una especialidad de los negros: [] juntan las piedras blancas con una gran paciencia y a veces incrustan sobre ellas, con pedruscos oscuros. (p.13)</i></p>
--	--

o explicar-la:

<p>Algunes coses bàsiques. Sobre els immigrants</p> <p><i>Tota aquesta força vital arrossega, en tot cas, un contrapès molt gran, una massa passiva d'un volum que tot fa semblar — a causa sobretot de la demagògia d'aquests últims anys — que tendeix a augmentar. És a dir: hi ha l'emigrant que s'ha enriquit i fet independent i s'ha convertit en un autèntic argentí i el que no ha fet res, no ha pogut anar endavant — per la raó que sigui, perquè cada casa és un món i tot és molt complicat. Siguí com sigui, és un fet.</i> (p.286)</p>	<p>Cartas de la Argentina. Las cosas básicas</p> <p><i>Toda esta fuerza vital arrastra, sin embargo, un contrapeso muy grande, una masa pasiva y parasitaria de un volumen que, al parecer, y debido a la demagogia de los últimos años, tiende a acrecentarse.</i> [] (p.10)</p>
---	---

Altres maneres de reflectir l'opinió del narrador en el discurs, les trobem en l'ampliació de recursos habituals en l'escriptura de Pla. Per exemple, pot expressar el que pensa amb una frase final que ha afegit al text del reportatge:

<p>Dia 3 de gener. Rio de Janeiro</p> <p><i>La societat del Jockey Club considera un símptoma de bon to viure en palauets baixos, en una societat de tanta verticalitat. Cosa que no ha fet cap mal.</i> (p.194)</p>	<p>Río de Janeiro. Naturaleza y arquitectura</p> <p><i>La sociedad del Jockey Club considera un síntoma de buen tono vivir en mansiones bajas en una ciudad de tantos rascacielos.</i> [] (p.12)</p>
---	--

<p>Dia 3 de gener. Rio de Janeiro</p> <p><i>Així, n'hi ha per a tots els gustos: n'hi ha que volen el xalet amb un jardí o un pis aspiren a un departament en un gratacel. Cada u per allà on l'enfila.</i> (p.196)</p>	<p>Río de Janeiro. Naturaleza y arquitectura</p> <p><i>Así hay para todos los gustos: hay quien prefiere el chalet con jardín y hay quien gusta del apartamento en un rascacielos.</i> [] (p.12)</p>
--	--

o en què el narrador es refereix a com elabora el llibre, escriu “de memòria”, en base al record:

<p>La província de Buenos Aires. Mar del Plata</p> <p><i>Buenos Aires és una ciutat que no conté pedra perquè està edificada sobre els terrenys al·luvials del Plata, en realitat sobre el fang de l'estuari. Mar del Plata, No hi ha pedres. Tinc entès que si n'hi ha alguna la portaren de l'Uruguai — si la memòria no m'és incerta És una ciutat de rajols i de ciment. (p.295)</i></p>	<p>“Cartas de la Argentina. La provincia de Buenos Aires. Mar del Plata”</p> <p><i>En Buenos Aires no hay piedra en parte alguna, porque la ciudad está edificada sobre el limo del estuario del río. [] Es una ciudad de ladrillo y cemento. (p.8)</i></p>
---	---

També es pot fer una pregunta retòrica per tal d'al·ludir al context polític i econòmic de l'Argentina que el lector ja coneix:

<p>Buenos Aires. Más noticias</p> <p><i>En l'arquitectura actual, vull dir la que s'està ara alçant, la d'aquí, té una discreció i una normalitat molt típiques, ¿És per falta d'empenta, de diners, perquè la situació política no és prou favorable? Els cops de coll arquitectònics del Brasil no es produeixen.</i></p>	<p>Cartas de la Argentina. Más impresiones de Buenos Aires</p> <p><i>En la arquitectura actual, quiero decir la que se está levantando en los presentes días, la discreción, la normalidad son su nota más característica. [] No se producen aquí los atrevimientos arquitectónicos del Brasil. (p.9)</i></p>
--	---

En altres moments trobem que la lectura es fa més rica a partir d'algun canvi que contribueix a fer una imatge més contundent, com aquesta en què descriu la sensació d'enormitat que causa la ciutat de Buenos Aires:

<p>La provincia de Buenos Aires. Mar del Plata</p> <p><i>A Nova York havíem observat que quan s'acaben les cases de la fenomenal ciutat comença una geografia totalment buida. Quan s'acaba la inacabable aglomeració de Buenos Aires teniu la mateixa sensació (p.293)</i></p>	<p>“Cartas de la Argentina. La provincia de Buenos Aires. Mar del Plata”</p> <p><i>En Nueva York habíamos observado que cuando se terminan las casas de la inmensa ciudad empieza una geografía totalmente vacía. cuando se termina la inmensa aglomeración urbana de Buenos Aires empieza el vacío. (p.7)</i></p>
--	---

Altres vegades, variant només la modalitat d'un text, notem com el ritme de la narració canvia i aconsegueix transmetre la intenció del narrador, com en el següent exemple en què és molt més perceptible la rapidesa amb què es mou la gent de Rio de Janeiro:

<p>Dia 3 de gener. Rio de Janeiro</p> <p><i>Ara, a l'estiu, el clima de Rio és literalment equatorial, pesat, depriment, capaç d'impressionar la naturalesa humana més decidida i clara. I bé: treballen negres i blancs i mestissos, homes i dones, obrers i empresaris. Caminen pels carrers ràpidament, despatxen els afers a una certa velocitat, donen, de seguida que és possible, facilitats. (p.193)</i></p>	<p>Rio de Janeiro. Naturaleza y arquitectura</p> <p><i>Ahora, en verano, el clima de Río es absolutamente ecuatorial, pesado, deprimente, capaz de hacer mella en la voluntad más decidida y clara. ¡Cómo trabajan blancos y negros, hombre y mujeres, productores y directores! ¡Con que rapidez andan por las calles, con que velocidad despachan los asuntos, cuantas facilidades son dadas y utilizadas (p.11)</i></p>
---	---

Respecte a la descripció trobem diferents tipus de variants. Així, per exemple, hi ha ampliacions d'enumeracions com aquesta en què el narrador vol mostrar l'ambient de l'antic barri comercial de Rio de Janeiro:

<p>Dia 4 de gener. Matí. Després d'haver passat un dia a Rio</p> <p><i>En aquests carrers es troben els petits magatzems de cafè, de sucre, de cacau, de canyella, de tabac, la roba interior de les senyores, les fruites, els líquids, les flors, els papagais — el Brasil fou anomenat, en un principi, el país dels papagais, vulgarment —, tota classe d'ocells de colors i, naturalment, tota classe de mones i micos. En aquests carrers, que sovint són molt estrets, hi ha un trànsit constant de gent que van i vénen. La coloració de les pells humanes, la gesticulació de les races diferents, la vivacitat del petit comerç, els dóna un interès inacabable, molt vivent(204)</i></p>	<p>Más sobre Rio de Janeiro: cosas y personas</p> <p><i>Aquí están los almacenes de café, de azúcar, de cacao, de canela, de tabaco, los líquidos, las frutas, las flores, los papagayos —el Brasil fue llamado en un principio, vulgarmente, el país de los papagayos- y los macacos del país. [] (p.12)</i></p>
--	---

o en aquesta altra, en què posa èmfasi en l'ambient de joc que es respira al Casino de Mar del Plata, a través del contrast entre la tranquil·litat de l'interior i el bullici que omple els carrers de la ciutat:

<p>La província de Buenos Aires. Mar del Plata</p> <p><i>Em vaig trobar amb uns vastíssims salons d'aire acadèmic, d'una sumptuositat purament imitada, freds, glacials, molt poblats de persones de tots els estaments que anaven i venien — i de totes les edats. L'interior del casino era una delícia, comparat amb el soroll del carrer, tan carregat. A l'interior, la gent feia un soroll difús, opac. (p.302)</i></p>	<p>Cartas de la Argentina. La provincia de Buenos Aires. Mar del Plata</p> <p><i>Me encontré con unos vastísimos salones de aire académico, fríos, [] glaciales, intensamente poblados de personas de todos los estamentos[] y de todas las edades. [] (p.9)</i></p>
--	--

També pot ampliar la descripció d'un tipus de personatge, com pot ser el jugador del casino:

<p>La província de Buenos Aires. Mar del Plata</p> <p><i>Hi havia molta gent que jugava de foraster, de passavolant, per allò que diuen: que anar a Mar del Plata i no jugar uns pesos és com anar a Roma i veure el Papa. Ara, la majoria dels concurrents jugaven de veritat, tenint a la cara l'agonia del jugador, que de vegades es manté invisible per la fredor i el domini a què poden arribar determinades (poques) persones, però que altres vegades es manifesta amb tics visuals, menjant-se les ungles o fumant d'una manera desaforada.</i> (302)</p>	<p>Cartas de la Argentina. La provincia de Buenos Aires. Mar del Plata</p> <p><i>Había, naturalmente, mucha gente que jugaba de forastero, de paseante, por aquello que ir a Mar del Plata y no jugarse unos pesos es como ir a Roma y no ver al Papa. Pero muchas otras personas jugaban de verdad, teniendo en la cara la agonía del jugador, mordiéndose las uñas o haciendo visible el esfuerzo para mantenerse impávido.</i> (p.9)</p>
--	--

Així com, la sensació que li produeixen els extensos carrers de Buenos Aires:

Buenos Aires. Impressió inicial

A Buenos Aires, els carrers són tan llargs que hi ha perspectives inacabables, dretes, perdudes en la nebulositat de les llunyanies. És un espectacle fenomenal però depriment. És l'encaixonament sense remei, ineluctable. (p.258)

o matisar el conjunt humà de Rio de Janeiro:

Dia 3 de gener. Rio de Janeiro

A Rio, doncs, gairebé tot és europeu, excepte els morros i les immenses riuades humanes que els dies feiners envaeixen els carrers des de les set del matí fins a les vuit del vespre. És una gentada molt acolorida, diversa i bigarrada (p.211)

Rio de Janeiro Naturaleza y arquitectura

En Rio, pues, todo es europeo, menos los morros y menos, sobre todo, la riada humana que los días de trabajo invade las calles desde las siete de la mañana a las diez de la noche. [] (p.11)

Ara bé, on hi ha més variants és en l'adjectivació, tant si s'afegeix al que ja existeix:

<p>Dia 3 de gener, Rio de Janeiro</p> <p><i>Sobre una llunyania montuosa, tocada d'una boirina morosa i ensenyada, (187)</i></p>	<p>Rio, naturaleza y arquitectura</p> <p><i>Sobre una lejanía montañosa tocada de una neblina [] soñolienta. (p.9)</i></p>
---	--

Com si qualifica de nou::

<p>Buenos Aires arribada</p> <p><i>L'estuari, sense límits visibles, del Río de la Plata, de color de fang, de tèrboles aigües groguenques agitades pel vent, es cobrí d'una densa cortina de pluja blanquinosa (p.248)</i></p>	<p>Cartas de la Argentina. Buenos Aires, de entrada</p> <p><i>El estuario sin límites visibles del río de la Plata, de color gangoso, de turbias aguas amarillentas, agitadas por el viento, se cubrió de una densa cortina de lluvia [] (p.5)</i></p>
--	--

Uns adjectius que perfilen el caràcter dels argentins:

<p>Buenos Aires. Más noticias</p> <p><i>Precisament perquè els argentins són com són — més aviat sosos, solitaris, prou irònics i en el fons insolidaris i tristos, són molt amants de l'oratoría. (p.268)</i></p>	<p>Cartas de la Argentina. Más impresiones de Buenos Aires</p> <p><i>Precisamente porque los argentinos son como son —un poco sosos, solitarios [] y tristes-, son, al parecer, muy amantes de la oratoria. (p.15)</i></p>
---	--

o que amplien la descripció de les condicions en què encara es viu en els “conventillos” de Buenos Aires. Així, veiem que “condiciones regulares” es converteix en “condiciones francament magres, pobres i sòrdides.”:

<p>Buenos Aires, més notícies</p> <p><i>on viuen ingents quantitats de persones en condicions francament magres, pobres i sòrdides.</i> (p.271)</p>	<p>Cartas de la Argentina. Más impresiones de Buenos Aires</p> <p><i>en ellos moran ingentes cantidades de personas en condiciones simplemente regulares.</i>(p.16)</p>
--	--

I ampliacions amb adjectius que matisen la descripció del color de l'aigua de l'estuari del Plata:

<p>Dia 8 de gener. Buenos Aires. Arribada</p> <p><i>A la part de baix hi ha l'estuari enorme, sense visibilitat de la riba oposada, d'aigua tèrbola i groguenca que de vegades s'acoloreix d'unes taques de color de salmó, terroses i enfangades.</i> (p.250)</p>	<p>Cartas de la Argentina. Buenos Aires de entrada</p> <p><i>En la parte de abajo está el inmenso río de orillas invisibles, un espacio indefinido de agua turbia, amarillenta, que a veces se colorea de un tono anaranjado.</i> (p.6)</p>
---	--

Notem, alguna vegada, que pinta de manera diferent el que veu: els “*banyistes*” que en els reportatges eren qualificats de “*monigotes anaranjados*” com si fossin una caricatura, en el llibre formen part d’una visió impressionista, “*formes descompostes pels últims raigs de sol.*”:

<p>La provincia de Buenos Aires. Mar del Plata</p> <p><i>Els darrers banyistes, formes descompostes pels últims raigs del sol</i> (p.301)</p>	<p>“Cartas de la Argentina. Buenos Aires, Mar del Plata”</p> <p><i>Los últimos bañistas, monigotes anaranjados,</i> (p.9)</p>
--	--

o que refà una descripció que resulta visualment més efectiva, com aquesta referent al bestiar de la Pampa:

<p>La província de Buenos Aires. Mar del Plata</p> <p><i>...divaguen al seu gust, seguint l'herba, sempre amb el cap a terra, fins que, saciats, es tomben, s'ajeuen morosament sobre la terra i la seva felicitat</i> (p.293)</p>	<p>“Cartas de la Argentina. La província de Buenos Aires. Mar del Plata”</p> <p><i>...vagan a su antojo, siguiendo la hierba, siempre con la cabeza en tierra, hasta que saciados, se tumban sobre la felicidad morosa en el suelo.</i> (p.8)</p>
---	--

També ens podem trobar amb incisos que amplien la visió del narrador:

<p>La província de Buenos Aires. Mar del Plata</p> <p><i>Deixàrem enrera el color fangós, vagament rorenc, un color de salmó podrit de l'estuari del riu, i ara l'Atlàntic sud, d'un color verdós, d'escassa amenitat, es projecta amb tota la seva severa presència davant la nostra vista.</i> (p.297)</p>	<p>“Cartas de la Argentina. La província de Buenos Aires. Mar del Plata”</p> <p><i>Hemos dejado atrás el color cenagoso, vagamente rojizo [] del estuario del río. El Atlántico verdoso [] se desarrolla con toda su grave magnificencia ante nuestra vista.</i> (p.7)</p>
---	---

Que repeteixen expressions que descriuen algunes de les sensacions que ha tingut el narrador durant aquest viatge:

<p>Dia 4 de gener. matí. Després d'haver passat un dia a Rio</p> <p><i>A més, Lisboa no té els finíssims arbres que té Rio, perquè l'aspra qualitat de la botànica europea es torna, en aquest bany maria tropical, finor, suavitat, delicada cal·ligrafia.</i> (pp.205-206)</p>	<p>Cartas del Brasil. Más sobre Río de Janeiro. Cosas y personas</p> <p><i>Además, Lisboa no tiene los finísimos árboles que tiene Río, porque la áspera rudeza de la botánica europea es aquí finura, suavidad, recamada caligrafía.</i> (p.12)</p>
---	---

o frases que complementen la seva opinió:

<p>Dia 3 de gener, Rio de Janeiro</p> <p><i>Copacabana és alguna cosa més que un barri de Rio: és una ciutat</i></p>	<p>Río de Janeiro. Naturaleza y arquitectura</p> <p><i>Copacabana es algo más que un barrio de Río: es una ciudad muy</i></p>
---	--

<i>gran, de molta gent, caracteritzada pel fet que la seva primera línia — sobre la platja i el mar — està coberta de gratacels continuats, d'una vintena de pisos, que formen un ventall prodigiós</i> (p.195)	<i>grande, de algunos centenares de miles de habitantes, caracterizada por el hecho de que la casi totalidad de sus casas son rascacielos de entre veinte y veinticinco pisos.</i> [] (p.12)
---	---

La província de Buenos Aires. Mar del Plata <i>A Mar del Plata, els penya-segats sobre l'oceà, que no tenen aparatositat però que són certs, el basalt grisenc d'aquests penya-segats ha permès d'edificar una ciutat de pedra.</i> (p.295)	Cartas de la Argentina. La provincia de Buenos Aires. Mar del Plata <i>Mar del Plata los acantilados sobre el Atlántico, [] el basalto grisáceo de estos acantilados, ha permitido edificar una ciudad de piedra.</i> (p.8)
--	--

Altres vegades, s'amplia una sensació a través d'una repetició que s'afegeix al final, com en el següent exemple en què la paraula “*buidor*” reitera la sensació de “*buit*”:

La província de Buenos Aires. Mar del Plata <i>El país semblaria buit si no fossin els animal Habituaats a la densitat humana europea amb tan de pobles, vilatges, masies i ciutats sobre la terra amb tantes pedres velles apinyades al voltant del campanars, aquesta buidor sembla total.</i> (p.291)	“Cartas de la Argentina. La provincia de Buenos Aires. Mar del Plata” <i>El país parecería vacío si no fueran los animales. Acostumbrados como estamos a la densidad humana de Europa, con tantas casas, pueblos, aldeas y ciudades sobre el paisaje con tantas piedras viejas apiñadas alrededor de los campanarios, []</i> (p.7)
--	--

En l'elaboració del text del llibre, Josep Pla té en compte algunes de les mutilacions que sofriren els articles publicats a *Destino*. Encara que, poques, trobem ampliacions que reconstrueixen el sentit original i aporten una visió més rica de l'opinió. Ens referim, per exemple, a l'origen del mestissatge que exposava a «Cartas del Brasil. Más sobre Río de Janeiro. Cosas y personas» i que es correspon a l'anotació “Dia 4 de gener. Matí. Després d'haver passat un dia a Rio”. Comença per ampliar el tema del contrast de races en un país com el Brasil

i la riquesa que representa el mestissatge, encara que “...tothom voldria ser blanc.” Més endavant refà, en part, el que exposava a l’original manuscrit respecte a la responsabilitat de les indígenes en la barreja racial: “Foren les índies que es tiraren al coll dels nouvinguts.” Tot i que en l’original manuscrit, aquesta era una referència més explícita:

*“Los españoles y los portugueses llegaron respectivamente al Caribe y al Brasil sin mujeres de su stock (aunque con frailes) los cuales no tuvieron más remedio que aceptar el amancebamiento general. (...) Cuando los portugueses llegaron a las playas vírgenes del Brasil se encontraron con mujeres desnudas y prodigiosas las cuales se entregaron de una manera delirante.”*³⁷⁴

En el llibre, observem com insisteix a desmentir la justificació que la religió catòlica hauria donat a un fet ja consumat:

“El fet no té res a veure amb la religió, la moral i altres diverses galindaines: és un afer de dones, la natural explosió sensual.” (211-212)

<p>Dia 4 de gener. Matí. Després d’haver passat un dia a Rio</p> <p><i>En el país no existeix la noció de raça. Hi ha alguns intel·lectuals del Brasil — pocs — que defensen l’arianisme: la separació de races. Gilberto Freyre sosté que la força del país és el mestissatge. En tots cas, el Brasil està construït a base de la inexistència de la noció de raça. De tota manera, aquí, com en tots els països de diferent coloració de pell, tothom voldria ser blanc...</i></p> <p><i>En l’època de les navegacions i dels descobriments, el portuguès que arribà al Brasil era ja un mestís europeu-africà-asiàtic. Eren híbrids, que ja coneixien l’Àfrica i l’Índia, on ja s’havien barrejat. Els primers colonials portuguesos estables del Brasil foren trets de l’Índia per aprofitar</i></p>	<p>Más sobre Rio de Janeiro. Cosas y personas</p> <p><i>En el Brasil no existe una noción de raza. [] El país está construido a base de la inexistencia de la noción de raza. En el momento de las navegaciones y descubrimientos, el portugués, sobre todo el del sur, era ya un híbrido lusoaficano. Cuando los portugueses llegaron al Brasil ya conocían ya el Asia Menor y la India, donde se habían ya mezclado. Los primeros administradores estables portugueses en el Brasil fueron sacados de la India para aprovechar su experiencia colonial. Es decir: los emigrantes del «Mayflower» llegaron a los Estados Unidos</i></p>
---	--

³⁷⁴ Vegeu a l’apartat 2.1.19 dels apèndixs l’original manuscrit i en l’apartat 3 [29] la comparació entre l’original manuscrit i el text publicat.

<p><i>la seva experiència colonial. Els primers emigrants anglesos als Estats Units, els del «Mayflower», hi arribaren amb dones blanques i no es barrejaren. Els portuguesos i espanyols arribaren al Brasil i al Carib sense dones[] i de seguida es barrejaren. Foren les índies que es tiraren al coll dels nouvinguts. Es produí el mestissatge. Aquesta és la sensacional diferència existent entre les colònies angleses i aquestes colònies. El fet no té res a veure amb la religió, la moral i altres diverses galindaines: és un afer de dones, la natural explosió sensual. Al Brasil, el mestissatge ha arribat a proporcions que no tenen precedents enlloc. (p.211-212)</i></p>	<p><i>con sus mujeres blancas y no se mezclaron. Los españoles y los portugueses llegaron repentinamente al Caribe y al Brasil sin mujeres de su «stock». []De aquí el mestizaje. Esto es la clave de las sensacionales diferencias existentes entre la América inglesa y la América hispánica. Lo que queríamos decir es que la calle de Río de Janeiro ha sido creada por un pueblo desprovisto de la noción de raza.(p.14)</i></p>
---	--

Respecte a aquest mateix tema, trobem una ampliació referent a la contribució dels jesuïtes en la barreja racial del Brasil que no forma part de cap fragment suprimit:

<p>Dia 6 de gener. El golf de Santa Catarina. Els negres.</p> <p><i>...dos segles i mig de tràfic i d'esclavitud. De seguida és dit. Els jesuïtes, que sempre i a tot arreu han estat matrimoniers, afavoriren els matrimonis de blancs amb indis i de blancs amb negres. Els jesuïtes contribuïren enormement a la formació del melting pot del Brasil. Els negres que se salvaren del tràfic agafaren en aquest país molt de vigor. [...] Influïren enormement en la vida de família i en l'erotisme colonial.l (p.231)</i></p>	<p>Cartas del Brasil. Los negros y los indios</p> <p><i>Dos siglos y medio de trata y de esclavitud. Está pronto dicho.[] Resulta, sin embargo, que los negros que se salvaron de esta grandiosa catástrofe social cobraron un vigor fantástico. [...][] (p.13)</i></p>
--	--

També cal remarcar algunes ampliacions que reflecteixen comentaris o explicacions del narrador, que podrien haver estat susceptibles de ser censurades en els reportatges, però que Pla introdueix en el llibre. Poso com exemple aquesta breu menció a la fortificació de Montjuïc que compara amb la que hi ha a Botafogo, a Rio de Janeiro, i que acaba amb un comentari sobre la presència dels militars en la política:

<p>Dia 4 de gener. Matí. Després d'haver passat un dia a Rio</p> <p><i>Si aquests morros tenen a la part superior una superfície una mica plana, es pot donar gairebé per segur que sobre d'ells hi ha una fortificació militar. Una de les més importants és la que domina el barri de Botafogo, en la qual sembla formiguejar una important població de soldats. A la ciutat de Rio hi ha moltes construccions d'aquesta classe. És el mateix sistema de Lisboa però considerablement ampliat. A Barcelona, Montjuïc respon a la mateixa finalitat. La fortificació dels punts alts de la ciutat fa susceptible dir, quan es produeix algun contrast polític intern, l'última paraula. És la presència permanent dels militars en la política. (p.209)</i></p>	<p>Más sobre Río de Janeiro. Cosas y personas</p> <p><i>Si estos morros tienen en su parte superior una zona llana, casi puede darse por seguro que sobre ella está una fortificación militar. Una de las más importantes es la que domina el barrio de Botafogo; en ella parece hormiguar una gran concentración castrense. [] Es el mismo sistema de Lisboa, [] donde los altos de las colinas están fortificados y, por tanto son susceptibles de decir, cuando se produce algún violento contraste político, la última palabra. [] (p.13)</i></p>
---	---

Altres vegades, la variant amplia alguns dels temes que hem vist en els reportatges. N'apunto només alguns, ja que reprendré aquest punt en l'estudi del llibre.³⁷⁵

³⁷⁵ Vegeu infra apartat 5.

Per exemple, la insistència en el gran potencial humà i en el fet que l'exploració de la riquesa natural del Brasil serveixi per a la seva població. A més, refà l'estil afegint una pregunta retòrica:

<p>3 de desembre. Rio de Janeiro</p> <p><i>Una cosa, en tot cas, em sembla inqüestionable : veure la quantitat de persones que treballen en un clima desfibrat i aclaparant. Aquesta és, potser, la característica més diferencial entre el Brasil colonial i el d'avui: la gent aprengué de treballar. El Brasil és un país fabulosament ric que, encara, potser no ha començat a ser-ho de debò. Li faltava, potser, el més important: una determinada qualitat del material humà. El més important de la riquesa d'un país és el factor personal. En aquest país de proporcions desorbitades, les riqueses naturals són enormes. Però tot això és potencial. Demana un interès, uns coneixements personals. Ara sembla haver-se iniciat un moviment en aquest sentit favorable, ¿No és aquesta la clau d'aquest país? Ho sembla.. (193)</i></p>	<p>Río de Janeiro. Naturaleza y arquitectura</p> <p>[]</p> <p><i>Probablemente lo que constituye la característica diferencial más importante entre el Brasil que para entendernos llamaremos colonial y el de hoy es que la gente aprendió a trabajar. Es un espectáculo literalmente admirable, la clave de una transformación que no está más que en sus inicios y sobre la que se ha de basar fatalmente un futuro que tiene en la calidad del hombre un factor tan importante como en las riquezas naturales fabulosas de un país de proporciones desorbitadas. (p.11)</i></p>
---	---

o bé, com la imitació nord-americana és una mostra de la manca de personalitat:

<p>Dia 3 de gener. Rio de Janeiro</p> <p><i>L'explicació potser prové del fet que el Brasil és un país ric — almenys potencialment. I, a més, aquest fabulós Brasil té una tendència a la imitació, al calc del que és més brillant i enlluernador. Ja ho constatarem</i></p>	<p>Río de Janeiro. Naturaleza y arquitectura</p> <p><i>Es posible que la explicación de este hecho esté en que el Brasil es un país rico [] y, además, americano. El americanismo ha dado, en los últimos años, un gran paso (p.12)</i></p>
--	---

a Recife, de Pernambuco. La manera de viure americana s'estén com una immensa taca d'oli per tot el continent.(p.199)

També insisteix en el tema de l'argentinitat:

Buenos Aires. Més notícies

Aquest mosaic, com el lector pot veure, és estrictament europeu encara que el comú denominador de l'argentinitat hagi creat una dimensió diversa i de vegades discutible. Aquesta fabulosa diversitat aspira a ésser argentina. Tothom està fascinat per la riquesa potencial del país. Ara: em sembla que, d'argentins — parlant en general—, només en volen ser una mica.(p.265-266)

Cartas de la Argentina. Más impresiones de Buenos Aires

Este mosaico, como el lector puede ver, es típicamente europeo, aunque unido por un gran denominador: la Argentina en su matiz porteño. [] (p.6)

Així com, en la qüestió de l'arrelament i l'enyorament de l'emigrant, que Pla amplia amb aquesta cita de Chateaubriand, a través de la qual remet a la memòria inconscient:

Algunes coses bàsiques. Sobre els emigrants

En aquest punt, hi ha aquest text de Chateaubriand («Mémoires d'outretombe») que diu així: «Une odeur fine et suave d'héliotrope s'exhalait d'un petit carré de fèves en fleurs; elle ne nous était pas apportée par une brise de la patrie, mais par un vent sauvage de Terre-Neuve, sans relation avec la plante exilée, sans sympathie de réminiscence et de volupté. Dans ce parfum, non respiré de la beauté, non épuré dans son sein, non répandu sur ses traces, dans ce parfum chargé d'aurore, de culture et de monde, il y avait toutes les mélancolies des regrets, de l'absence et de la jeunesse». (p.289)

No sempre es tracta d'ampliacions, sinó de canvis que milloren el text, que condensen la idea expressada en els reportatges, com aquesta sobre l'abundància que observa en els carrers de Buenos Aires:

<p>Algunes coses bàsiques. Sobre els emigrants</p> <p><i>A una escala més petita és possible de veure aquí el que a Nova York és constant i que arribant d'Europa fa tanta impressió: la facilitat i l'abundància fins a la saturació i la prodigalitat.</i>(p.283)</p>	<p>Cartas de la Argentina. Las cosas básicas</p> <p><i>La capital de la Argentina repite, en este aspecto, lo que es posible ver constantemente en Nueva York, quizás en no tanta escala, y que, llegando de Europa, produce tanto efecto: repite el espectáculo, en los aspectos básicos de la vida, de la facilidad, de la abundancia.</i> (p.9)</p>
--	---

També pot reescriure un paràgraf per tal que la idea central aparegui al final, com a colofó:

<p>Dia 6 de gener. En mar</p> <p><i>El clima del país fa que la gent tingui, entre altres ideals, el de transportar la mínima roba possible durant deu mesos de l'any. Excepte juliol i agost — el ple hivern — el clima té un gran pes. La platja ajuda a lluitar-hi.</i> (p.224)</p>	<p>Cartas del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco)</p> <p><i>El clima del país hace que la gente tenga, entre otros ideales, el de vestir la menor ropa posible durante diez meses al año. La playa es este ideal realizado y cumplido. En realidad, excepto dos meses al año –julio y agosto-, el clima del país tiene un peso terrible.</i> (p.7)</p>
---	--

De vegades, refà una frase i enriqueix la prosa, tal com veiem en la manera com aconseguix descriure l'estil arquitectònic de les platges de Montevideo amb el model de Califòrnia que no arriba a ser l'autèntic, sinó una imitació –“ formes que aspiren a les imatges de Califòrnia en petit.”:

<p>7 de gener. Montevideo</p> <p><i>El passeig condueix als suburbis residencials i elegants de la capital, sobretot a la cèlebre platja de Pocitos, que és ja d'un gust i d'unes formes que aspiren a les imatges de Califòrnia en petit.</i> (p.233)</p>	<p>Cartas del Uruguay. Montevideo, una monada</p> <p><i>Este paseo, que conduce a los suburbios residenciales y elegantes de la capital, sobre todo a la cèlebre playa de Pocitos, es ya de un gusto y de unas proporciones californianas y con la arquitectura pertinente a la palabra.</i>(p.10)</p>
---	---

En aquest mateix sentit trobem que cada “*estancia*” que apareix en el recorregut de Buenos Aires a Mar del Plata és una “*forma arquitectònica típica i cabdal*”, és a dir una còpia d’alguns models arquitectònics europeus:

<p>La província de Buenos Aires. Mar del Plata <i>Resguardada pel mur arbori, apareix la casa del propietari, de l'estanciero, i indefectiblement sorgeix una forma arquitectònica típica i cabdal.</i> (p. 291)</p>	<p>Cartas de la Argentina. La provincia de Buenos Aires. Mar del Plata <i>Resguardada por la muralla botánica aparece la casa del estanciero y entonces se produce como una explosión de europeismo.</i> (p.7)</p>
--	--

En altres ocasions, observem canvis que eviten algunes referències al moment del viatge. Per exemple, el nom del general Aramburu, protagonista de la política argentina de l’any 1958, és substituït per un testimoni indeterminat:

<p>Algunes coses bàsiques. Sobre els emigrants <i>«Hem retrocedit trenta anys!», sento que tothom que disposa d’una mica de seny afirma constantment.</i> (p.283)</p>	<p>Cartas de la Argentina. Las cosas básicas <i>«Hemos retrocedido treinta años!» - ha declarado muchas veces el general Aramburu en discursos oficiales-.</i>(p.10)</p>
---	--

o bé, com el record del suïcidi del president Getulio Vargas es converteix en una referència inconcreta i intemporal:

<p>Dia 3 de gener. Rio de Janeiro <i>la cèlebre avinguda de Rio Branco i l’avinguda del President Getulio Vargas, personatge enormement discutit i que, segons diuen, se suïcidià.</i> (191)</p>	<p>Rio de Janeiro. Naturaleza y arquitectura <i>la cèlebre Avenida de Río Branco y la Avenida del Presidente Getulio Vargas, que se suicidó como todo el mundo recordará, a consecuencia de una campaña periodística, hace muy pocos años.</i>(p.11)</p>
--	--

També veiem que el narrador pot presentar opinions més reflexionades, com les següents consideracions sobre el peronisme:

<p>La província de Buenos Aires. Mar del Plata</p> <p><i>si l'Argentina no arribà a la suspensió de pagaments fou perquè la demagògia fou esclafada — encara que massa tard — i s'evità que el saqueig arribés a l'os mateix de la societat.</i></p>	<p>“Cartas de la Argentina. La provincia de Buenos Aires. Mar del Plata”</p> <p><i>si la Argentina no llegó a suspensión de pagos fue porque el peronismo fue aplastado a tiempo, evitando que el saqueo llegara al hueso mismo de la sociedad.(p.10)</i></p>
---	--

<p>Buenos Aires. Impressió inicial</p> <p><i>L'Argentina és un país molt ric. Deu o dotze anys de deliri i de depredació peronista no l'han pogut arruïnar, tot i que ha quedat molt consentit i difícil de recobrar per la confusió i la peresa deixades en tantes intel·ligències. Com a l'Amèrica del Nord, la impressió d'abundància, gairebé diria de sacietat, és constant, permanent. Això fa que el to humà, general, de la ciutat sigui molt elevat.</i> (p.260-261)</p>	<p>Cartas de la Argentina. Buenos Aires de entrada.</p> <p><i>La Argentina es un país muy rico. Diez o doce años de delirio peronista no ha logrado arruinar un país de riqueza importante, aunque no todavía puesta, ni de mucho, en movimiento y en marcha. [] Como en la América del Norte, la impresión de abundancia, casi diria de saciedad, es constante, permanente. Ello hace que el tono humano general de la ciudad sea muy elevado. (p.7)</i></p>
--	---

També sobre el perill que suposa l'expansió del comunisme a l'Amèrica del Sud des d'un país com l'Uruguai que ha presentat com el model democràtic que s'hauria de seguir en aquests territoris i que, en el llibre, canvia per advertir del perill de la irradiació del comunisme des de l'Uruguai³⁷⁶:

³⁷⁶ Tornarem a aquesta qüestió en l'estudi del llibre. Vegeu infra, apartat 5.1.1.2.

<p>7 de gener. Montevideo</p> <p><i>la Constitució i el manteniment de la seva legalitat han donat un admirable exemple de maduresa política' davant les depredacions pseudo-revolucionàries de la dictadura de Perón a l'Argentina i de la corrompuda dictadura, al Brasil, de Getulio Vargas. És una realitat que objectivament es pot subratllar i de la qual no hi ha gaires precedents en aquests espais. El defecte més visible és que la llibertat que s'ha instaurat a l'Uruguai no serveixi de cavall de Troia per a projectar sobre, aquests països la propaganda de la revolució més exòtica, més absurda i més irreal que es pot imaginar.</i></p>	<p>Cartas del Uruguay. Montevideo, una monada</p> <p><i>Manteniendo una Constitución y una legalidad admirables, el Uruguay ha dado un inolvidable ejemplo de madurez política frente a la depredadora dictadura de Perón y frente a la corrompida dictadura de Getulio Vargas. Esto ha sido una realidad que importa subrayar, una realidad del pasado, del presente y del futuro frente a la cual bien pocos precedentes hispanoamericanos pueden presentarse. Yo no comparto el optimismo que en América ha producido la caída de Pérez Gimenez, de Venezuela, y la caída que se anuncia de otros mandantes [sic] del mestizaje. Mientras persista la miseria, el analfabetismo, la milagrosería de tantas repúblicas de este hemisferio –mientras no se siga la política que ha seguido el Uruguay-, la dictadura será inevitable. (p.12)</i></p>
---	--

És interessant de destacar algunes ampliacions que remetien al fet de pertànyer a una generació que ja ha viscut moltes coses, de les quals deixa constància en el dietari³⁷⁷:

<p>7 de gener. Montevideo</p> <p><i>No hi ha, en aquesta ciutat, un sol tramvia en circulació. Fa realment un cert efecte arribar en una població important i trobar-se que no hi ha cap tramvia. En definitiva, la gent de la meua edat som de l'època dels tramvies.(234)</i></p>	<p>“Carta del Uruguay. Montevideo, una monada”</p> <p><i>No hay en esta ciudad ni un solo tranvía en funcionamiento. [] (p.10)</i></p>
--	--

³⁷⁷ Hi tornarem en l'estudi del llibre. vegeu infra, apartat 5.1.1.1.

També les ampliacions retornen a temes de la seva trajectòria literària. En aquest sentit trobem, per exemple, la crítica al sistema comunista:

<p>Buenos Aires. Impressió inicial</p> <p><i>Tenir -una botiga, comprar i vendre, especular i estalviar, és el màxim ideal de la ciutadania d'aquest país, el que ha fet, en definitiva, la grandesa de Buenos Aires. En aquest sentit és una ciutat profundament anticomunista. El que potser fa més impressió de Rússia és que no hi ha botigues, que la llibertat de comerç ha estat abolida i ho ha agafat l'Estat. Ara parlo de la ciutat estricta, els límits de la qual ja fixarem (p.259)</i></p>	<p>Cartas de la Argentina. Buenos Aires de entrada</p> <p><i>Tener una tienda, comprar y vender es el mayor ideal de la ciudadanía del país, lo que ha hecho la grandeza de Buenos Aires</i> <i>[] Estoy hablando ahora de la ciudad estricta, cuyos límites ya fijamos. (p.7)</i></p>
--	---

I a determinats aspectes de l'urbanisme de la ciutat de Barcelona:

<p>Buenos Aires. Impressió inicial</p> <p><i>en aquests dies de principis d'estiu cobreixen la dilatada monotonía dels seus carrers. En els carrers del centre, estrets — tipus, per entendre'ns, carrer de Ferran —, no hi ha arbres: el seu interès rau en la densitat humana que hi transita, que no s'acaba mai.(p.255)</i> <i>(...)</i> <i>Tant com aquesta botànica m'impresionaren els arbres de voravia, els tipas i els jacarandas. Aquesta botànica tapa, en certa manera, la monotonía de les cuadras i de les cases — com a Barcelona. A la primavera, els plàtans i els til·lers oculten l'arquitectura de l'Ampliació (p.256)</i></p>	<p>Cartas de la Argentina. Buenos Aires de entrada</p> <p><i>El encanto de Buenos Aires está en su arbolado. Esta ciudad sería un infierno de cemento y ladrillos si no tuviera el arbolado que tiene y que en estos principios de verano cubre prácticamente la dilatada monotonía de sus calles.[]</i> <i>(...)</i> <i>Tanto o más que esta botánica, me impresionaron los árboles de hacer, las tipas y las jacarandas. Esta botánica rompe la monotonía, que es exasperante, del damero de esta ciudad. []</i> <i>(p.6)</i></p>
--	---

Així com als records dels viatges que el vinculen a diversos indrets, com Portugal:

<p>Dia 4 de gener. matí. Després d’haver passat un dia a Rio</p> <p><i>Això es pot veure en les esglésies barroques, que, si a Portugal tenen la sobrecàrrega ornamental del gust manuelí, aquí — per la raó que sigui, potser per no tanta riquesa i falta de pretensió o potser per popularisme — tenen una simplicitat, una gràcia i una lleugeresa visibles; es veu també en les cases, sobrecarregades certament de mosaics i de tota mena d’imatges, però àpaisades i modestes. Hi ajuda el color, que, de vegades, ací és molt subtil. En els dos segles anteriors, la colònia fou rica, però potser a Portugal el casuisme barroc i jesuític havia infectat més les mentalitats i els esperits (p.206)</i></p>	<p>Cartas del Brasil. Más sobre Río de Janeiro. Cosas y personas</p> <p><i>Esto puede verse en las iglesias barrocas, que todo lo que en Portugal tienen de sobrecarga ornamental, [] tienen aquí de simplicidad, de gracia y de ligereza; se ve en las casas [] — sobre todo en las de forma apaisada, que recuerdan a los palacios y grandes casas de la principal avenida lisboeta- y esto se explica probablemente porque la colonia fue tan rica o más que la metrópoli en los siglos XVII i XVIII.</i> (p.12)</p>
---	--

el nord d’Europa:

<p>La província de Buenos Aires. Mar del Plata</p> <p><i>La coloració que s’ha començat a donar a Mar del Plata, producte inicialment del gust anglès — és al nord d’Europa on hi ha el color en el nostre continent — i ara de la influència italiana, és una autèntica novetat agradabilíssima. (p.296)</i></p>	<p>Cartas de la Argentina. La provincia de Buenos Aires. Mar del Plata</p> <p><i>La coloración que se ha empezado a dar a Mar del Plata [] es una auténtica novedad —una novedad agradabilísima. (p.8)</i></p>
--	--

i Nova York:

<p>Buenos Aires impressió inicial</p> <p><i>És una ciutat enorme, més gran</i></p>	<p>“Cartas de la Argentina. Buenos Aires impresión inicial”</p>
---	--

<p><i>en extensió (encara que més petita en població) que Nova York, desorbitada, de proporcions sobrehumanes. (p.254)</i></p>	<p><i>Es una ciudad enorme, [] desorbitada, de proporciones prácticamente sobrehumanas. (p.6)</i></p>
--	--

En el llibre també apareixeran personatges que abans que ell han visitat Amèrica del Sud com Santiago Rusiñol:

<p>7 de gener. Montevideo</p> <p><i>..i a mi em sembla que és perfectament natural que Florencio Sánchez fos uruguaià. Les obres d'aquest autor, que vaig llegir fa molts anys per instigació de Rusiñol, que l'havia conegut a Buenos Aires, descriuen, sobretot en papers teatrals, els tipus d'Amèrica de l'època de la gran emigració. (p.244)</i></p>	<p>Carta del Uruguay. Montevideo, una monada</p> <p><i>...y es perfectamente natural que Florencio Sanchez fuero uruguayo. Florencio Sanchez []—que fue muy amigo de Rusiñol— describió en algunas obras de teatro los tipos de América de la época de la emigración. (p.11)</i></p>
---	--

i Cinto Puget, que s'instal·là al sud de l'Argentina, on construí una “estancia” i que Josep Pla retrata en el llibre *Un senyor de Terra del Foc* on es poden trobar, a més, bona part de les idees que es reflecteixen sobre el peronisme en el llibre:

<p>Buenos Aires. Más noticias</p> <p><i>Buenos Aires és molt lluny d'Europa — encara que les comunicacions aèries la posin a un salt d'Europa, és llunyíssim —, i a més perquè la situació geogràfica d'aquesta ciutat és una espècie d'estació-tèrminus, perquè quan us trobeu en aquesta ciutat teniu la impressió de no poder anar enlloc més, si no és que us decidiu a explorar l'Antàrtida, com féu el meu amic Cinto Puget, o us projecteu sobre Xile, que és el país més allunyat del món dintre les nostres</i></p>	<p>Cartas de la Argentina. Más impresiones de Buenos Aires</p> <p><i>Buenos Aires está muy lejos de Europa y, además porque la situación geográfica de esta ciudad es una especie de estación-término. Buenos aires está en una situación terminal porque situado uno aquí, ya no puede ir prácticamente a otro lugar, a menos que uno se dedique a la exploración de la Antártida. [] (p.15)</i></p>
---	---

<i>possibilitats més assequibles.</i> (p.265)	
--	--

o bé personatges que, com l'editor Antoni López Llausàs, formen part d'un passat que Pla assumeix:

<p>Buenos Aires. Impressió inicial</p> <p><i>Després de caminar quatre dies per aquesta immensa ciutat, tenint al costat sempre vells amics entranyables, coneixedors i hospitalaris, davant els quals poso l'editor López Llausàs, he tractat de fixar les meves primeres impressions.</i> (p.251)</p>	<p>Cartas de la Argentina. Buenos Aires de entrada</p> <p><i>Después de andar cuatro días por esta inmensa ciudad, teniendo al lado viejos amigos entrañables, conocedores y hospitalarios, [] voy a tratar de fijar mis primeras impresiones.</i> (p.6)</p>
--	--

També ens trobem amb ampliacions referents a les fonts d'informació de les quals s'ha servit, bé sigui completant una referència que només s'havia apuntat al reportatge:

<p>La província de Buenos Aires. Mar del Plata</p> <p><i>...i fórem hostes de la senyora Victoria Ocampo, persona i escriptora singular, la boa de l'Amèrica del Sud, l'Anaconda, com l'anomenà el comte Keyserling en el seu cèlebre llibre «Anàlisi espectral d'un continent».</i> (p.290)</p>	<p>“Cartas de la Argentina. La provincia de Buenos Aires. Mar del Plata”</p> <p><i>y en esta Plata he tenido el honor de ser huésped de esta gran señora que se llama Victoria Ocampo. Cuando llegue el momento ya hablaremos de esta singular persona, de la boa de la América del Sur, de la Anaconda, como la llamó el conde de Keyserlin en un libro inolvidable. []</i> (p.7)</p>
---	--

o afegint dades bibliogràfiques d'autors com Gilberto Freyre, ja mencionats al reportatge o bé d'altres de nous en aquest llibre, però ja citats en altres obres per part de Pla, com és el cas d'Oliveira Martins³⁷⁸:

Dia 4 de gener. Matí. Después d'haver passat un dia a Rio

Sobre l'època del barroc a Portugal, l'historiador Oliveira Martins ha escrit pàgines inoblidables.(p.206)

Buenos Aires. Más noticias

S'ha escrit moltes vegades que Nova York, com Buenos Aires, són ciutats paganes, que adoren la naturalesa. (p.267)

Cartas de la Argentina. Más impresiones de Buenos Aires

«Buenos Aires, como Nueva York – escribe Frank en su libro sobre Hispano-América- son ciudades paganas que adoran la naturaleza» (p.15)

Per acabar amb aquesta visió global de les variants entre els reportatges i el llibre, voldria comentar algunes supressions que responen, principalment, a eliminar certs recursos de tipus periodístic. Per exemple, observem com desapareix el tractament en segona persona del plural amb el qual s'acostumava a dirigir als lectors dels reportatges ja que en el llibre s'hi dirigeix en singular, encara que no sempre. Així doncs, no apareixen les fórmules “*No crean ustedes*” “*No es necesario que les diga...*” .

També elimina els recursos que ajuden a crear expectació cap a futurs reportatges: “*Pero hemos terminado el papel y no habrá más remedio que transportar la continuación a un número inmediato*”; “*Como veremos más adelante*” ; “*Este es un resumen provisional –que en su día trataremos de precisar*”, .etc

O bé un comentari com el següent on el narrador fa referència a les “Cartas”, el tipus de text amb què identifica els seus escrits dels viatges per a la premsa:

³⁷⁸ Al volum *Dirección Lisboa* O. C. 28, aquest historiador és utilitzat com a font d'informació.

**31 de desembre. Recife
(Pernambuco)**

Ens acostem al port. M'embarco. El «Conte Grande» salpa de Recife a les primeres hores de la nit cap a Rio de Janeiro. (p.179)

Cartas del Atlántico sur. Hacia América

Abrumado de caluroso bochorno, consideré lo más urgente celebrar mi llegada a este continente tomando un café helado en un establecimiento cualquiera. Luego cerré esta carta, la franqueé y me fui a pasear por la población y a hablar con la gente, hasta que el barco reemprendió su marcha otra vez. (p.5)

A més, ens podem trobar algun fragment eliminat per motius de reordenació del discurs. En un text com el de “Santos” de «Cartas del Atlántico Sur. Recife» que Pla refà bastant en l’anotació “Santos. 5 de gener.” observem unes supressions importants. Així veiem com treu aquesta llarga descripció de la sensació que produeix la calor, ja que com veurem en l’anàlisi del llibre tracta aquesta qüestió en algunes de les anotacions que no es corresponen a cap dels textos publicats³⁷⁹:

Cartas del Atlántico Sur. Recife

¡Pero que clima, Dios mio, el de Santos! Cuando uno empezaba a tener la ilusión de irse acostumbrando a estas temperaturas tan elevadas y agobiantes la llegada a Santos es un empeoramiento considerable. Santos es el lugar por mi conocido en que el calor se presenta más mezclado con elevadísimo grado de humedad. Ni en Recife ni en Río de Janeiro me pareció que el calor fuera tan pastoso y asfixiante como en esta ciudad. Es un clima en que se alternan los chubascos con las apariciones de sol leonado, rabioso y flamígero, lo que hace que a los pocos minutos de haber llovido los charcos de las calles estén calientes. Si uno se separa del alcance de la brisa del mar en zonas de sombra, la transpiración atraviesa la ropa rapidísimamente y uno toma un aspecto de naufrago recién salvado, que da pena. ¡Ah, si el Brasil tuviera otro clima, Dios mío un clima templado que permitiera al hombre dar todo su rendimiento, que país no sería con la riqueza que tiene!(p.7)

³⁷⁹ Vegeu infra, apartat 5.1.1.1.

Pel que fa les supressions de contingut cal remarcar, en general, les que es refereixen a la situació política concreta del moment del viatge:

Cartas de la Argentina.Las cosas básicas

He llegado a la Argentina en uno de los momentos más desquiciados de la historia económica del país, consecuencia de diez años de facilidad y de despilfarro. Con una corrección y paciencia ejemplares, el Gobierno del general Aramburu trata de volver las cosas a su cauce desplazándolas de los métodos de capricho y de frivolidad, a los de un estado de derecho, siempre más difíciles, como es natural. La labor emprendida por el general Aramburu y sus colaboradores no es sencilla; habrá de pasar bastante tiempo, ayudando la buena política, para que las cosas vuelvan a su normalidad.

Visto en una perspectiva de objetividad, el peronismo aparece como un gigantesco esfuerzo, utilizando todos los órganos y el completo utillaje de un Estado, para arruinar un país. Ahora bien: yo no sé a qué extremos se hubiera llegado si el peronismo hubiera durado unos cuantos años más. Lo que digo es que la ruina no se produjo y el plan se malogró, por tanto. No solamente la Argentina se detuvo en su progreso, sino que inició una regresión visible en muchísimos aspectos.
(p.9)

També és rellevant la manca de l'al·lusió a l'any que s'acaba, com si tot passés el 1957, tal com el títol del llibre indica:

Dia 28. En mar

I així, com en un joc de balança, mentre unes estrelles s'enfonsen en el mar, altres pugen amb una força enlluernadora i fantàstica. (p.168)

Cartas del Atlàntico Sur. Hacia América

El Ecuador

Y así, mientras mirábamos las estrellas vimos aparecer a ras de agua un fuego humano: un faro de la isla de Fernando de Noronha. El Brasil estaba a la vuelta. Esto ocurrió a primeras horas de la noche del 30 de diciembre del año que se está acabando. (p. 8)

I la supressió d'algun personatge, en alguns casos sense gaire rellevància:

Carta del Uruguay. Montevideo, una monada

Diré al pasar, que un arquitecto catalán residente en Buenos Aires – Bonet- ha creado en Punta del Este una ciudad residencial de gran calidad, incomparable. (p.10)

Però d'importància significativa, en d'altres com la de José Antonio Giménez-Arnau que hem citat anteriorment³⁸⁰.

³⁸⁰ Vegeu supra, p.137.

A tall de conclusió voldria fer algunes consideracions:

Hem vist com Pla fa un llibre en part en forma de dietari que integra dins el volum *En mar* el qual recull alguns dels viatges entre el 1956 i el 1966 amb l'itinerari marítim com a element d'unió.

En el cas de *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)* el llibre té el destí a l'Argentina, per tant bona part dels textos triats pertanyen a «Cartas de l'Argentina». En canvi, del Brasil i de l'Uruguai elegeix els que tenen a veure amb l'itinerari. També cal dir que, excepte *El emigrante y la muerte*, no inclou cap altre text de la secció «Calendario sin fechas».

La tria dels textos respon a la voluntat de donar una visió personal de descoberta del primer viatge a l'Amèrica del Sud. Descarta els escrits sobre les qüestions polítiques del moment, els retrats dels personatges que aniran a parar a *Retrats de passaport*, principalment, i textos com «Sensaciones del Brasil» o el «Pejerrey» que van a parar a *Les Amèriques* (OC,34) i que podien haver reforçat la càrrega literària del llibre.

Respecte a l'adaptació dels reportatges al llibre hem vist que les variants responen a la construcció d'un relat on el narrador aporta la seva visió a partir d'una actitud que es transmet a través d'uns recursos que s'amplien i que es milloren per tal de donar riquesa literària al text.

Pla també té en compte algunes de les mutilacions que sofriren els originals manuscrits i, a més, corregeix errors que podien afectar el contingut del text com per exemple el cas de «Cartas del Brasil. Los negros y los indios» en què la paraula “*contradecidos*” de l'original manuscrit va ser transcrita com a “*introducidos*” de manera que el contingut del text publicat a *Destino* alterava la seva intenció:

ORIGINAL MANUSCRIT	DESTINO
<p><i>La inmensa mayoría de estos amerindios vive en la selva, pero gracias a la obra protectora iniciada por el general Randon, parece haberse llegado a resultados positivos. Si logran salvarlos, quedará contradecida la teoría según la cual los pueblos considerados inferiores en contacto de una civilización mas adelantada, degeneran.</i></p>	<p><i>La inmensa mayoría de estos amerindios vive en la selva, pero gracias a la obra protectora iniciada por el general Randon, parece haberse llegado a resultados positivos. Si logran salvarlos, quedará introducida la teoría según la cual los pueblos considerados inferiores en contacto de una civilización mas adelantada, degeneran. (p.12)</i></p>

En canvi, en el llibre recupera el sentit original del text:

“La inmensa mayoría d'aquests indis viuen a la selva, però l'obra protectora iniciada pel general Random ha donat, sembla, un cert resultat en el sentit de donar-los més seguretat, Si aconseguen salvar-los i mantenir-los en un cert estat de puresa ètnica, la teoria segons la qual els pobles inferiors en contacte amb una civilització més avançada degeneren presentarà una excepció.” (230)

Pel que fa als fragments eliminats només en recupera alguns de manera parcial i normalment refà el text. En el següent text de «Cartas del Atlántico Sur. Recife (Pernambuco)» observem com s'havia suprimit un fragment en què Pla molt subtilment es referia a les relacions sexuals dels descobridors portuguesos i espanyols amb les dones indígenes i am les esclaves negres:

ORIGINAL MANUSCRIT	DESTINO
<p><i>Se suele decir que los portugueses y los españoles fueron siempre contrarios de la discriminación racial, y que si se mezclaron los primeros con negras y los segundos con indias fue en virtud de la clara idea que tuvieron de la unidad del género humano, doctrina jurídicamente formulada por teólogos de Salamanca y principalmente por Vitoria. Todo es posible, pero me parece que si estas mezclas se produjeron fueron debidas al apremio de tener que resolver necesidades perentorias e individuales –necesidades que por otra parte, el clima del trópico crea.</i></p>	<p><i>Se suele decir que los portugueses y los españoles fueron siempre contrarios de la discriminación racial, y que si se mezclaron los primeros con negras y los segundos con indias fue en virtud de la clara idea que tuvieron de la unidad del género humano, doctrina jurídicamente formulada por teólogos de Salamanca y principalmente por Vitoria. [...] (p.6)</i></p>

En el llibre, recupera el sentit del text mutilat i hi afegeix una crítica explícita a l'explicació oficial sobre els motius que portaren els descobridors a fer aquestes actuacions:

Hom sol afirmar — sobretot en els papers — que els portuguesos i els castellans foren sempre contraris a la discriminació racial i que es barrejaven, sanguíniament, els primers amb negres importats, amb negres de l'Àfrica i els segons amb els indis existents en el continent d'Amèrica. Llegeixo que aquestes cobricions purament animals es produïren en virtut de la clara idea que tingué aquest personal — famolenc d'erotisme i que arribà en aquest continent sense cap dona —, de la unitat del gènere humà i d'altres collonades del mateix sentit formulades per teòlegs de Salamanca i, principalment per Vitòria. Què hi farem?(p.180)

Un altre exemple el trobem a «Cartas del Brasil. Más sobre Rio de Janeiro: cosas y personas» on també s'havia eliminat un fragment de característiques similars:

ORIGINAL MANUSCRIT	DESTINO
<p><i>Los españoles y los portugueses llegaron respectivamente al Caribe y al Brasil sin mujeres de su «stock» (aunque con frailes) los cuales no tuvieron más remedio que aceptar el amancebamiento general. De aquí el mestizaje. Esta es la clave de las sensacionales diferencias existentes entre la América inglesa y la América hispánica. Cuando los portugueses llegaron a las playas vírgenes del Brasil se encontraron con mujeres desnudas y prodigiosas las cuales se les entregaron de una manera delirante. Pero ya tendremos ocasión de hablar de todo ello más adelante.</i></p>	<p><i>Los españoles y los portugueses llegaron repentinamente al Caribe y al Brasil sin mujeres de su «stock» [] De aquí el mestizaje. Esta es la clave de las sensacionales diferencias existentes entre la América inglesa y la América hispánica.[] (p.14)</i></p>

En aquest cas, però, Pla només recupera una part del text mutilat:

Els portuguesos i espanyols arribaren al Brasil i al Carib sense dones i de seguida es barrejaren. Foren les índies que es tiraren al coll dels nouvinguts. Es produí el mestissatge.(p.212)

Un altre exemple el trobem a «Carta del Uruguay. Montevideo, una monada», en que s'havia eliminat una referència a la Guerra Civil Espanyola:

ORIGINAL MANUSCRIT	DESTINO
<p><i>Los espantosos acontecimientos de Europa explican la aparición, en este continente de técnicos importantes. El nazismo alemán y el fascismo italiano, expulsando a sus contraopinantes; la situación creada por la guerra civil española, han creado una emigración que no se parece a ninguna emigración anterior: una emigración de profesionales y de intelectuales.</i></p>	<p><i>Los espantosos acontecimientos de Europa explican la aparición, en este continente de técnicos importantes. El nazismo alemán y el fascismo italiano, expulsando a sus contraopinantes, [] han creado una emigración que no se parece a ninguna emigración anterior: una emigración de profesionales y de intelectuales.(p.12)</i></p>

En el llibre, la recupera:

“el resultat de la darrera guerra civil espanyola”(p.243)

En altres ocasions, però, això no passa, com en el cas de “El emigrante i la muerte” , com hem vist³⁸¹ .

En aquesta aproximació a l’estudi de l’elaboració de *Viatge a l’Amèrica del Sud* (1957) hem vist, d’una banda, que Pla adapta el material de la revista per tal de respondre a l’objectiu de construir el relat d’un viatge i, d’una altra que refà i reescriu alguns dels textos per tal de donar un sentit més literari a la prosa. Ara bé, tal com veurem en l’estudi del llibre, si exceptuem la part del dietari que no es correspon amb els textos publicats, manté el to del reportatge.

³⁸¹ Vegeu supra, apartat 3.4.

5. Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)

Viatge a l'Amèrica del Sud (1957), recordem-ho, és el segon llibre de *En mar* (OC,18) publicat l'any 1971. Els llibres d'aquest volum relaten, en forma de dietari, cinc viatges entre el 1956 i el 1967, en què el llarg desplaçament per mar fa de nexa com ell mateix anuncia en el breu pròleg que els encapçala:

“«*En mar*» és un llibre de viatges, com, amb una determinada imaginació, el seu nom pot suscitar. Només hi ha un viatge que no és estrictament marítim: el viatge del Rin, de Rotterdam a Basilea. I, dels desplaçaments per mar, hi ha alguna etapa en què no fou utilitzada la via marítima per raons que en el llibre s'expliquen. Llavors vaig utilitzar l'avió per a mantenir la continuïtat de les travessies i no augmentar la fatiga de les distàncies.”³⁸²

Amb aquestes paraules, Pla no només aclareix el lligam que aquests llibres tenen entre si, sinó que també els enllaça amb la seva obra, concretament la que té el mar com a motiu literari. *Aigua de Mar*³⁸³, per exemple, recull bona part dels escrits publicats a *Aigua salada*³⁸⁴ i a *Mar de mestràl*³⁸⁵ l'any 1956 a l'Editorial Selecta on manifestava aquest interès des de la seva joventut:

“Com «*Aigua Salada*», «*Mar de Mestràl*» és un llibre dedicat al mar sobre el qual es mou –no sé si intel·ligiblement– la imatgeria, en el sentit més vast de la paraula, de la meua adolescència i primera joventut en relació amb l'element que em fascinà més en aquella època de la meua vida, o sigui el mar.”³⁸⁶

En els relats del volum «*En mar*», a més, els vaixells de gran tonatge es convertiran en l'observatori d'un món de vegades conegut i, d'altres, encara per descobrir.

En el primer, *Cabotatge mediterrani*(1956), narra un viatge fins a Grècia en què el trajecte des de Barcelona fins a Bari el fa en un vaixell de cabotatge italià, el

³⁸² PLA, Josep, *En mar* (OC,18). Vegeu l'original manuscrit a l'apartat 5.1. dels l'apèndixs.

³⁸³ PLA, Josep, *Aigua de mar* (OC,2).

³⁸⁴ PLA, Josep, *Aigua Salada* (Bodegó amb peixos), Barcelona, Editorial Selecta, 1956.

³⁸⁵ PLA, Josep, *Mar de mestràl*, Barcelona, Editorial Selecta, 1956.

³⁸⁶ PLA, Josep, *Mar de mestràl*, op. cit, p.5.

«Città di Messina», l'antic «Rossini» en el qual havia viatjat abans de la guerra, cosa que li confirma el comandant de la nau:

*“Deve sapere che è un piroscafo in gamba. Durante la guerra fu affondato due volte ma... andava a Tobruck con materiale bellico...
- Allora fu ripescato due volte...
- Fu ripescato due volte, sissignore... Adesso con le machine si fa tutto, mi capisce? Se lei vuole è un eroe modesto, un piroscafo, in un certo senso, immortale...”*³⁸⁷

La supervivència d'aquest vaixell té a veure amb la preservació de la memòria, de la “immortalitat” de què parla el comandant que, en aquest llibre, representa un retorn als paisatges del Mediterrani fixats en la seva obra de joventut –*Cartes Meridionals* (1929) – i que recobrarà després de la guerra civil amb la publicació de *Las ciudades del mar* (1942) i, posteriorment, amb *Cartes d'Itàlia* (1955)³⁸⁸.

A *Viatge a l'Amèrica del sud* (1957), també és un vaixell italià el que el transporta a l'altra banda de l'Atlàntic, però en aquest cas es tracta d'un transatlàntic, el «Conte Grande»: “*La baluerna és considerable –vint-i-tres tones de desplaçament-*.”³⁸⁹

En el tercer, *Un llarg viatge entre Kuwait, al Golf Pèrsic, i Valparaíso a Xile* (1959-1960), Pla viatja per primera vegada en un petrolier, un tipus de vaixell pel qual sent una gran atracció:

*“Feia anys que portava al cap la idea de fer un llarg viatge de repòs per mar en un vaixell de vida solitària i silenciosa, al més confortable possible, un viatge totalment personal i independent”*³⁹⁰

El quart relat, *De Buenos Aires a Rotterdam* (gener-febrer 1967), és un dietari del retorn del darrer viatge a l'Argentina, en aquest cas a bord d'un vaixell holandès mig de càrrega, mig de passatgers:

³⁸⁷ PLA, Josep, *Cabotatge mediterrani*, (OC,18), p. 14.

³⁸⁸ La major part dels escrits d'aquests llibres van ser recollits en diversos volums de l'Obra Completa de l'editorial Destino. Per exemple a *Les escales de llevant*, (OC, 13) o a *Les illes*, (OC,15).

³⁸⁹ PLA, Josep, *Viatge a l'Amèrica del Sud* (1957), (OC, 18), p. 148.

³⁹⁰ PLA, Josep, *Un llarg viatge entre Kuwait, al Golf Pèrsic i Valparaíso a Xile* (1959-1960) (OC,18), p. 443.

*“Per a viatjar per mar, amb una certa calma –aquesta calma que en el món d’avui es va extingint cada dia que passa-, la combinació de càrrega i passatge és molt ben trobada.”*³⁹¹

I, l’últim, *Intermezzo fluvial. Viatge al Rin: de Rotterdam a Basilea (primavera del 1966)*, l’únic desplaçament via fluvial en un vaixell pensat per al turisme: *“El «France» és un magnífic hotel flotant.”*³⁹²

Per tant, tot i centrar-me en l’estudi de *Viatge a l’Amèrica del sud (1957)*, veiem com tots els llibres d’aquest volum queden units pel vaixell, la finestra que permetrà observar i conèixer el món:

*“Quan no es té pressa –i aquest és el meu cas- i és vol simplement viure en els països que es van passant i no es volen veure gaires coses, just les precisos per a veure-les bé, hi ha una manera de viatjar que supera totes les altres: és el vaixell. Van de port en port. A la nit naveguen. De dies descarreguen i carreguen. En el moment d’atracar, el passatger queda lliure de fer el que li dona la gana. A les reixes dels ports –a la policia i la duana- dient simplement: «Passatger!», us deixen passar. L’única cosa que us cal saber és l’hora de salpar.”*³⁹³

A més, li permetrà copsar i transmetre la realitat per mitjà de la relació amb la gent i de la lectura:

*“...aquestes baluernes marítimes tan lentes són ideals per a veure, observar, conversar, llegir, reposar i fins i tot treballar”*³⁹⁴

Una vegada més, ens trobem amb els elements que són la base de la literatura de Josep Pla, que en més d’una ocasió ha manifestat en algun pròleg³⁹⁵ o ha fet explícit a través d’algun personatge, tal com veiem en aquest breu diàleg del relat *“En mar”* :

³⁹¹ PLA, Josep, *De Buenos Aires a Rotterdam (gener-febrer 1966)*, (OC,18), p. 556.

³⁹² PLA, Josep, *Intermezzo fluvial. Viatge al Rin: de Rotterdam a Basilea (primavera del 1966)* (OC,18), p.674.

³⁹³ PLA, Josep, *Cabotatge mediterrani (1956)*, (OC, 18), p. 12.

³⁹⁴ PLA, Josep, *Viatge a l’Amèrica del Sud (1957)*, (OC,18), p. 147.

³⁹⁵ “Arribar a una ciutat desconeguda, baixar a un hotel, prendre un bany, vestir-me i sortir al carrer a l’atzar, a badar i a fer de franc turista és, per mi, un dels plaers més grans de la vida. Després al vespre, penso amb el que he vist i ho escric com aquell que escriu un amic o la família.” PLA, Josep, *Cartes Meridionals*, Barcelona, Llibreria Catalonia “Col·lecció: Paradisos de paper”, 1929, p. 8.

“- ... I jo, què hi faré mentrestant?
- El que deus haver fet sempre: escriure, xerrar i badar...
Em trobava a bord del «Rufí» a conseqüència, exactament d'aquesta frase”³⁹⁶

Un altre element que tenen en comú aquests relats és la seva presentació en forma de dietari, recurs que remet a alguns dels seus primers llibres de viatges – *Madrid, 1921 (un dietari) (1929)*.

³⁹⁶ PLA, Josep, *Mar de mestrals* op.cit, p. 136-137.

Viatge a Amèrica del Sud (1957), recordem-ho una vegada més, relata el primer viatge que Josep Pla realitzà a l'Amèrica del Sud entre el 1957 i el 1958 per a la revista *Destino*. Com hem vist, reelabora i ordena alguns dels reportatges i presenta un llibre que té com a destí l'Argentina³⁹⁷. Abans de desembarcar a Buenos Aires, recorre amb vaixell la costa del Brasil i de l'Uruguai i entra en contacte amb ciutats com Recife, Rio de Janeiro o Montevideo.

Si bé es tracta d'un viatge de descoberta, de curiositat per veure i poder mostrar uns països encara no visitats, es mira aquests territoris des de l'òptica d'un home europeu amb el llegat que li ofereix la història d'Amèrica vinculada a Europa, la memòria col·lectiva alimentada per les històries personals dels "americanos"³⁹⁸ i els relats d'escriptors que anteriorment havien fet el viatge a Amèrica.

Encara que només sigui a tall d'hipòtesi, cal pensar en la possible influència del relat que presenta Santiago Rusiñol a *Del Born al Plata* del qual Pla fa una breu menció a *Santiago Rusiñol i el seu temps*:

*“Del seu viatge ens deixà un llibre que té un títol molt ben trobat: «Del Born al Plata». És un llibre que de dins és una mica desmòblat, però és un bon llibre i moltes persones que coneixen aquell país m'asseguren que és de les coses més exactes que d'aquell país s'han publicat. És una expansió sentimental amb observacions molt agudes, molt característicament català, si és que la meua definició del català –un animal que s'enyora– és exacta.”*³⁹⁹

³⁹⁷ Vegeu supra, apartat 4.1.

³⁹⁸ En *El quadern gris*, trobem aquest retrat dels «americanos»: “28 d'agost” [1918]. “Sospito que els primers estiuejants autèntics foren els «americanos». Eren persones desvagades, que tenien una fortuneta i una salut una mica primparada. Foren els «americanos», sobretot els qui imposaren el mar calent –que en una època determinada fou tingut per una panacea. Encara, avui, hi ha persones d'edat que en prenen. Eren, a més, estalviadors i la seva estada ací els resultava baratíssima.

Aquella vida degué ésser crepuscular i d'una absoluta moderació. Al matí serien a l'ombreta de les acàcies de bola i regatejaven amb els peixaters, els aliments que els oferien. el carro d'en Batlle els portava les vitualles de la viles i les últimes notícies. Dinaven –com sempre– bé: escudella i carn d'olla i el platillo de peix. Passaven la tarda jugant al tresillo. La persona que en aquella època tenia prou llibertat per passar la tarda jugant al tresillo presentava símptomes notoris de riquesa. A l'hora baixa, amb el bastó a la mà, donaven un tomb fins a les «vistes» de Llafranc i després es deixaven caure al rosari –una vegada hagueren fet construir l'església. Després: sopar i al llit, que demà hi ha matines.

Els «americanos» de Begur feren, així, Sa Tun. Els de Palafrugell, moltes cases de Calella i Llafranc”, PLA, Josep, *El quadern gris* (OC,1).

³⁹⁹ PLA, Josep, *Santiago Rusiñol i el seu temps*, Barcelona, Ed. Selecta, 1955, p.220.

A Viatge a Amèrica del Sud (1957), Pla segueix un trajecte molt similar per mar, reprèn temes que Rusiñol tractà en el seu llibre i presenta algunes transformacions del paisatge dels territoris que visita respecte a aquell viatge de l'any 1910⁴⁰⁰.

⁴⁰⁰ Vegeu supra, apartat 3.1, p.47 i infra apartat 5.1.2. pp.235-236.

5.1. La construcció del relat: el viatge com a pretext

“Quan es tractà, el 1957, de fer un viatge informatiu a la part atlàntica de l’Amèrica del Sud, només vaig posar una condició: navegar d’anada i tornada, en un transatlàntic italià dels que cobreixen el servei de l’Amèrica meridional.” (147)⁴⁰¹

D’aquesta manera comença la primera anotació de *Viatge a l’Amèrica del Sud (1957)*, encara que tal com consta en l’original manuscrit del llibre⁴⁰², Pla no la titula, sinó que primerament, en forma de prefaci i en passat, presenta un llibre que basa en l’experiència real d’un viatge que parteix d’un “*treball informatiu*”. Més endavant, de manera sobtada, inicia el relat en present que forma part del dietari del trajecte per mar:

“El 21 de desembre de 1957, el «Conte Grande», era fondejat a l’Estació Marítima de Barcelona. A les sis de la tarda, Josep Vergés amb el seu fill gran, que també es diu Josep, i el fotògraf Dimas. em transporta (amb l’equipatge), fins a la porta de la duana. Fem les pràctiques habituals. Després, pugem al «Conte Grande».” (148)

Deixant de banda l’actuació arbitrària de l’editor, qüestió sobre la qual tornarem més endavant, la manera com Pla inicia el dietari i el fet de situar el viatge l’any 1957, tal com el títol i l’inici del llibre indiquen, ens fan pensar que el relat està elaborat a partir del record.⁴⁰³

Josep Pla a *Viatge a l’Amèrica del Sud (1957)*, recordem-ho, fa el relat d’un viatge per mar que comença a Barcelona i que té un destí concret: Buenos Aires. Per això construeix un dietari marcat per dos temps, un de limitat que reflecteix el desplaçament marítim amb unes anotacions datades i un altre de més ampli que correspon a l’estada a l’Argentina en què les anotacions deixen de tenir data⁴⁰⁴.

⁴⁰¹ A partir d’ara la referència del llibre *Viatge a l’Amèrica del Sud (1957)* les indico; entre parèntesis, al final de cada cita.

⁴⁰² Vegeu als apèndixs, l’apartat 5.2.1 [Josep Pla, *En mar (un llibre de viatges)*. Original manuscrit, p.70. Fundació Josep Pla. Col·lecció Josep Vergés].

⁴⁰³ Recordem que una part del viatge es realitzà l’any 1958. Vegeu supra, apartat 3.

⁴⁰⁴ Vegeu supra, apartat 4.1.

En el primer, el temps sembla passar lentament quan transcorre en la immensitat del mar i la limitació que suposa l'espai del vaixell, moment que pren l'aparença de felicitat, expressió que es refereix a la màxima de Goethe: «la limitació és felicitat»⁴⁰⁵:

“Si no fos el mar que sempre els envolta, en aquests vaixells s’hi estaria millor que en els hotels més importants. La seva mateixa limitació –la limitació és la felicitat– els fa molt agradables i discrets.” (173)

En arribar a qualsevol escala, però, el temps passa de pressa, i en el moment d'embarcar s'adona que el límit imposat pel vaixell li pren la llibertat:

“M’hauria agradat de passar la nit a Recife, potser més d’una nit, però el «Conte Grande» salpà obeint el seu horari inflexible.”(183)

En canvi, en el segon, el “jo” remet de manera genèrica als dies transcorreguts: *“Després de caminar quatre dies per aquesta immensa ciutat...”(251)* o *“Després de deu dies de passejar per aquesta ciutat.” (272)*

Aquests dos temps diferenciats tenen una importància cabdal en la manera com s'estructura el llibre.

⁴⁰⁵ Vegeu , CASTELLET, J.M, *Josep Pla o la raó narrativa*, Barcelona Edicions Destino, 1978, p.161.

5.1.1 El trajecte per mar

En el dietari que comença amb l'anotació “21 de desembre, el «Conte Grande»” i que acaba “Dia 8 de gener. Buenos Aires. Arribada”, Pla narra l'experiència d'aquest viatge per mar. Com si es tractés d'un quadern de bitàcola, assenyala aquesta ruta i descriu les escales: Lisboa, Dakar, Recife, Rio de Janeiro, Santos, Montevideo i Buenos Aires.

En aquest trajecte, posa un accent especial en l'avançament cap al tròpic i l'allunyament del seu món, fet que pren especial rellevància en el moment en què creua la línia imaginària de l'Equador que separa els dos hemisferis.

“I així, com en un joc de balança, mentre unes estrelles s'enfonsen en el mar, altres puguen amb una força enlluernadora i fantàstica.” (168)

És precisament en aquesta part del relat, compresa entre el 21 i el 29 de desembre, que el dietari es correspon molt poc amb els textos publicats que serviren per al llibre, si exceptuem les anotacions “27 de desembre. Dakar”, “Dia 28. En mar” i “Dia 29. En mar” reelaborades a partir del text «Cartas del Atlántico Sur. Hacia América»⁴⁰⁶

En canvi, des de la primera escala al Brasil, el contingut coincideix amb el que ja s'havia publicat, a excepció de l'anotació “Dia 2 de gener. En mar”. Es tracta, doncs, de dos moments diferents que caldrà analitzar per separat.

⁴⁰⁶ Vegeu supra, taula comparativa entre els reportatges publicats i les anotacions del llibre *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)* a l'apartat 4, pp. 121-122.

5.1.1.1. Cap al tròpic

El dietari comença al port de Barcelona, concretament en el moment d'embarcar-se en el transatlàntic «Conte Grande»⁴⁰⁷. Es familiaritza amb l'entorn on haurà de viure durant la llarga travessia i ho fa a través dels ulls il·lusionats del fill de Josep Vergés:

“Al petit — que més aviat és esquiu i callat —, tot li fa il·lusió. No ho pot dissimular: està entusiasmat. Les dues enormes xemeneies, que treuen un fum petit i blanc, l'encanten.” (148).

Després descobreix que hi ha altres persones que l'han volgut acompanyar en aquest inici del viatge, encara que físicament no hi siguin, per això es mostrarà agraït i, fins i tot, emocionat en adonar-se que el matrimoni Cruzet l'ha volgut acomiadar amb un regal molt especial: el volum acabat de publicar de les Poesies Completes de Josep Carner. Tot i que se sorprèn de no haver coincidit amb qui en aquests moments és el seu editor, Josep M. Cruzet⁴⁰⁸:

*“Sobre la taula de la cabina quaranta-tres — que serà el meu estatge — trobo el volum (vermell) de les «Poesies completes» de Josep Carner⁴⁰⁹, que avui ha sortit. Sorpresa agradable. L'han deixat la senyora i el senyor Josep Cruzet, que han vingut a acomiadar-me i que potser a causa de la feina se n'han anat abans de la meva arribada.”*⁴¹⁰ (147)

Però arriba el moment de salpar i d'emprendre sol el viatge:

“En un moment determinat, l'altaveu, diu: — La nave è in partenza... No hi ha més remei que acomiadar-se.”(148)

Llavors s'adona que hi ha altres amics i familiars que també han volgut dir-li adéu:

“...veig a la terrassa de l'Estació Marítima diverses persones que han arribat tard per a pujar a bord. Hi distingeixo alguns familiars i amics. Els dic adéu gesticulant, atesa la impossibilitat, per la distància, de fer-los arribar la més lleu paraula.”(147)

⁴⁰⁷ Vegeu supra, p.189.

⁴⁰⁸ Vegeu supra, apartat 2

⁴⁰⁹ Pla es refereix al volum *Poesia* de l'Obra Completa de Josep Carner publicat el desembre de 1957 a l'editorial Selecta.

⁴¹⁰ Faig notar, com a rellevant, la menció en l'inici del llibre, tant de qui era l'editor de les seves Obres Completes en el moment del viatge (Josep M. Cruzet), com del propietari de la revista i que, més endavant, també seria el seu editor (Josep Vergés).

En l'escala de Lisboa, el 23 de desembre, encara podrà acomiadar-se d'altres amics i familiars:

“Baixo a terra, on trobo diversos amics que amb una paciència inexplicable m'esperaven. Amb els cotxes — els cotxes enfilats sempre us fan la sensació d'anar a un enterrament— anem a prendre una copa a l'avinguda de l'Infant Don Enrique, al domicili del meu germà. Llarga conversa.” (151)

A través d'un curt passeig en cotxe rememora una ciutat que coneix bé, l'ha vist créixer i transformar-se des del primer viatge que hi realitzà l'any 1921⁴¹¹. Lisboa forma part de la memòria, per això la descriu per acumulació de records, tal com elabora bona part de la seva literatura. Així, malgrat la pluja, evoca els «colors italians» que caracteritzen la ciutat:

“...els ocres, els sienes, els rosats — han quedat submergits en el to general.” (151)

Aquests colors contrasten amb el gris del present, il·luminat de manera artificial:

“Amb el crepuscle, el centre de Lisboa ha entrat en una espècie de frenesí lumínic de diferents colors, a causa de l'animació de les compres nadalenques. Després del monument, pesat, a Pombal, de l'Avenida da Liberdade, de Restauradors, de Racio [sic], la rua d'Ouro, fa un efecte enlluernador. Els aparadors són potser una mica arcaics, però són molt brillants.” (152)

El recorregut acaba en un lloc emblemàtic, relacionat amb les diverses estades de Pla a Lisboa, sobretot des que el seu germà Pere s'hi instal·là.⁴¹²:

“Prenem un whisky a l'English Bar, el deliciós, obscur, establiment de la Baixa, que he freqüentat tant, en les meves estades. Finalment m'acompanyen a bord i quedem entesos de tornar-nos a trobar un dia o altre.” (151)

En la descripció d'aquest paisatge posa l'accent en els llocs que més l'han impressionat durant els diversos viatges a aquesta ciutat. El fet d'arribar-hi amb vaixell li permet, d'una banda, recrear la visió de l'entrada a través de l'estuari del “Tejo”:

⁴¹¹ PLA, Josep, “El meu primer viatge a Portugal” dins *L'illa dels castanyers*, Barcelona, Ed. Selecta, 1951. I, també, dins *Primers viatges* Ed. Selecta 1957.

⁴¹² PLA, Josep, *Notes per a Sílvia* (OC, 26), p.167.

“Apareixen a l'esquerra Cascais — de color de plata oxidada — i Estoril, com a través d'un vidre mullat. Una mica més al nord, les muntanyes de Sintra aguanten una concentració de núvols foscos, més grossa que d'ordinari. De vegades —un moment — surt una ullada de sol, que enllueix la verdor tendra dels pins, el vermell dels teulats, els emblanquinats blavissos. Paisatge exquisit, d'un anglicisme una mica anèmic però molt ben imitat.”(150)

i, d'una altra, recordar que la millor manera de contemplar aquesta ciutat és des del riu:

“Vista des del riu, la ciutat de Lisboa és d'una bellesa extraordinària.”
(150)

Per això es queda embadalit davant d'un espectacle que observa i descriu com si fos una escena d'una pintura, amb el riu en primer terme i la ciutat presidint-lo:

“Mentrestant contemplo el riu, les veles de les barques, de color de suc de pipa, el moviment del port, els ferry-boats que van i vénen d'una riba a l'altra, la prodigiosa ciutat.” (151)

Aquí sintetitza el que sent per Lisboa i recupera a través de la memòria, la visió des del riu, la que més l'havia impressionat en el passat:

*“...s'ha de veure [Lisboa] des d'aquesta riba, des de l'altra banda del riu. Hom paga un petit peatge, i una d'aquestes petites embarcacions que van i vénen d'una riba a l'altra us transporta a la banda oposada del riu. D'allà estant es veu, sobre el pla amplíssim del Teixo, que la marea infla o aprima, fa baixar o pujar segons la llei, el meravellós amfiteatre de la ciutat posada sobre les ondulacions, els ventres i les depressions dels seus cèlebres set turons.”*⁴¹³

La darrera arribada a Lisboa en vaixell, abans d'aquest viatge, Pla l'havia feta el juliol del 1957, des del port de Patras, de retorn d'Israel:

*“Entrant per la via marítima, l'entrada a Lisboa té una certa grandiositat.”*⁴¹⁴

⁴¹³ PLA, Josep, “El meu primer viatge a Portugal” dins *Primers viatges*, op.cit, p.203. En la següent descripció, a més, descriu l'experiència d'haver vist moltes vegades la ciutat des d'aquest marge del riu: “Si vostès es troben algun dia en el ribatge esquerre del riu mirant a Lisboa i es troben amb un cel tempestuós o simplement boirós, o plujós, o clar, i radiant o simplement insignificant i habitual, veuran una ciutat extremament diversa, fascinant per alguna o altra raó, amb una capacitat de crear colors o grisors, exaltacions o depressions, formes i deformacions, pensaments o evasions, que produeixen un efecte únic i sensacional.” PLA, Josep, *Direcció Lisboa*; O.C.28, p. 36.

⁴¹⁴ PLA, Josep, *Direcció Lisboa*, (OC, 28), p.518.

Per tant, com a l'estiu, accedeix a Lisboa des del Mediterrani:

*"...arribant des del Mediterrani, Lisboa s'aguanta molt bé i fa un gran efecte."*⁴¹⁵

Aquesta visió contrasta amb la que tenen els passatgers carregats de càmeres fotogràfiques, als quals ridiculitza :

"Pujo al pont de dalt i em trobo amb una tropa de passatgers armats de màquines fotogràfiques dels últims models, disposats a fotografiar tot el que es vagi presentant. Hi ha gent que porta màquines que semblen metralladores. Un enginyer suís en porta una amb un tub negre que sembla l'últim canonet que s'ha produït en el mercat. Amb una cosa com un rellotge mesuren la llum i les distàncies. Una senyora diu, amb un adorable accent brasiler, que les fotos es fan per més tard recordar. I ara! Una foto, una vegada vista, ja no es mira mai més."(151)

Pla no ha estat mai partidari de la reproducció mecànica de la realitat que caracteritza la fotografia, no intenta copiar el que veu, sinó interpretar un món *"mitjançant un element de personalització, de subjectivació de la realitat"*, segons afirma Xavier Pla⁴¹⁶. Així, davant el paisatge de Lisboa, es pregunta:

*"¿com és possible que amb aquest espectacle aquest país no hagi tingut una pintura viva autèntica?"*⁴¹⁷ (151)

L'escala de Lisboa suposa el darrer contacte amb el seu món, per això, en les anotacions dels tres primers dies de viatge –21 a 23 de desembre en el trajecte de Barcelona a Lisboa–, Pla manifesta, una vegada més a través de la memòria, que aquest és el seu paisatge, tant el del Mediterrani:

"De vegades, a l'hivern, en el Mediterrani hi ha dies de bon temps literalment inimaginables."(p.149)

Com el del nord d'Europa:

"Sobre la costa portuguesa, que entreveiem, es veuen les nuvolades grandioses de l'Atlàntic nord, que em fan recordar els cels d'Anglaterra i d'Holanda." (p.150)

⁴¹⁵ íbid, p.519.

⁴¹⁶ PLA, Xavier, *Ficció autobiogràfica i veritat literària*. Barcelona, Quaderns Crema, 1997, p.267.

⁴¹⁷ Pla diverses vegades es refereix a la manca de pintura dedicada a la ciutat de Lisboa. PLA, Josep, *Direcció Lisboa* (OC,28), pp. 180-181.

Amb aquesta anotació que elabora en base al record, s'acomiada, per darrera vegada en aquest viatge, del seu paisatge i inicia una nova experiència que el conduirà cap a l'hemisferi sud amb els canvis que això implicarà. El més notori serà el que tindrà a veure amb la climatologia ja que a mesura que s'avança cap al sud la calma de la mar s'anirà imposant. Ho constata la nit del 24 de desembre:

“Calma completa. Absoluta immobilitat. Al bar, demano al comandant la situació en què es troba el «Conte Grande». Em respon que ens trobem sobre Funchal i que naveguem –diciamo cosí, diu– entre Madeira i Casablanca.” (154)

La calma és el preludi de la calor que es converteix en un element recurrent en aquest llibre, tant per les molèsties que ocasiona, com perquè suposa una experiència que l'allunya de seu món:

“A Atenes, la calor pot arribar a trenta-vuit graus, però és una calor seca; això fa que una mica de vent projecti una certa vel·leïtat matisada. En el tròpic no es produeix aquesta possibilitat. La nit és tan calorosa com el dia i de vegades ho és més.”(165-166)

Per a la descripció del tipus de calor que es produeix en aquest viatge, Pla recorre a l'adjectiu “obès” amb què Josep Carner qualifica el tròpic al poema «Passades les Açores»⁴¹⁸. Ho fa, però, manifestant, d'entrada, el seu desacord amb la manera com el poeta descriu, en la primera estrofa, una situació meteorològica típica –“*trobo aquests versos massa sòlids per a una cosa tan habitual:*

*Al celobert⁴¹⁹, hi ha una clivella fina
com entre dubtes un desig planyent.
Travessa un poc de sol i regalima,
en mar de plom, un reguerol d'argent.”*(157-158)

⁴¹⁸CARNER, Josep, *Obres Completes. Poesia*, Barcelona, Editorial Selecta, 1957, pp.666-667. Com hem vist, el llibre acompanya Josep Pla durant el seu viatge. Vegeu supra, p. 192.

⁴¹⁹ Tal com consta en el manuscrit, Pla va escriure “*celobert*” enlloc de *cel cobert*. Aquesta no és l'única errada de l'estrofa del poema de Josep Carner, sinó que veiem com “*clivella prima*” es va convertir en “*clivella fina*” i “*regueró d'argent*” en “*reguerol d'argent*”, a més, hi ha divergències en la puntuació. L'estrofa, en el llibre *Poesia* és així:

*Al cel cobert, hi ha una clivella prima
com, entre dubtes, un desig planyent.
Travessa un poc de sol i regalima
en mar de plom un regueró d'argent.*

En canvi considera del tot encertat l'adjectiu "obès" amb què Carner qualifica el tròpic: "*magnífic adjectiu de Carner, exacte.*"(158) Així, sense reproduir l'estrofa on apareix aquest mot, Pla li ret homenatge⁴²⁰ i es prepara per a una calor que encara no havia experimentat en cap viatge. Interpreta aquest adjectiu i s'admira de la capacitat del poeta per transmetre en una sola paraula el malestar que produeix la calor del tròpic.

"Aquesta espessa sensació d'ofegament, cotonosa i impenetrable, dóna una gran exactitud a l'adjectiu de Carner quan parla del tròpic obès."(158)

I, en un determinat moment, quan contempla la mar en calma, s'adona de com s'hi acostava de manera inevitable.

"Tarda assolellada — boirosa en els horitzons. Entrem lentament en els paratges del tròpic obès — magnífic adjectiu de Carner, exacte." (158)

Descriu el malestar que la calor provoca en el propi cos. Comença, per la part externa, la pell:

"La roba i el cos entren en una espècie de fusió aquosa i cordial, i la mercaderia tèxtil, per més lleugera que sigui, es converteix en una segona pell sobreposada a la natural."(165)

i continua amb la sensació d'ofegament progressiu que provoca el fet d'estar-hi permanentment en contacte:

"El sol cau, aplomat, sobre el mar. La calma és blanca. No passa un alè d'aire i el que provoca el vaixell en navegar es fa tan pesat, que pràcticament és imperceptible." (166)

És en aquest moment quan l'adjectiu "obès" adquireix més significat.

"Es té realment una sensació d'una naturalesa grassa, humida i greixosa, flàccida, indominable, per la seva mateixa naturalesa desfibrada i mansa." (166)

⁴²⁰ Precisament, Pla ha triat "Passades les Açores" que Josep Carner va escriure en tornar del consolat de San José de Costa Rica, on havia estat destinat entre 1924 i 1926. Un poema de retorn i de rebuig del tròpic. Vegeu, DOMÈNEC, Joan de Déu, *Josep Carner en els tròpics*. Barcelona, Quaderns Crema, 1994.

Després de la precisió amb què descriu les sensacions de la calor del tròpic, Pla recorre a la ironia per tal d'explicar les solucions que té a l'abast per combatre-la:

“Queda –diran vostès– el recurs de dutxar-se. Els seus efectes són, però inapreciables. En la travessia de Dakar a Recife, els seus efectes són realment inapreciables. Acabada la dutxa i enfilats altra vegada la camisa, els calçotets i els pantalons, hom comença de nou a suar” (166)

Encara és pitjor l'efecte que produeix sortir a l'aire lliure després d'haver-se refugiat en l'aire condicionat.

“...hom queda envaït d'una tal projecció d'aire xafogós humit que queda fet una pasta.”(166).

Tot i que no se'n vulgui parlar, cal habituar-se a viure sota aquesta calor i els seus efectes, tal com il·lustra el diàleg d'un matrimoni que reproduïx en to burleta:

“«Tereseta com sues!» sento que diu el marit d'un matrimoni embarcat a Barcelona que va a Buenos Aires. «No siguis vulgar! -diu la senyora- les dones no suen mai» Punt i acabat” (166)

Per Pla, a més, la calor es convertirà en una presència molesta, sobretot perquè tindrà uns efectes ben negatius, fins al punt de limitar la seva capacitat d'observació.

“A mi, personalment, la calor tropical no m'excita, sinó que em deprimeix, em produeix un estat de desfibració. Hom se sent, d'entrada, sempre assedegat –es té set. Hom beu en quantitat i queda com inflat. La calor sòlida, la xafogor, la sensació de viure dintre una bala de cotó escalfada, produeix un sopor que em limita la curiositat. La pastositat de l'atmosfera, la cosa fofa, l'obesitat, l'oleaginositat de l'aire, la humitat, em produeixen una inèrcia, em precipiten en una indiferència inaferrable.” (218)

Ara ja ens ha preparat i tot té un preu, en aquest cas la incomoditat de viatjar sota els efectes de la calor tropical. Però també té la seva compensació. És precisament quan arriba a l'Equador, “la roda del centre del món” (167), mentre les constel·lacions boreals donen pas a les australs quan, simbòlicament, deixa enrere el seu món i s'endinsa en la descoberta d'un de desconegut que descriu d'una manera breu, però amb molta efectivitat.

“Les constel·lacions boreals, ja molt abatudes sobre els horitzons, es van deixant per la popa. I es van alçant, amb tota la seva esplendor, les constel·lacions australs.

I així, com en un joc de balança, mentre unes estrelles s'enfonsen en el mar, altres puguen amb una força enlluernadora i fantàstica.”(168)

Es tracta d'una referència ben diferent de la que va fer Santiago Rusiñol, que va destinar un capítol sencer a l'equador:

“El barco mateix va poc a poc. L'ambient l'estreny i el carbó no crema, però arriba el dematí, i, com si despertés d'un somni, es llença al Sur per aquell finestral ple d'esperances en coses noves.”⁴²¹

Un altre dels punts d'atenció de la mirada de Pla al llarg del trajecte per mar és el que reflecteix la vida en el transatlàntic. D'entrada, posa èmfasi en la separació per classes que ja hem vist en els reportatges⁴²² i amplia la crítica a l'ostentació que mostren els viatgers de primera classe a través de diverses anècdotes.

Un bon exemple el trobem en el relat dels actes que es celebren durant la vigília de Nadal, que comencen amb el còctel que ofereix als passatgers de primera classe on tothom assisteix vestit per a l'ocasió i alguns amb uniforme militar que Pla amb ironia qualifica “*d'opereta*” perquè sembla que tothom representi un paper que forma part d'altres èpoques:

Els argentins diuen que són uniformes xilens; els xilens asseguren que són brasilers; els brasilers, que són de l'Uruguai. Els qui els porten semblen persones pacífiques, rioleres i enraonades. (153)

Després, al sopar, comprova l'opulència a través de l'àpat que serveixen:

“A les vuit, sopar de la vigília de Nadal. Carta fastuosa, gran sopar. Caviar, salmó fumat, sopa de cua de bou, llagosta. (153-154)

A continuació, descriu l'altar que s'ha improvisat al saló del vaixell per a la celebració de la “missa del gall” com un escenari, on destaca el verd de la bandera italiana i els personatges principals d'aquesta representació:

⁴²¹ RUSIÑOL, Santiago, *Del Born al Plata* op. cit., p. 27. Vegeu a l'apartat 9 dels apèndixs la transcripció d'aquest capítol.

⁴²² En l'estudi dels reportatges hem vist aquesta qüestió. Vegeu apartat 3.1, pp. 47-48.

“La bandera italiana al fons de l'altar — amb el color verd fresc, inoblidable, de les persianes d'Itàlia. Rossi presideix, amb l'enginyer de màquines, els oficials, el nostramo i el metge.” (154)

Amb ironia, també, posa text a aquesta comèdia, tenint en compte que es tracta de passatgers que retornen a Amèrica, després del viatge anual a la seva terra natal:

“Sermonet sentimental-patriòtic del capellà de bord. Molts ulls humitejats. Tema del sermó: per Nadal, cada ovella al seu corral. No recordo haver vist en terra una missa del gall tan seriosa com aquesta d'avui, davant la majestat de l'Atlàntic.”(154)

Un cop acabada la celebració religiosa, aquest escenari es converteix en el saló de ball⁴²³:

“...del saló han tret l'altar i la bandera, han fet una petita estrada, apareixen uns músics d'aspecte tímid i melangiós i a la una comença el ball.” (154)

També són motiu de crítica els viatgers que viuen en una letargia permanent:

“Dormen a la cabina i de dia dormen a les gandules del pont, fent el clucull davant l'aigua i la costa que va passant. És una manera com una altra, certament de viure; però, fent les preguntes habituals a la gent, fa l'efecte com si tinguessin el cervell aturat. La curiositat és nul·la, no miren res, és com si es trobessin en un estat de beatitud vegetal.” (183).

En un altre moment, en to burleta, relata una de les distraccions que s'organitzen durant la travessia –el “tir a la gavina”:

En aquests vaixells, una manera de passar l'estona és el tir al plat. Quan les gavines fan de plat, l'interès és molt més gran, No és pas fàcil de tocar-les, però de vegades, ignominiosament, les maten. L'ocell tocat cau, voletejant, amb les ales frenètiques, a l'aigua, i tot el vol d'ocells s'agombola sobre la deixalla. Quan constaten que no és una expulsió residual, s'acosten altra vegada i tornen a servir de plat. Els sportmen dedicats a aquestes activitats volen conservar la seva punteria afinada i paguen, per cada tret, cent cinquanta lires italianes. Els ho fan molt arreglat.” (157)

Només, al bar, troba que les convencions socials es relaxen una mica:

⁴²³ Vegeu la imatge d'uns dels salons principals del «Conte Grande» a l'apartat 11 dels apèndixs.

“De vegades, un o altre agafa una discreta i moderada pítima –la gent de societat no pot, en públic, arribar a més-, i llavors enraona, enraona, bla-bla... Però això és més divertit que la immobilitat vegetal sistemàtica.” (183)

Per Pla, la pràctica de la lectura és una manera habitual de passar les llargues hores d'immobilitat en un vaixell, per això una de les primeres coses que hi busca és la biblioteca. Recordem que aquest és un recurs que trobem sovint en els seus relats de viatge. De vegades es tracta de biblioteques formades per llibres que ningú llegirà⁴²⁴, però també n'hi ha que de petites biblioteques que poden despertar un gran interès:

*“El «Mestral» portava una petita –petitíssima– biblioteca de llibres del mar.”*⁴²⁵

A bord del «Conte Grande», una vegada més, pateix una decepció:

“Hi ha llibres, però no hi ha res que no sigui rosat, ensucrat i inintel·ligible.” (152)

Finalment, troba el *Dietari* de Kafka que segurament algun viatger ha oblidat, tal com mostra el comentari d'estranyesa de la persona encarregada de la biblioteca:

— *Probabilmente è uno sbaglio...*

La biblioteca no desperta cap interès entre el passatge, per això, a través de la bibliotecària suggereix què hauria de contenir.

“Em diu que, al seu entendre, la biblioteca hauria de contenir d'un cantó llibres més seriosos, per als homes de negocis, i de l'altre, llibres més escandalosos, per a les seves senyores. «Ah, il Moravia!», em diu posant lleugerament els ulls en blanc.”(153)

⁴²⁴ “Tot o gairebé tot s'ha mogut –àdhuc la geologia-, tot es mourà un dia o altre. Ara, aquesta baluerna no la mourà mai ningú. Està destinada a la immobilitat absoluta. El destí d'algunes biblioteques és mantenir una incolumitat intrínseca” PLA, Josep, *De l'Empordanet a Barcelona*, Barcelona, Editorial Selecta, 1956, p.72.

⁴²⁵ PLA, Josep, *Aigua de mar* (OC,2), p.539. També en el relat “*En mar*” d'aquest mateix volum apareix una biblioteca on, entre altres llibres troba “*Sur l'eau*” de Guy de Maupassant “*Era una biblioteca que tenia una curiosa característica: no tenia un lloc d'estada fix. Els volums eren escampats per l'embarcació i era sempre possible de trobar-ne un o altre en el lloc més impensat. Això sí, si hom cercava un títol precís, la impossibilitat de trobar-lo era infal·lible.*”, p.398.

Acaba l'anotació de la vigília de Nadal a la seva cabina, que reuneix unes condicions òptimes per llegir.

“A la cabina, s’hi està bé. La llitera és agradable; el llum per a llegir, admirablement posat.”(154)

Però el *Dietari* de Kafka que ha trobat a la biblioteca no és una bona lectura.

“Romanticisme frenètic d’aquest escriptor. Només parla d’ell. És insuportable, asfixiant.” (154)

Aquest no és el seu model de dietari, tracta d’una altra manera la literatura intimista. Ens ho diu a *El Quadern Gris*, quan parla d’ell posa distància entre el que diu i el que sent:

*“En realitat, només sóc fort per a aparentar –trobant-me en públic– que tinc el sentit del ridícul despert.”*⁴²⁶

És a dir que Pla, que ha elaborat una escriptura autobiogràfica, fuig de l’exhibició del “jo” a través de la deformació de la seva biografia o de la utilització de fórmules com la ironia⁴²⁷. Ara bé, se serveix de la forma del dietari per fer versemblant el món que narra, ja que, com apunta Lluís Bonada⁴²⁸, aquest model li permet mostrar la realitat de forma fragmentada a través de les descripcions dels paisatges, dels retrats, dels comentaris costumistes i dels diàlegs. És a dir que pot aparentar sinceritat en el que relata, una de les característiques essencials del gènere.

En aquest sentit, en les anotacions de la primera part del trajecte per mar, que coincideixen amb l’allunyament progressiu del propi món, és on reconeixem aquest model de literatura intimista que es caracteritza pel seu estil el·líptic⁴²⁹, és a dir, per una gran abundància de frases curtes, però literàriament intenses, que

⁴²⁶ “5 de setembre” [1918]PLA, Josep, *El quadern gris*, (OC,1).

⁴²⁷ Vegeu PLA, Xavier, *Josep Pla, ficció autobiogràfica i veritat literària*, op. cit, p.127.

⁴²⁸ BONADA, Lluís, *El quadern gris de Josep Pla* Barcelona, Les naus d’Empúries, 1986, p.16.

⁴²⁹ Xavier Pla ha tractat la utilització del dietari per part de Josep Pla com a forma literària Vegeu PLA, Xavier, «Del quadern gris a *El quadern gris*. Aproximació al primer dietari de Josep Pla.» dins *Josep Pla, memòria i escriptura*. op. cit, pp.131-132.

indiquen la situació espacial i temporal concreta i donen un gran protagonisme al “jo”:

“En les darreres llums del crepuscle, creuat un gran petrolier que navega contra la direcció del transatlàntic. «Aquest petrolier — sento que diu un oficial — ja no podria navegar pel canal de Suez.» Velocitat enorme del vaixell molt carregat. Amb uns prismàtics, el miro una estona. Completa solitud a bord. No es veu ningú. Llevat dels llums de posició, ben pocs d’altres. Una ombra que passa...

La calma del mar es va — si és possible — accentuant. Delícia dels aperitius amargs italians glaçats — un instant de frescor en la temperatura considerable.” (159)

Es tracta d’un “jo” que a través de la seva mirada ens deixa entreveure la pròpia experiència, per això, per exemple, podem trobar l’ús de l’adjectiu “normal” per descriure situacions conegudes tant, per referir-se a la meteorologia de l’Atlàntic nord :

“Tenim, de proa, el vent i el mar de nord-oest i la gran majestat de les llargues i amples onades atlàntiques. El temps normal. A mesura que avancem cap al nord, el dia es tanca i es fa molt opac. Plovisqueja. Les gotes de pluja sobre el mar: espectacle irrisori.” (150)

com, per indicar que coneix els efectes que produeix en el vaixell una mica de temporal, cosa que no li impedeix passejar-s’hi i gaudir d’una cervesa al bar:

“El «Conte Grande» salpa a les nou. Navegada la barra, ens agafa el vent i el mar mig en popa, i el balanceig és llarg. Els milers de tones de desplaçament no són res per a evitar que la gran baluerna tingui la mateixa mobilitat que una clova de nou. El moviment —tan normal— ha produït una solitud total. No es troba ningú enlloc. La partida de pòquer s’ha esvaït. Al bar, la cervesa alemanya és fina i adorable.” (152)

Es tracta d’unes anotacions en què el narrador s’expressa d’una manera més íntima: manifesta sensacions o emocions que l’afecten directament, com pot ser el fet de reposar a la cabina després de l’intens comiat als familiars i als amics a Barcelona:

“Deixat el far del Llobregat per la popa, davant la nit opaca i esponjosa, em sento fatigat.(...) La cabina. La delícia d’allargar-se horitzontalment és considerable.” (147).

o l'emoció continguda en l'afirmació: *“Sopo amb una certa força frontal”* (152), que sintetitza la intensitat de la tarda viscuda a Lisboa i la constatació que el viatge de veritat acaba de començar, després d'acomiar-se de la darrera ciutat del seu món.

També ens trobem amb descripcions del paisatge que envolta el viatge per mar, a banda de les que ja hem destacat de l'entrada al port de Lisboa:

“Davant del cap de Gata (les dues de la tarda), que veig sota una nuvolada mandrosa, esquixada de sol, la calma és blanca i el vaixell camina en una aparença immòbil, com adormit en la regularitat de les màquines. Fa un dia nebulós, de celatges de cotó fluix, d'una dolçor humida, tova, esfilagarsada” (149)

A través dels diàlegs o de les digressions, Pla introdueix alguns retrats. Vegem aquest d'Albert Montserrat⁴³⁰, representant de l'elit que ha fet grans fortunes a l'Argentina:

“Conegut, al bar, Albert Montserrat, de la família del mateix nom, tan important, de Rosario de Santa Fe –vella emigració mallorquina de Felanitx — casat amb Regina Soltura, de Bilbao. Banquer, molt ric, que es passa la vida fent gimnàstica seriosa, canviant-se de roba i amb la preocupació de la pròpia, decisiva, salut personal. Viu generalment al País Basc i a París: un d'aquells argentins que només poden viure a Europa — un dels darrers exemplars de la gran època dels argentins de París. Coneix vagament Barcelona: em parla d'amics comuns, sobretot de Santiago Barceló — del qual aprecia el sarcasme en profunditat — i d'unes senyorettes de les quals sembla tenir un record agradable. Per desgràcia, els contactes amb aquest senyor estan supeditats a un horari incert i absurd provocat per sobtades descomposicions dels seus estats intestinals, l'interès de les quals no sembla pas extraordinari.

Montserrat em fa conèixer un grup de la societat rica de Buenos Aires, d'un valor biològic inqüestionable.” (157)

Un personatge que més endavant intervindrà en un d'un diàleg, del qual el narrador és testimoni, sobre els prejudicis que mostren els passatgers de primera classe, un dels temes que Pla presenta durant la travessia.:

“La dona més bonica del «Conte Grande» és la hostess de la primera classe. De vegades es troba al bar. És una noia alta, rossa, esvelta, molt

⁴³⁰ Personatge real, segons consta en l'epistolari amb el seu germà Pere. “Dakar, 27 [desembre de 1957], matí:” “El senyor Montserrat agraeix les atencions. Jo també.” dins PLA, Josep, *Cartes a Pere* ob. cit, p. 271. Aquí Pla, segurament, es refereix a l'escala de Lisboa.

ben vestida, cama perfecta, ulls grisos, d'una claredat misteriosa, d'aspecte torinesc. Sento que Albert Montserrat diu al bar:

—Sembla una persona de bona família vinguda a menys... Fetes, però, les investigacions amb el comissari de bord, ha resultat tot el contrari: és una noia de família humil vinguda a més...

Montserrat troba el viatge llarguíssim, inacabable.

—¿Com és possible — diu — de viure en un país tan allunyat com l'Argentina? És una cosa que no té sentit.

En aquests vaixells tan voluminosos, enormes, els passatgers de primera classe ocupen els ponts centrals. Els de segona, els ponts de popa. Els de tercera, la coberta de proa.” (168-169)

També fa retrats de caràcter general, com aquest que, amb to burleta, destaca el comportament d'algunes dones:

“Exercici reglamentari, de salvament, a les cinc de la tarda. Passen llista, cal anar-hi. Aspecte de les persones — de les senyores sobretot — amb el gec-salvavides posat, de color de clova de llagosta bullida, de formes curvilínies molt bufades. Amb l'enfarfec, tothom sembla haver-se tornat gras. Les senyores, ja de vegades prou grasses, es miren amb el mirall de la bossa i no s'agraden. L'augment de superfície les engavanya” (159)

així com breus descripcions de l'ambient, tal com hem vist en la recreació de l'escena del relat de la vigília de Nadal :

“A les set del vespre, el comandant Rossi dóna un còctel als viatgers de primera classe. Hi vaig. Manhattan i Martini sec. Gairebé tothom va vestit. Apareixen alguns uniformes militars que semblen d'opereta.” (153)

Per tant, en aquestes anotacions que no provenen dels reportatges és on Pla dóna l'aparença d'haver escrit un dietari personal. Ens hauríem de preguntar si realment va existir un quadern d'aquest viatge que utilitzà per a aquestes anotacions, tal com mostra per exemple el diari del retorn del darrer viatge a Buenos Aires de l'any 1967 que trobem a *Notes per a un diari*⁴³¹ i que van servir per elaborar *De Buenos Aires a Rotterdam (gener-febrer 1967)*.

⁴³¹ PLA, Josep, *Notes per a un diari. Gener 1967-octubre 1968* dins *El viatge s'acaba*, (OC,39)

A partir de l'anotació del dia 27, l'estil canvia ja que en el dietari trobem els textos reelaborats dels reportatges. El primer exemple el veiem a Dakar ciutat que Pla té ocasió de conèixer, ni que sigui per unes hores.⁴³² Incideix en la visió d'un punt geogràfic a cavall entre dos mons, l'Europa de principis del segle XX i la influència de Nord-amèrica. Recorda que aquest va ser un punt de sortida dels esclaus africans amb destí a Amèrica.

“A Amèrica s’ha sofert molt. Els primers que hi patiren foren els negres arrencats de l’Àfrica per força i per raons comercials abjectes.” (171)

Respecte al reportatge, amplia alguns dels temes i apunta qüestions que més endavant recobrarà, per exemple la marginalitat en què viuen els negres en el seu propi territori, com una mostra dels efectes de les conseqüències del domini colonial:

“En el barri comercial, entre les avingudes importants, hi ha molts carrerons habitats per negres. Un formiguer de color. Viuen de qualsevol manera, en petites, desordenades barraques — i no utilitzo ara l’adjectiu «desordenat» en sentit despectiu, perquè també podria ser que aquest galimaties els agradés. Les criatures juguen, gairebé nues, al mig del carrer. Grups d’homes enraonen hores i hores a la porta de les cases. Les dones se solen mantenir en l’àmbit enfosquit dels habitacles, però de vegades surten al carrer, cautelosament, molt tapades i presentant l’aspecte marginal que ha donat a les dones la religió musulmana. En aquests carrerons, la densitat humana és caòtica i d’un frenètic que cansa.” (162)

Una altra ampliació fa referència a la utilització de la memòria en la construcció del relat. Concretament, la visió dels senegalesos de Dakar el transporta al Palau dels Reis de Mallorca de Perpinyà, utilitzat com a caserna, després de la Primera Guerra Mundial:

“És una raça de negres alta, esvelta i de ferma musculatura. Penso en els regiments de senegalesos que es pogueren veure a França ja molt avançada la primera postguerra. Hi havia un regiment a Perpinyà en els quarters del que és avui Palau dels Reis de Mallorca. Negres atlètics, gegantins, proporcionats.” (162)

⁴³² El contingut d’aquesta anotació coincideix amb l’apartat “Dakar” de «Cartas del Atlántico Sur. Hacia América» amb alguna variant.

Dakar és la darrera escala abans de creuar l'Atlàntic, per tant significa el moment d'abandonar definitivament el seu món i d'avançar cap a la calor tropical, el preu que ha de pagar per a la descoberta:

“...em consolo pensant que per a contemplar les constel·lacions australs cal passar, necessàriament per aquests excessos caniculars.” (165)

5.1.1.2. Les escales de l'Amèrica del Sud

El relat corresponent al recorregut entre Recife i Buenos Aires està elaborat de forma diferent al que hem vist en la primera part del llibre, ja que, recordem-ho un cop més, Pla tria, ordena i refà el material publicat a *Destino* per tal de construir l'itinerari fins a l'Argentina de forma versemblant⁴³³. Aquest és un aspecte essencial a l'hora de tenir en compte la construcció d'aquest moment del viatge, però no és l'únic ja que Pla intervé en el text per tal de millorar la prosa.

Un altre aspecte que cal tenir present en l'estudi de l'elaboració d'aquesta part de l'itinerari és el que té a veure amb la tria dels textos, tant pel que fa al contingut que extreu del material publicat com per la manera que el presenta. En aquesta elecció, s'hi ha de tenir en compte l'actitud del narrador que, davant la impossibilitat d'abastar un territori tan extens, presenta una visió que emmarca dintre d'uns límits. Ho veiem en la presa de contacte amb la primera escala de l'Amèrica del Sud –“31 de desembre. Recife (Pernambuco)” – que Pla comença l'anotació amb una breu descripció de la costa del Brasil, vista des del vaixell:

“A les deu del matí d'aquest dia, el «Conte Grande» es presentà davant la costa del Brasil –una costa baixa, sorrenca, d'unes desmesurades proporcions, coberta d'una vegetació monocroma i monòtona. Sobre el mar i la pinzellada daurada de la sorra hi ha una llarga ditada de verd.”
(173-174)

A continuació, posa l'atenció en l'origen del port de Recife que, com el de Nova York, té les mateixes arrels europees:

“Tant Nova York com Recife foren llocs on s'establiren els holandesos.”
(173)

Així, en lloc de mostrar l'entrada a aquesta ciutat per mar, tal com ho ha fet en l'escala de Lisboa⁴³⁴, fixa la mirada en la ciutat.

A partir d'aquest moment veurem com el relat del viatge no s'aparta del contingut dels escrits publicats a *Destino*, a excepció de “Dia 2 de gener. En

⁴³³ Veg. supra apartat 4.2.1.

⁴³⁴ En més d'una ocasió, Pla ha manifestat que una de les millors maneres d'observar la costa és des del mar: “Sempre m'agradà de veure les coses de terra des del mar”, PLA, Josep, Les illes, op.cit., p. 22.

mar”, després del primer contacte amb el Brasil. Remarco la importància d’aquesta anotació, perquè Pla delimita la visió que mostrarà en aquest viatge. D’una banda, presenta un tipus d’emigrant que identifica amb un sector de la burgesia que, tot i qualificar-la d’avara, la presenta positivament. Es tracta dels passatgers de tercera classe que tornen de la visita anual al seu país d’origen , a diferència dels articles publicats⁴³⁵:

“Tots tenen diners, però viatgen en tercera, perquè, de cada dos, un fa cara d’avar. Són burgesos de primera generació, o sigui avars. Sense aquesta passió bàsica, la burgesia no hauria arribat enlloc. És admirable. Tenen un gran sentit de la família i del clan. Encara és més admirable. Ara: s’enyoren i l’únic vici que tenen és projectar i realitzar intermitentment el viatge a Itàlia.” (184)

:

I, d’una altra, manifesta les limitacions del “jo” davant d’un territori impossible d’abastar:

“M’agradaria de conèixer aquesta costa tan diversa, però sembla que no la podré conèixer mai. El nombre de coses fascinadores que hi ha en aquest món és fabulós. Però tot arriba tard –quan els ametllers ja són batuts, com diuen a les Balears. La costa del Brasil de vegades entra, de vegades fuig... Quan entra sembla molt solitària. Quan fuig es dilueix en l’espai. Aquesta variació augmenta el meu interès per aquest país fenomenal i que potser ja no forma part de la meva escala de valors. Arribo en aquest país a seixanta-un anys. Massa tard.” (184)

Ara bé, tant com la limitació de l’edat, en aquesta reflexió, Pla emmarca el tipus de visió que mostrarà davant el món que està descobrint: una mirada centrada en les “coses concretes” per part d’un d’home europeu que es fixa en el passat, tal com havia manifestat en el primer reportatge del viatge que realitzà a Nord-amèrica:

*“Soy un europeo recalcitrante y un hombre de mi tiempo –un hombre que se ha gozado más en las cosas concretas, pequeñas y asequibles que en las estructuras colosales, indominables y fenomenales.”*⁴³⁶

⁴³⁵ Vegeu supra. Apartat 3.1, p.48.

⁴³⁶ PLA, José, “Viaje a América. Primeras etapas” Destino 7d’agost de 1954, p.7

Un viatge, el de Nova York, que té ben present, encara, per això en el moment de desembarcar a Recife recorda que és la segona vegada que trepitja terra americana:

*“La primera vegada el fet es produí a Nova York”*⁴³⁷ (174).

Amb la diferència, però, que viatja a un territori que forma part de la memòria col·lectiva del seu país:

“Hem arribat a Amèrica i en un espai tropical d’Amèrica i tenim la imaginació plena dels llocs comuns, corrents en el meu país d’americanos...” (178).

Per tant, un dels objectius que es proposa –a banda de mostrar el present d’aquests territoris– és identificar les restes que formen part d’un passat que es fa extensiu a Europa, tot i ser conscient de les grans transformacions que s’han produït en un període relativament curt de temps.

A Recife, a través de l’arquitectura, hi troba reflectides les tres etapes més significatives de l’evolució d’Amèrica des de la colonització:

“Hi ha a Recife, una cara completament colonial que aixopluga un formigueig de mulatos, de mestissos, una primera estructura de l’època de la gran emigració europea i una segona superestructura d’edificis alts, complementada amb un barri residencial d’estiueig en el qual es poden veure espècimens arquitectònics molt singulars.”(175)

Una ciutat que s’ha anat construint seguint els models importats d’Europa o de Nord-amèrica, sense cap tipus de planificació:

“Al costat de cases degradades que costaren cinquanta dòlars, hi ha cases d’una arquitectura absolutament extravagant, a través de les quals s’exhibeixen les manifestacions més cridaneres de l’esnobisme i fan una espècie d’esclats que duren un moment.” (175)

És a Recife, doncs, on apunta la impressió que no l’abandonarà en tot el viatge:

“...tot és un reflex d’Europa en el que pugui tenir de més defectuós i de més extravagant. Tot és copiat, imitat, fictici.” (176)

⁴³⁷ Encara que obviï el fet que primer va desembarcar a l’Havana.

Pla critica aquesta tendència a la imitació i ho exemplifica en la descripció de les esglésies de Recife a partir dels tres models que reflecteixen diversos períodes viscuts a la ciutat. El primer correspon a les esglésies que es construïren seguint els cànons del model barroc més típic:

“...la façana, amb les corbes caigudes i flàccides; amb les dues torres, una a cada costat i el «chirimbolo» en el centre.” (176).

Després, les que coincideixen amb l'entrada del Brasil en el comerç mundial del cafè, el sucre i el cacau:

“...les esglésies prengueren un aspecte de magatzems amb tota la imatgeria barroca.” (176)

I, per últim, les més modernes, que semblen projectades per “*arquitectes ateus*”, que descriu a partir de tres models artístics que rebutja:

“...semblen totes dibuixades per la inconsciència maliciosa de Matisse amb les monstruoses manifestacions de Rouault i les vidrieres cubistes.”(176)

Pla, en aquesta primera escala, constata que tot el que veu és la imitació d'un model importat d'Europa, primer, i de Nord-amèrica, després. És adir que no hi ha cap mostra d'identitat amb el territori:

“No hi ha res que pretengui tenir una personalitat insubornable, arrelada a la terra.”(175).

A partir d'aquest moment centra l'atenció en la influència de Nord-amèrica i, sobretot, en la destrucció del passat més recent, una de les conseqüències que suposa la imitació d'aquest model. Per això, en el passeig que fa per les ciutats d'aquest itinerari, busca el passat europeu per tal de conservar-lo en la memòria:

*“...no crec que es guanyi gaire arrasant tot el que és vell.”*⁴³⁸ (204)

⁴³⁸ Pla, diverses vegades, ha manifestat la importància de la preservació del passat com a mostra de cultura: “*Jo no he estat mai partidari de destruir res. El passat s'ha de mantenir. És un símptoma de civilització i de progrés.*” dins *Direcció Lisboa*, (O.C). 28, p.527.

A Rio de Janeiro, per exemple, s'atura davant del que queda del barri colonial portuguès, perquè:

“...és el que m'interessava i que probablement és bàsic.” (190)

I descriu l'efecte que fan els antics edificis, amagats darrere les noves edificacions:

“El barri antic (el colonial portuguès) ha estat en gran part derruït i és una barreja estranya de vell i nou — però de nou nord-americà: edificis alts, gratacels imponents. Han fet una taparada d'aquesta classe d'edificacions sobre l'estuari, i el barri colonial ha quedat com aclofat.” (190)

També posa l'accent en la preservació del barri que mostra les relacions comercials amb Europa i de l'emigració en massa de finals del segle XIX i principis del XX:

“Està format per un urbanisme d'una qualitat vuitcentista i colonial d'un sabor i d'un estil literalment preciosos. Pel meu gust, aquest barri és el més fi de la ciutat. Ens trobem a Amèrica, país on vingué la gent d'Europa amb la il·lusió inicial de posar una tenda, una botiga, per guanyar diners. La imaginació és una mica curta, però és un moviment de llibertat i, si la voluntat no falla, de riquesa.” (205)

Un barri, a més, que encara conserva alguns dels pocs vestigis que recorden la relació de Catalunya amb el comerç d'ultramar:

“És en aquest barri que es troben les tendes, les botigues de Rio i concretament els negocis de productes del país, de colonials — que diem al nostre país—, que fan una olor prodigiosa.” (205)

També a Montevideo s'interessa per la ciutat vella, la que no té tant de reflex nord-americà, però no hi troba gaires restes del passat:

“...els vestigis de l'època colonial són tan escassos i precaris, que cal buscar-los amb un fanal, i encara són difícils de trobar.” (235)

I els pocs que queden estan abandonats, com en el cas de l'edifici de l'antic Cabildo.

“...un edifici de granit fosc, d'estil neoclàssic castellà, molt afectat pel gust arquitectònic de l'època de Carles III, que els uruguaians tenen

inexplicablement abandonat, tan abandonat que pels vidres trencats de les finestres es poden veure les habitacions buides, polsoses i deixades.”(231)

Remarca, a més, com el creixement de la ciutat de tipus residencial ha comportat la desaparició dels tramvies, un dels elements que formen part de l'Europa del passat:

“No hi ha, en aquesta ciutat, un sol tramvia en circulació. Fa realment un cert efecte arribar en una població important i trobar-se que no hi ha cap tramvia. En definitiva, la gent de la meua edat som de l'època dels tramvies.”(234)

Així, davant de la transformació d'aquestes ciutats d'origen europeu, adverteix el viatger que, com ell, prové del “Vell continent” del que hi trobarà:

“Així, al passatger que arriba a Rio provinent d'Europa i sense conèixer Nova York i algunes ciutats americanes, aquesta ciutat li produeix una gran sorpresa: la van construir a base d'una altra manera arquitectònica: edificis elevats. N'hi ha tants, que aquesta és potser la seva característica principal. En molt pocs anys, en un tancar i obrir d'ulls, ha passat de les velles cases colonials portugueses a la concepció arquitectònica dels Estats Units.”(197)

Que si bé en el cas de Rio de Janeiro o Santos la imitació es basa en els gratacels, a Montevideo hi predomina el barri residencial de cases amb jardí, signe d'un cert estatus social, tal com ja havíem vist en els reportatges⁴³⁹.

Pla, però, no s'acaba de creure que aquesta influència vagi més enllà de l'aparença, és a dir, de la imitació arquitectònica o d'un estil de vida que alguns poden portar i ostentar. Bona mostra d'això són certs costums i privilegis que no canvien al Brasil:

“Al Brasil hi ha algunes persones que ostenten títols nobiliaris — molts són pontificis, perquè, pagant, sant Pere canta, i en aquest cas l'afirmació és literal — cosa que no es pot produir als Estats Units.” (198)

⁴³⁹ Vegeu supra, apartat 3.2, p.63.

o les reminiscència de certes actituds espanyoles, com les tertúlies dels cafès a Montevideo, on Pla hi situa un tipus d'intel·lectual anacrònic⁴⁴⁰:

“A Montevideo encara hi ha tertúlies en alguns cafès, cosa que és un anacronisme per partida doble: primer, perquè, en els països d'Amèrica que vagament conec, el nombre de cafès va molt de baixa i acabarà essent irrisori, i després perquè, de tertúlies, ja no n'hi ha enlloc, si s'exceptua Madrid.” (243)

Continuant amb la visió que mostra a través de l'itinerari, en les anotacions escrites, aparentment, “en mar”, Pla va forjant la seva opinió a partir del que ha vist o de les lectures que l'acompanyen en aquest viatge⁴⁴¹. Es tracta de reflexions sobre el Brasil, país pel qual se sent atret, tal com ja havia manifestat en els reportatges. En l'anotació “1 de gener. En mar”, després de l'escala de Recife evoca, primer, la impressió positiva que li ha produït l'efecte de la pluja en els arbres:

“Les grosses gotes d'aigua feien sobre la botànica dels carrers un soroll sord. L'aire quedà com rentat i l'atmosfera s'alleugerí. Les llargues fulles dels bananers agafaren un aspecte brillant i llis.” (182)

Després manifesta una de les constants del viatge: el contrast entre la riquesa potencial del país i la pobresa de bona part de la població:

“Tot em semblà més aviat pobre, millor dit: una barreja de pobresa i de riquesa. Aquell aïret semblava portar un perfum de riquesa”(183)

Una altra de les característiques que també l'atrauen és el *melting pot*, resultat de la colonització:

“Mirant la costa del Brasil — tan deserta — he pensat en una de les coses que m'han fet més impressió d'aquest país — vull dir el melting pot de races i deu sangs — i he escrit aquestes ratlles.”(227).

⁴⁴⁰ És el tipus d'intel·lectual que retrata a “Madrid. Pombo, Ramón Gómez de la Serna” dins PLA, Josep, *Madrid, 1921 (un dietari)*, op. cit, p.167.

⁴⁴¹ Es tracta de les anotacions “1 de gener. En mar”, “Dia 2 de gener. En mar”, 4 de gener. Nit. En mar”, “Dia 6 de gener. En mar.”, “Dia 6 de gener. El golf de Santa Catarina. Els negres, totes pertanyents a l'itinerari del Brasil i, excepte una –Dia 2 de gener. En mar– reelaboren els textos publicats a *Destino*.

A diferència de la colonització d'Amèrica del Nord, al Sud es produí el mestissatge. Pla, amb ironia, posa èmfasi en les actuacions que practicaren els colonitzadors contra els indígenes i els esclaus africans:

*“Els portuguesos i espanyols arribaren al Brasil i al Caribe sense dones i de seguida es barrejaren. Foren les índies que es tiraren al coll dels nou vinguts. Es produí el mestissatge. (...) El fet no té res a veure amb la religió, la moral i altres diverses galindaines: és un afer de dones, la natural explosió sensual.”*⁴⁴² (231)

I, també amb ironia, posa en evidència com la moral catòlica trobà la manera de legalitzar la situació a través del matrimoni:

“Els jesuïtes, que sempre i a tot arreu han estat matrimoniers, afavoriren els matrimonis de blancs amb indis i de blancs amb negres. Els jesuïtes contribuïren enormement a la formació del «melting pot» del Brasil.” (231)

A més, aprofita per denunciar l'extermini que es dugué a terme amb la població indígena que no es volgué sotmetre al domini del colonitzador:

“No volgueren ser esclaus ni treballar pels altres més aviat gratuïtament. Sempre fugiren.” (230)

Els descendents dels que se salvaren podran, potser, conservar la seva identitat i no ser absorbits per la cultura dominant:

*“La immensa majoria d'aquests indis viuen a la selva, però l'obra protectora iniciada pel general Random ha donat, sembla, un cert resultat en el sentit de donar-los més seguretat. Si aconseguïen salvar-los i mantenir-los en un cert estat de puresa ètnica, la teoria segons la qual els pobles inferiors en contacte amb una civilització més avançada degeneren presentarà una excepció.”*⁴⁴³ (230)

⁴⁴² En aquest fragment recupera una part del que va ser mutilat dels textos dels reportatges encara que amb alguns canvis segurament per evitar la censura.:

“Los españoles y los portugueses llegaron respectivamente al Caribe y al Brasil sin mujeres de su «stock» (aunque con frailes) los cuales no tuvieron mas remedio que aceptar el amancebamiento general. De aquí el mestizaje. Esta es la clave de las sensacionales diferencias existentes entre la América inglesa y la América hispánica. Cuando los portugueses llegaron a las playas vírgenes del Brasil se encontraron con mujeres desnudas y prodigiosas las cuales se les entregaron de una manera delirante. Pero ya tendremos ocasión de hablar de todo ello mas adelante. Lo que queríamos decir es que la clalle de Rio de Janeiro ha sido creada por un pueblo desprovisto de la noción de raza.” Vegeu a l'apartat 3.[2] dels apèndixs la comparació entre l'original manuscrit i l'article publicat.

⁴⁴³ Recordem que aquest és un dels fragments que Pla corregeix dels errors comesos en els textos publicats a *Destino*. Veg. supra. Apartat 3.4, p.107.

Per últim, mostra admiració pels esclaus africans que es convertiren en la força de treball i s'adaptaren al medi, per això considera que *“El negre és el vertader fill del tròpic.”*

Ara bé, tant els negres com els mestissos viuen en la marginalitat. Ho constata a Recife, on la població mestissa jeu desvagada:

“A les dues de la tarda, sota la xafogor immòbil, tropical, en el barri del port, els mestissos fan la migdiada ajaguts a les voravies, en un estat d'inconsciència que de vegades sembla inconscient i de vegades voluntària (però que produeix el mateix efecte), mentre que davant la platja, en l'inacabable passeig marítim, rigorosament asfaltat, passen les limousines americanes amb la llauna més brunyida.”(175)

o bé, a Santos, on els negres realitzen les feines de càrrega i descàrrega al port:

“Quan a quarts d'una de la nit pugem al «Conte Grande» hi constatem, pels voltants, una certa activitat. Els negres de la riba, amb poca roba, lluint de la suor, treballen en la càrrega i descàrrega en l'aire pastós, sota la llum dels arcs voltaics.” (223)

També ho veu a Rio de Janeiro, on la gran majoria de la població negra viu a les “favelas”, que contrasten amb les noves construccions d'imitació nord-americana:

“...són generalment, barraques i sopluis de no res, reminiscències del colonialisme primitiu, d'una higiene absolutament equívoca. De seguida es veu que aquesta manera de viure a part que tenen els negres i a la seva manera no els desagrada gens...” (196)

Però la barreja no s'acaba aquí, ja que també nombrosos asiàtics han emigrat al Brasil i per això, segons Pla, el país:

“és un enorme laboratori de races i de sangs, d'unes proporcions vastíssimes.” (229)

Tot i que el més característic és la barreja racial, Pla adverteix que:

“ací, com en tots els països de diferent coloració de pell, tothom voldria ser blanc...” (229)

En aquest recorregut, doncs, Pla no presenta una visió idíl·lica, Amèrica no és la terra «promesa» o, en tot cas, ho és per a molt pocs, tal com mostra la desigualtat social que Pla il·lustra a través del rebuig que mostren els blancs pel món marginal de les “favelas” :

“... formen un món separat, una espècie de selva marginal encara que es trobin dintre la ciutat, en la qual els negres viuen a la seva manera, enmig d'un desordre indescriptible, d'un desordre que, a molts blancs, els fa posar els cabells de punta, però amb una perfecta llibertat i d'una manera folgada.” (209)

Una altra de les marques d'identitat del Brasil, juntament amb la barreja racial, és la seva riquesa natural. Una riquesa, però, que no arriba a tothom de la mateixa manera:

“El més important de la riquesa d'un país és el factor personal. En aquest país de proporcions desorbitades, les riqueses naturals són enormes. Però tot això és potencial. Demana un interès, uns coneixements personals. Ara sembla haver-se iniciat un moviment en aquest sentit favorable, i no és aquesta la clau d'aquest país? Ho sembla...” (193).

Pla, però, es mostra escèptic perquè el «parasitisme» hi està molt instal·lat, la primera constatació la farà a Recife després del recorregut per la ciutat:

“El xofer del taxi que ens condueix per la ciutat ens va cantant el que va apareixent davant la vista: la base naval, amb dos insignificants vaixellets de guerra; l'Estat Major; l'edifici de la recaptació fiscal; diversos quarters; la presó rodejada de punxes de filferro, pel qual passa un corrent elèctric, segons diu el xofer; la Facultat de Dret; la de Ciències Econòmiques, el Club Internacional; el Parlament de l'Estat de Pernambuco, etcètera... tots aquests edificis, em sembla haver-los vistos en un lloc o altre — o almenys les fotografies. Constato que el sistema parasitari està establert al Brasil d'una manera quasi perfecta. Ara, com que fa tanta calor i la meva comprensió és infinita, no hi ha res a dir.” (176-177)

A partir de l'itinerari per mar, doncs, Pla va mostrant una realitat que s'allunya dels estereotips que han portat a una visió idealitzada d'aquests territoris. Aquest procés arriba al seu punt màxim davant la badia de Rio de Janeiro, considerada la més bella del món. En l'estudi dels reportatges ja hem vist que Josep Pla no es

deixa influenciar per les imatges prefixades dels qui anteriorment han fet aquest viatge⁴⁴⁴. En el llibre, a més, concreta el seu punt de vista que parteix del fet de ser un europeu del Mediterrani:

“... aquesta és la impressió que han de produir a un home del vell món mediterrani — paisatges pobres, però cultivats i d'una manera o altra productius — aquestes pètries irrupcions, perquè, en el vell món en què ara penso, fins les formes de la geologia acaben esmussant-se i fent-se habituals i acaben, en el nostre esperit, antropomorfitzant-se.” (188)

Una visió que l'acompanya aquest viatge, però que parteix del seu concepte de la utilitat del paisatge⁴⁴⁵ amb el qual s'identifica:

“...a mi no m'agraden ni els Alps ni les superfícies planes, dilatades, que es perden de vista. M'agraden els països ondulats, ben cultivats i productius — i on hom pugui viure discretament.” (188)

Per això, Pla no es deixa seduir pel que suposadament és el paisatge més bell del món, tal com, en canvi, va fer Rusiñol:

*“Se va entrant endins, i de tots costats es van veient més illes i més verdor. Algunes serveixen de forts, altres de testos a ran de l'aigua, per a poder-hi criar una palmera; altres, més grans, són com un bosc que s'hagués inundat aquells dies, i eixissin les copes dels arbres. Després de les illes, es va caminant i es troba una immensa penya de l'alsaria de Gibraltar, acotada, com si saludés a una altra que n'hi ha a l'altra banda, i al tombant, formant una vall, la ciutat de Rio de Janeiro, com una visió realment fantàstica.”*⁴⁴⁶

Per demostrar que no és el seu model de paisatge, fa una llarga descripció que inicia mostrant “l'amfiteatre còsmic” que descobreix des del vaixell:

“constituït per les formes més sorprenents de la geologia: muntanyoles de forma cònica o piramidals, perfils de roques trencades, protuberàncies rocoses (que semblaven, en gros, les formes de Capri), monstruoses bogeries pètries inclassificables; illetes xates o punxegudes, de formes mòrbides o convulsades...” (186)

Es tracta d'un “caos natural inorgànic” davant del qual se sent “esbalait i estranyat” (la negreta és meva):

⁴⁴⁴ Veg. apartat 3.3.

⁴⁴⁵ “M'agraden sobretot els paisatges productius i que no ultrapassin l'esterilitat imprescindible.”
Direcció Lisboa, (OC,28), p.188.

⁴⁴⁶ RUSIÑOL, Santiago, *Del Born al Plata* op. cit, p. 34

“Així, a Rio, davant Rio de Janeiro, em vaig trobar davant un caos natural inorgànic. La meva impressió de conjunt fou de trobar-me davant una naturalesa turmentada, convulsada — com un gavadal fabulós, caòtic, de residus d'una catàstrofe.” (188)

Continua exposant el seu concepte de bellesa, oposat al que acaba de presenciar

“...deixaria les qüestions de la bellesa per a ocasions i formacions més plàcides, modestes, corrents i en certa manera més vulgars.” (189)

I, finalment, descriu, des de la seva òptica, el paisatge que acaba de descobrir.

“Aquest paisatge de la badia de Rio de Janeiro és un considerable espectacle, un tros d'escenografia natural molt aparatós i important. És quelcom desusat, estrany, sorprenent, fenomenal. És un fantàstic melodrama petri, una naturalesa descordada, un prodigi de naturalisme desbocat. Afegiré que és un paisatge digne de la ploma dels millors escriptors del paisatgisme romàntic. Ah, si Chateaubriand hi hagués passat! Però per a arribar a la bellesa li falta molt poca cosa, però difícil d'obtenir al meu modest entendre: una mica d'intimitat, una mica de cordialitat, una espurna de gràcia.” (189)

D'aquesta manera, qüestionant el que tothom accepta, Pla manifesta que el seu model de naturalesa no és el que veu en aquesta badia ja que es tracta d'un «món còsmic», és a dir d'una geologia en estat pur⁴⁴⁷

En la penúltima escala d'aquest trajecte –Montevideo–, Pla mostra la seva visió de l'Uruguai com una excepció dintre de l'Amèrica del Sud, tal com ho hem vist als reportatges⁴⁴⁸. Tot i amb això amplia dels conceptes que ja havia exposat i que tenen a veure, d'una banda, amb l'origen de la independència de l'Uruguai, coseqüència de “la moral que de vegades tenen els països tips”:

“Al meu modest entendre, l'Uruguai ha pogut mantenir la seva independència a causa de les fabuloses dimensions del Brasil i de l'Argentina — és a dir, que dintre les fabuloses extensions d'Amèrica ja anaven prou tips. La independència de l'Uruguai és una manifestació de la moral que de vegades tenen els països tips.” (238)

⁴⁴⁷ Aquesta també és una idea que Josep Pla ha exposat al llarg de la seva obra “La naturalesa en l'estat brut, el món còsmic.” PLA, Josep, *Direcció Lisboa* (OC,28), p.188.

⁴⁴⁸ Per a l'anotació “7 de gener. MontevideoDestino, Pla utilitza «Cartas del Uruguay. Montevideo, una monada», Destino 5-4-1958.

I, d'una altra, amb l'aportació de l'emigració catalana, tant la vinculada en la consecució de la independència:

“En un dels salons de l'Arxiu hi ha un retrat (molt bonic) d'un militar molt ben plantat, el general Oleguer Feliu -sospito de la coneguda família barcelonina—, que fou un dels últims defensors del colonialisme espanyol en aquest espai. En la paret oposada hi ha el retrat d'un altre català, el senyor Duran, que fou secretari de la Junta insurreccional formada pel general (aragonès), el «Libertador» de la banda oriental de l'Uruguai. El senyor Duran va vestit de paisà, té una cara de botiguer tossut i porta barba. El botiguer guanyà el general. El fet no sovinteja pas, però de vegades passa. (235)

Com la més recent, a través de la tasca realitzada per Margarida Xirgu i la seva escola d'art dramàtic⁴⁴⁹:

“...escola que ha produït una gran admiració i ha donat molts de fruits a l'Amèrica llatina.” (239).

Ara bé, Pla no té en compte els canvis polítics que s'han produït a l'Uruguai durant la dècada dels anys seixanta, d'un signe totalment contrari a la situació que mostra l'any 1958, que desembocaran l'any 1973 en una dictadura militar⁴⁵⁰. En el llibre només adverteix del perill que corre l'Uruguai de contagiarse de les polítiques que imperen a la resta de països:

“Però precisament perquè l'Uruguai és un país tan open, tan obert, és molt visible la impressió que és el centre d'irradiació de la propaganda comunista russa en tota l'Amèrica llatina.”(242)

⁴⁴⁹ Recordem que entre els escrits del viatge publicats a la revista, n'hi ha un sobre aquesta actriu. Vegeu PLA, José « Margarita Xirgu», *Destino*, 15 de març de 1958, p, 19

⁴⁵⁰ LEON, Javier de, «Uruguay 1958-1985» dins *El mundo actual* (Historia 4to)
<https://sites.google.com/site/elmundoactualhistoria4to/unidades-1/uruguay-1958--1985#arriba>

5.1.1.3. Buenos Aires: final de trajecte

En la darrera anotació datada, “Dia 8 de gener. Buenos Aires. Arribada”, Pla relata el final del trajecte per mar amb el transatlàntic «Conte Grande» i l’inici d’una nova etapa en aquest viatge. Ha arribat al seu destí. Es tracta d’una anotació curta que amplia «Cartas de la Argentina. Buenos Aires de entrada»⁴⁵¹ on, recordem-ho, relatava la darrera nit del viatge per mar, des de Montevideo fins a Buenos Aires, enmig d’un gran temporal. Després d’una travessia amb el mar totalment en calma, posa fi a aquest viatge dintre d’un escenari típic:

“...una espècie de finimondo meteorològic dels que s’estilen en aquesta part de la terra en aquesta època de l’any i que, a pesar de ser un fenomen local, tenen un volum sensacional.” (247)

Unes circumstàncies que Pla, en el llibre, aprofita per remarcar la importància del vaixell i del seu comandant i, alhora, per acomiadar-se’n:

“El vent de la terra bufava impetuós i convertia tota l’obra morta, els pals i el cordatge, en una fimbriació de vegades fosca, de vegades més lleugera i somiquejant. La pluja queia a bots i barrals. Al principi el soroll de l’aigua sobre el fustam es compaginà amb un batibull de portes i d’obertures que picaven. La tripulació es llançà sobre la baluerna i la cloqué: el transatlàntic quedà com una caixa tancada. El passatge desaparegué i tot quedà solitari. L’ambient, que una hora abans era canicular, es tornà tardoral. Al bar, uns quants amics prenguérem la darrera copa del viatge i ens acomiadàrem. Vaig tractar de fer el mateix amb el comandant Rossi,- però hi vaig renunciar. El vaig entreveure dalt de pont, impàvid, lleugerament tocat per la llum d’estribord, amb una gorra de cuir i l’impermeable, regalimant d’aigua. Distreure’l un moment hauria estat absurd...”(249)

Cal advertir, a més, que Pla no descriu l’estuari del Plata, ni tan sols fa cap menció a l’entrada al port, el primer que veu des del vaixell un cop atracats són els paraigües de la gent que probablement ha anat a rebre els passatgers:

“Hi arribàrem a l’hora exacta: a les vuit en punt del matí hi érem atracats davant un saltironeig d’una immensa quantitat de paraigües oberts.” (249)

⁴⁵¹ Destino, 8-2-1958, pp.5-7.

A continuació s'esdevé el primer contacte amb Buenos Aires, situada a la planícia de la Pampa, sense cap accident geogràfic remarcable:

“Sigui quin sigui el carrer que agafeu per pujar la rampa i entrar a la ciutat, no se us presenta davant els ulls cap accident geogràfic. Tot és horitzontal.”(250)

I, tot seguit, fa una referència al clima de la ciutat esmentant Francesc Cambó que havia residit a l'Argentina i va morir a Buenos Aires l'any 1947⁴⁵²

“...l'estiu d'aquí consisteix en períodes curts de calor corregits per tempestes aparatoses que refresquen i alleugereixen l'aire, i l'hivern en tongades curtes de fred alternades per dies de sol meravellosos i rutilants.” (250) Que Pla acaba explicant. *“És a dir: és un clima caòtic, d'una gran mobilitat, escassament estable. Per a les persones d'una força física segura, molt suportable.”*

I pel fet d'haver-hi arribat a l'estiu fa especial menció a la calor, una vegada més:

“...és una calor humida, pastosa i enxubada — un alt grau d'humitat.” (251)

⁴⁵² En el conjunt d'articles d'aquest viatge, Pla publica “*La muerte de don Francisco. Cambó*”, *Destino*, 8 de febrer de 1958, on reclama el llegat que Cambó volia deixar al seu país a través de la fundació que s'havia de crear.

5.1.1.4. El mar, el vaixell i el comandant

Subratllo novament la contundència de l'inici de *Viatge a Amèrica del sud* (1957):

“Quan es tractà, el 1957, de fer un viatge informatiu a la part atlàntica de l'Amèrica del Sud, només vaig posar una condició: navegar, d'anada i tornada, en un transatlàntic italià dels que cobreixen el servei de l'Amèrica meridional.”(147)

En aquesta declaració, Pla dona una importància cabdal al mitjà que el traslladarà en aquest viatge. Justifica la tria perquè compleix els requisits per a l'objectiu que persegueix, tal com hem vist en els reportatges, amb la diferència que en el llibre no insisteix en la feina periodística. En canvi, amplia les raons per utilitzar un mitjà de transport tan lent en lloc de l'avió, contra el qual, en aparença, no es mostra reticent. Ho argumenta irònicament, al·ludint a la seva experiència i, el que és més important, a la possibilitat d'un final tràgic:

“Els desplaçaments aeris sempre m'han agradat i no he tingut mai cap superstició respecte d'aquestes màquines. He fet mils i mils de quilòmetres en avió: no he tingut mai cap entrebanc, tot ha estat llisquent com una seda, net, agradable. Això m'ha confirmat en el meu racionalisme de les màquines. És clar: la processó va per dins, de vegades cauen. Però, ¿què és el que no cau, en aquest món, un dia o l'altre?” (147)

L'avió, que potser escurça distàncies, no compleix amb el requisit de convertir el trajecte en una part de l'objectiu del viatge:

“...si no es té una pressa excessiva — la pressa que generalment se sol tenir per anar a sentir la lectura d'un testament favorable — o es vol posar una mica la vista en el món exterior, els viatges aeris tenen un interès molt limitat.” (p.147)

És a dir, que no té pressa per arribar perquè el més important és la recreació del viatge. Per això el primer que fa es presentar el vaixell, un transatlàntic italià, cosa que el converteix en una part de la pròpia experiència per la vinculació amb Itàlia, que avala amb la següent afirmació:

“...tenen una tradició d'hospitalitat, de confort, d'ordre, de qualitat. La bona cuina hi és molt apreciada. No cal insistir perquè es tracta d'una obvietat.” (148)

I que ja havia indicat a *Cabotatge mediterrani* (1956) tot refererint-se als vaixells de cabotatge italians:

*“Anys enrera, vaig aprofitar aquesta classe de vaixells per a navegar pel Mediterrani central i oriental. Tenien un altre aspecte: eren blancs. En vaig quedar encantat. Eren nets, hospitalaris, el llit i la taula molt apreciades. No es pot viatjar, em penso, amb millor companyia.”*⁴⁵³

Gràcies al vaixell, pot fer-se la il·l·lusió que està en un altre món, ben diferent del seu país que viu immers en la grisor. El contrast que ofereix el transatlàntic il·luminat que “...fa una resplendor fascinant” davant la llum “grogosa i estantíssima” que desprèn Barcelona fa ressaltar aquesta mediocritat. Una imatge que no té res a veure amb la que presenta en un altra època de la seva vida:

*“Les persones que no han sortit mai a la nit de Barcelona per la seva porta del mar s’han perdut una de les sensacions més sorprenents de la seva importància. La ciutat exhala una resplendor de foguera, dóna la impressió de contenir, dintre dels seus límits lumínics, un dinamisme considerable.”*⁴⁵⁴

Només el far de Montjuïc, aliè al que l’envolta, continua desenvolupant el seu paper:

“...llança uns esclats nerviosos i radiants. És l’única cosa que la terra ens envia d’una certa virtualitat.” (149)

A partir d’aquest moment el vaixell es converteix en protagonista, ja que a més d’excel·lent observatori, simbòlicament conserva la memòria de moltes històries personals i col·lectives reflectides en uns passatgers que representen l’emigració cap a Amèrica, des dels qui aconseguiren fer grans fortunes, fins als que fugiren d’una situació de pobresa dels respectius països. El «Conte Grande», posat en funcionament l’any 1927, convertit en vaixell de guerra durant la Segona Guerra Mundial i tornat a utilitzar com a transatlàntic de passatgers, és un mut testimoni de la història:

“Les fustes i els ferros del «Conte Grande», barcot aparatós i vell, que va entrant, lentament, en la caducitat, han vist les coses que de vegades passen.” (157).

⁴⁵³ PLA, Josep, *Cabotatge mediterrani* (1956) dins *En mar* (OC,18), p.13.

⁴⁵⁴ PLA, Josep, “Notes sobre Mallorca” dins *Les illes* ob. cit., p.22-23.

Pla s'hi sent identificat, també ell viatja amb l'experiència d'home europeu i del Mediterrani i, sovint, pensa que ha arribat massa tard a aquest continent. El vaixell s'arriba a convertir en metàfora del pas del temps:

“El «Conte Grande» va deixant el seu solc de fosforescències, el sol surt, el sol es pon, la gent va i ve i a l'últim s'arriba a un lloc o altre de la terra.” (172)

“Un poble que camina sobre el mar”, així defineix el transatlàntic, com un espai més o menys gran, però limitat i molt organitzat:

“amb la seva església, que de vegades és utilitzada per a diferents cultes, el seu hospital, els seus cafès, restaurants, piscines, banys, cuines, magatzems, biblioteques, frigorífics, màquines, dipòsits d'energia, a part l'obra morta dels compartiments...” (171)

Li agrada perquè està pensat per a la diversitat de persones que hi viatgen. Ara bé: *“Els vaixells són una transposició exacta de la vida”*, és a dir, són organitzats segons la classe social:

“Els de tercera viuen més junts, més apinyats, en un permanent formigueig humà, com a les places dels pobles en dies de festa. Aquests ballen molt comprimits; els de segona, menys; els de primera, folgadíssims.”(171)

Tot i que de vegades sembla que es decanta per una classe determinada, ens ofereix una cara amable de tots: destaca l'aïllament en què viu el passatger ric *“...que és el que té una importància decisiva en aquests viatges”* i la felicitat aparent en què viu durant la travessia:

“...es mou sobre un espai molt reduït i abraçable, es troba momentàniament isolat i tranquil·litzat. Menja, beu i dorm a plaer” (156)

Comenta l'enyorament d'alguns passatgers:

“Si parlant de vegades concreten, és per fer referència al que han deixat.”(158)

I se sent transportat a un altre lloc quan descriu el corredor on es troben a la nit els de tercera classe:

“A la nit, el moviment humà (després del ball) es produeix tot al llarg del corredor central, profund, del vaixell, que va de proa a popa passant per

les màquines, que es troba en el centre i que exhala un baf de calor excessiu. Aquest corredor — l'existència del qual és generalment desconeguda dels viatgers de primera — és sempre molt concorregut. És el Main Street del «Conte Grande».” (171-172)

El «Conte Grande», doncs, és més que un transatlàntic de gran tonatge que transporta més d'un miler de passatgers de diverses classes socials. Des del primer moment el vaixell es personifica. Per exemple, ens trobem que és el vaixell qui el desperta o qui celebra els rituals típics d'aquest tipus de travessies:

“El «Conte Grande» ha celebrat el pas de l'equador amb diverses festetes intrascendents.” (168).

De vegades sembla que actuï per si sol quan arriba a qualsevol port:

“El «Conte Grande» atraca al moll petrolier, per retenir-se de fuel-oil”.(159)

o quan marxa:

“A tarda avançada, amb cel boirós, calor xafogosa i calma de mar, el «Conte Grande» salpà de Dakar.” (164)

Uns ports que seran l'entrada al descobriment no només de les ciutats, sinó també, de la realitat d'uns països sotmesos a les fluctuacions del mercat mundial del cafè o del cotó. Des del vaixell percebrà el contrast entre la riquesa i la pobresa:

“Dic els magatzems de cafè perquè l'aire en feia una vaga olor –vaga perquè el cafè fa més olor torrat que aun els seus grans són naturals i directes. A l'altra riba es veia un gran bosc de bananers amb unes barraques baixes enmig de la botànica verda i espessa.” (221)

El vaixell, és el marc per observar i per descriure les pròpies sensacions, com la que li produeix la visió nocturna de Rio de Janeiro mentre s'allunya per mar:

“Vaig veure, des de l'ull de bou de la cabina, els llums de Rio reflectits sobre les aigües immòbils de la gran badia. Els edificis elevats semblaven fantasmes incerts entre ombres i llums de la nit”(220)

o bé és el lloc des d'on pot entreveure paisatges més distants:

“Al fons, a nord i a est, apareixien unes grans muntanyes — les muntanyes de Sao Paulo — amb una gran nuvolada d'aspecte tempestuós, teatral i magnífica. El cel era opac i, quan vaig sortir al pont, queia una gotellada tropical sorollosa, d'un color blanquinós. Al cap de mitja hora havia deixat de ploure, la botànica de les bananes era lluent, tot era sec i feia una calor absolutament positiva.” (221)

Mentre viatja per mar qui tria és el vaixell, i això fa que molt a prop de la costa del Brasil es puguin tenir sensacions diverses, des de percebre molt a la vora la terra, fins a semblar que només hi hagi el mar i el cel:

“...el vaixell sembla que s'acosta al litoral; altres vegades desapareix en una golfada i el coster queda esfumat, i sembla navegar entre cel i aigua.” (183-184)

Des d'aquest observatori privilegiat, Pla veu el que la resta de viatgers ignoren, tal com mostra la descripció de l'activitat nocturna del port de Santos que contrasta amb el món dels passatgers del «Conte Grande»:

“Quan a quarts d'una de la nit pugem al «Conte Grande» hi constatem, pels voltants, una certa activitat. Els negres de la riba, amb poca roba, lluents de la suor, treballen en la càrrega i descàrrega en l'aire pastós, sota la llum dels arcs voltaics. Quan arribem al pont, per les escletxes que deixa passar el violent soroll de les grues, dels cables i de les màquines de les hissades, arriba del saló la musiqueta de les sambes que l'orquestra va tocant i els brasilers del passatge i altres persones van ballant — i transpirant.” (223)

També, des del transatlàntic, observa altres vaixells i pot manifestar la seva fascinació pels petrolers, tan grans i alhora tan discrets:

“...naveguen a la màxima velocitat possible, amb els llums del pont de comandament apagats i els de posició vivíssims. Els fanals de babord i estribord projecten sobre l'aigua un deixat verd o roig, que s'arrossega tibant. El transatlàntic no ha apagat cap llum.” (149)

Es tracta d'unes naus que recorden la imatge del vaixell fantasma, element que trobem diverses vegades en l'obra de Josep Pla⁴⁵⁵:

⁴⁵⁵ Veg. per exemple aquesta reflexió davant la visió d'un petrolier “El vaig contemplar una llarga estona, perquè no hi ha per mi una imatge romàntic més forta que la visió d'un vaixell solitari en alta mar. Una infinitat de records literaris van lligats amb aquesta imatge —alguns de molta qualitat, com el vaixell fantasma de les «aventures d'Artur Gordon Pym» de Poe, si no vaig errar.” PLA, Josep, *Weekend (d'estiu) a New York*, op. cit., p.21.

“Passen les formes monstruoses, llargues dels petrolers, entrevistes un moment en la nit lleugerament emboirada” (149)

Ara bé, el transatlàntic no és un tipus de vaixell que formi part de la seva experiència, per això no s’hi acaba de sentir a gust:

“Sempre es té la sensació de trobar-se en una casa dels altres, cosa que produeix una certa angúnia matisada pel pagament del preu del bitllet. Hom s’hi troba com si fos un paying guest.” (173).

A més, la comoditat que suposa viatjar en un transatlàntic té un inconvenient, el mar fàcilment es pot perdre de vista:

“En aquestes baluernes tan enormes es poden passar dies i des sense veure directament el mar. Us fan el mateix efecte que si visquéssiu en terra ferm, en una costa de terra ferma qualsevol davant el mar. El mar va passant, indiferent i llunyà.” (153)

Per tant, el mar, un element imprescindible en aquest trajecte, sembla difícil de trobar, fins i tot podria perdre rellevància en aquest relat:

“En aquests grans vaixells, els elements terrestres són, potser, excessius — per al meu gust, és clar. On és el mar?”(155)

Però Pla, que coneix aquest medi, sobretot a través de l’experiència d’haver viatjat pel Mediterrani i per l’Atlàntic, sap mostrar-lo en el moment precís, encara que només sigui a través d’un petit reflex en què el mar apareix i concedeix algun breu espectacle:

“...les llums de Ceuta es mouen, una estona, sobre el mar.” (149).

Per això, malgrat l’aparença que el transatlàntic ocupi tota l’extensió d’aigua, sempre trobem la presència del mar, bé sigui l’Atlàntic Nord:

“A mesura que avancem cap al nord, el dia es tanca i es fa molt opac. Plovisqueja. Les gotes de pluja sobre el mar: espectacle irrisori.” (150)

o bé un mar en calma, com el que caracteritza aquesta travessia:

“...el mar va entrant en una calma paradisíaca.” (149).

En algun moment podria recordar el «mar tenebrós o nebulós» que remet als clàssics grecs.⁴⁵⁶:

“El mar tenebrós, d’escassa visibilitat. Perfectament. El mar tenebrós. Però potser no tant.” (153)

El mar, doncs, malgrat estar present, no té la rellevància literària que caldria esperar en un viatge com aquest. Ja he dit que el motiu principal és el protagonisme que adquireix el transatlàntic, però també caldria pensar en el fet que no hi ha una connexió íntima entre el narrador i aquest mar, que no és el seu⁴⁵⁷.

El darrer element que forma part de l’entorn que caracteritza el viatge per mar és el comandant del vaixell que Pla presenta en la primera anotació:

“...un home bru, fort, potent, nerviós, de mitja edat...” (148)

És un personatge tipus, sense una personalitat definida, excepte la que li dóna la seva responsabilitat. Per tant, reuneix les característiques que ha de tenir un bon capità, sempre vigilant, pendent del trajecte:

“Veig la silueta del comandant Rossi, atent, una mica corbat, a l’extrem del pont, sota les estrelles borroses.”(149)

És el responsable màxim de la seguretat dels viatgers:

“Situat en el pont més alt del transatlàntic — molt a prop meu el comandant Rossi dirigia l’operació d’entrada —, seguia amb la mirada, amb tota la detenció possible, l’amfiteatre circumdant.” (187)

Sent tant de respecte per la seva tasca, que en l’últim moment de la travessia no el destorba per acomiadar-se’n:

“Distreure’l un moment hauria estat absurd... El cas és que la magnífica nau i l’experiència del seu comandant ens portaren tutti quanti a la dàrsena.” (249)

⁴⁵⁶ “La «mar nebulosa» és un adjectiu de l’Odissea. La nebulositat pot ésser més o menys densa: sempre produeix il·lusions i visions estranyes. De vegades hom veu, a través d’aquests fums, una faixa de terra suspesa entre el i la terra, grisa o nacrada. Els vells navegants conegueren aquestes fantasmagories, aquests països il·lusoris que veieren flotar sobre l’estany letàrgic de l’aigua.” PLA, Josep, Cadaqués, Barcelona, Ed. Joventut. 1947, p.206.

⁴⁵⁷ Vegeu «El mar, somriure innombrable» dins CARBONELL, Eliseu, Josep Pla: *El temps, la gent i el paisatge*. Barcelona, Edicions de 1984, 2006. pp.238-242

També es pot convertir en un testimoni amb experiència que informa a un viatger curios com Pla sobre qüestions de funcionament o de seguretat del vaixell:

“En aquesta travessia, s’ha produït un cert moviment, però el comandant Rossi m’ha assegurat que ningú no s’ha romput ni cap braç, ni cap cama.” (226-227)

O fer-li veure les diferències entre Europa i Amèrica a través d’una anècdota del transcurs del viatge:

“A Europa — em diu el comandant Rossi — les tempestes semblen de saló, són relativament discretes i, encara que de vegades siguin nocives, tenen un aspecte considerat. Aquí, vostè veurà, a l’estiu, tempestes descomunals, grandioses, d’aspecte, si vostè vol, romàntic...” (248)

Dintre del volum «*En mar*» trobem altres comandants que exerceixen una funció semblant. Destaquem per exemple el de l’Aldabi, el vaixell que portarà Pla de Buenos Aires a Rotterdam:

*“Aparentment, a bord, és un home que sembla que no fa mai res. Els comandants de vaixell tenen aquest avantatge: fa l’efecte que no fan mai res fins al moment en què es produeix una situació determinada i han de decidir. Ara bé, en la vida, el que té valor és haver de decidir, sortir de la vaguetat i de la dubitació i haver de decidir —elegir, dir l’última paraula.”*⁴⁵⁸

Pla, doncs, en la construcció d’aquest relat amplia la presència del mar, dóna més protagonisme al vaixell, com a marc i com a escenari, i fa intervenir el comandant al qual dóna un paper de figurant. Aquests tres elements, vistos en conjunt, tenen una certa rellevància, ja que conformen l’itinerari per mar i, per tant, contribueixen a donar versemblança al relat.

⁴⁵⁸ PLA, Josep, *De Buenos Aires a Rotterdam (1966-1967)* dins *En mar* (OC,18), p.597.

5.1.2. L'Argentina

L'Argentina és, tal com hem dit, el destí d'aquest viatge i, concretament, Buenos Aires, si exceptuem el breu desplaçament a Mar del Plata. Per al relat d'aquesta estada, Pla ofereix una visió personal de l'estat en què es troba l'Argentina en el moment d'aquest viatge després de la dictadura peronista. A diferència de la visió que ofereix de l'itinerari marítim, Pla conserva el to del reportatge dels textos publicats a *Destino* dels quals reelabora, en part, la prosa per tal de fer una lectura més rica de la visió que vol presentar.

5.1.2.1. Buenos Aires

“Creia que la ciutat m'agradaria poc; haig de dir que m'ha agradat enormement, molt més que no hauria suposat. Si s'hi arriba sense prejudicis europeus pedantescos, totalment avariats, produeix una impressió gran, inoblidable” (251).

Pla arriba a Buenos Aires amb un cert recel, sap que és una ciutat molt diferent de la que va conèixer Santiago Rusiñol que la descriu pensant en el que pot arribar a ser en el futur:

“L'impressió és de gran, d'immens, quasi de massa gran. Un compren que aquesta ciutat porta el camí decidit de ser de les mellors del món i està convençut de que ho sera...”⁴⁵⁹

Si bé és cert que va arribar a ser una de les ciutats més importants d'Amèrica del Sud amb un reflex europeu considerable, l'any 1958 Pla la troba força malmesa i bastant allunyada d'Europa, després de deu anys de peronisme.

A Buenos Aires, Pla justifica el tipus de visió que donarà, limitada i de detall, a partir de la impossibilitat d'abastar tota la seva extensió:

“Mai no m'hauria pensat de trobar-me amb un animal urbà d'aquestes dimensions, ni d'una força tan difícil de captar.” (263)

⁴⁵⁹ RUSIÑOL, Santiago, *Del Born al Plata* op.cit., p.54.

A més, adopta dues postures, la del foraster badoc:

“A mi m'agrada d'acostar-me a les grans ciutats amb esperit de foraster i passejar pels seus espais amb la meua capacitat de badoc normal i insignificant”⁴⁶⁰ (273)

I la del viatger que està de pas:

“Per a un passavolant com jo, plàcid i tranquil, la ciutat és molt fatigant. Buenos Aires és massa gran.” (255)

La seva, doncs, serà una visió personal i, per tant, subjectiva que parteix de l'origen urbanístic de la ciutat:

“El Buenos Aires estricte és un damer sobre un espai de cent noranta-dos quilòmetres quadrats. El damer està format per «manzanas» –per dir-ho com a la Barcelona del pla Cerdà — quadrades, anomenades cuadras. Don Juan de Garay, fundador de la ciutat, creà la cuadra: la quadrícula de cent vares de costat. Totes les quadrícules són uniformes i iguals.” (252)

La principal característica és “l'aclaparadora monotonía”, cosa que li recorda els defectes de l'Eixample de Barcelona:

“El damer de l'Eixample barceloní té molta semblança — de concepte — amb el damer bonaerenc. A Buenos Aires no hi ha xamfrans, i a Barcelona n'hi ha, i aquesta és una de les seves originalitats. Els balcons amb ferros o de maçoneria, les tribunes, són un element de semblança. Jo no puc resistir els balcons amb ferros ni les pedantesques tribunes. Si Buenos Aires no tingués tot això, no crec que hi perdés, al contrari.”(272)

Un altre dels defectes que l'equipara a Barcelona és la manca de planificació, són ciutats que han crescut gràcies a l'especulació urbanística. Per això Pla fa la mateixa pregunta retòrica que s'havia fet a *Barcelona (papers d'un estudiant)* respecte a la manca de visió de conjunt per part dels respectius ajuntaments:

“¿Hi ha algú que conegui a fons aquesta ciutat, la seva totalitat, amb un cert detall? Hi ha d'haver, potser, algú que la tingui al cap, sospito. He formulat aquesta pregunta perquè, passejant per la ciutat en taxi amb persones que hi nasqueren, sempre arribà un moment que vaig sentir

⁴⁶⁰ Una vegada més, Pla adopta la postura del “foraster badoc” que tantes vegades ha explicat “... sortir al carrer a l'atzar, a badar i a fer de franc foraster ha estat per mi una de les coses agradables de la vida.” PLA, Josep, *Cartes d'Itàlia*, Barcelona, Editorial Selecta 1955, p.13.

formular aquestes paraules: «Vol creure que no sé on som ? Si li plau, em voldria donar el mapa?»»⁴⁶¹. (270)

El resultat és una ciutat vulgar i monòtona on els arbres tapen els defectes:

“...aquesta botànica tapa, en certa manera, la monotonia de les «cuadras» i de les cases.”

Cosa que continua recordant-li Barcelona:

“A la primavera, els plàtans i els til·lers oculten l’arquitectura de l’Ampliació.” (256)⁴⁶²

A partir dels arbres, Pla es fixa en un element comú per descriure Buenos Aires. En aquesta botànica hi veu l’essència d’aquesta ciutat, l’autèntic vestigi d’aquesta terra:

“La botànica ajuda a salvar Buenos Aires — tota la ciutat, els barris pobres i els altres. No es tracta d’arbres aparatosos, voluminosos i solemnes — que de tota manera algun n’hi ha. És una botànica modesta, de tronc negre, de fulla fina, de dimensions limitades, que té una gràcia delicada i que matisa la llum, generalment humida i pastosa, d’una manera suau. No sembla pas que aquests arbres tinguin la situació que haurien de tenir atesa la seva funció ciutadana. Començar a Buenos Aires parlant dels arbres i deixar de banda l’obsessió crematística és potser estrany. En tot cas, tenen una força indubtable, la fulla és viva perquè l’humus acumulat en aquests ribatges de l’estuari és molt important. La terra és fèrtil i els arbres semblen feliços dintre l’estretor infernal de la desorbitada ciutat.” (257)

Com ja havia manifestat al Brasil, la manca d’una personalitat pròpia és la característica comuna d’aquests països, és a dir, no s’ha creat res que es pugui identificar amb el territori:

“...no vingueu a buscar, en aquest espai, ni catedrals gòtiques, ni pedres daurades, ni vestigis del passat llunyà. La ciutat és totalment despersonalitzada.”(258).

⁴⁶¹ “¿Hi ha algú que tingui Barcelona, la ciutat com tot, en el pensament?” PLA, Josep, *Barcelona (papers d’un estudiant)*, Barcelona, Ed. Selecta 1956, p.30.

⁴⁶² En el capítol “El punt dolç” de *Barcelona (papers d’un estudiant)* Pla parla extensament dels arbres de la ciutat de Barcelona i dels efectes que produeixen a la primavera: “Com que els arbres han brotat i ja truen fulla, l’Eixamplament queda bastant ben dissimulat per la pompa vegetal. Els ferros dels balcons, tan inútils, tan horribles, els ferros que sembla que se’m claven a l’estómac, queden molt amagats. Les tribunes, les impertinents tribunes de la fatxenderia burgesa, a penes s’entreveuen. El deliri monòton de l’arquitectura queda darrera del teló botànic” dins PLA, Josep, *Barcelona (papers d’un estudiant)*, op. cit, p.155.

Intenta de buscar els vestigis que mostrin el passat no gaire llunyà de la ciutat, però com a tot arreu constata la tendència a destruir el passat recent:

“...de vegades, s'han arrasat un seguit de cuadras, l'amplada és molt més gran i apareix una avinguda, com la del 9 de Julio, que és ampla i superba, una de les més ben trobades d'Amèrica. Així com a Rio han estripat la ciutat vella amb una alegria fenomenal, a Buenos Aires, que també en tenen ganes però l'economia no els ho permet, van amb molta més calma.”(253)

Malgrat tot, intenta trobar algun element que recordi els orígens i l'evolució de la ciutat. Com a Montevideo, pràcticament no queden restes del colonialisme espanyol, si exceptuem l'edifici del Cabildo:

“...que és la reminiscència més gran — tot i que l'edifici és petit — due la dominació colonial espanyola al Plata.” (275)

I l'estructura en forma de «damer» de bona part de la ciutat:

“Don Juan de Garay, fundador de la ciutat, creà la cuadra: la quadrícula de cent vares de costat. Totes les quadrícules són uniformes i iguals.” (252)

En canvi, els símbols del període inicial de la independència són ben evidents amb la «Casa Rosada» a la plaça de Mayo:

“Aquesta casa, que més que de color de rosa és d'un color terrós clar — d'un color de sucre candi lleugerament tacat de cafè i conyac —. és una casa curiosa, però no acaba, potser, de tenir gràcia. És difícil de fixar el seu estil — és una edificació una mica grasseta, flàccida i sens dubte confortable.” (275)

I l'Avenida de Mayo, que Pla destaca per la pervivència d'algunes tertúlies literàries o artístiques en alguns dels seus cafès, també com a Montevideo⁴⁶³:

“...de composició espanyola — o quasi — d'un anacronisme delirant.” (275).

Posa en evidència la penetració del model nord-americà, d'una banda, en contemplar l'Avenida 9 de julio començada a construir enmig del «damer» amb motiu del centenari de la independència. I, de l'altra, en considerar que el carrer de Corrientes ha perdut el seu aire «porteño» i ha deixat pas al model nord-americà:

⁴⁶³ Vegeu supra, p. 214.

“... en el seu transcurs hi ha molts bars, confiteries, restaurants, teatres de tota classe, de vegades terriblement actuals, filosòfics i avorridíssims, sense oblidar les revistes de senyoretas alleugerides de roba, grans comerços, subhastes constants, llibreries abundants i un tràfic diürn i nocturn voluminós i impressionant L'amor hi és abundant.”(273)

També posa de relleu un altre carrer, el de Florida, símbol del cosmopolitisme tan característic d'aquesta ciutat, que també havia destacat Santiago Rusiñol⁴⁶⁴:

“Els estrangers que passen per aquesta ciutat –estrangers de totes les latituds- no es poden abstenir de passar per aquest carrer: homes i dones de tot arreu...”

Pla, a més, remarca el contrast entre la riquesa i la pobresa:

“...és el marc d'aquestes ànimes en pena, d'aquests pelegrins del no-res que corren el món com ombres que divaguen.” (274)

Una imatge que també trobem a *Cartes meridionals* en el port de “Santi-Quaranta” on es fixa en l'embarcament d'uns emigrants molt pobres:

“L'altra barca és plena de gent vestida de negre, miserable, que arrossega la maleta de cartó bonyegada, pobres pelegrins del no-res que emplen els vaixells grecs de cabotatge.”⁴⁶⁵

La ciutat que presenta sembla formar part de la seva experiència com a viatger europeu. D'una banda, reconeix el model de l'àmbit del Mediterrani caracteritzat pel *“...desori anàrquic, genialoide, personal, de la petita burgesia de la raça llatina.”(258)*

I, de l'altra, se sent transportat al nord d'Europa, a ciutats que coneix des de la seva joventut:

“...barris de París (Passy, Neuilly), barris moderns de les ciutats europees residencials, per exemple algunes realitzacions de la Suïssa francesa, per no anar més enllà. M'equivoco? ¿Estic despistat? ¿Porto a la memòria records insolubles de tants anys de viure i passar per tantes ciutats del vell continent ? Tot podria ser.” (256-257)

⁴⁶⁴ Rusiñol dedica un capítol a aquest carrer i també destaca la diversitat de la població que hi passeja *“... es un passar gent de tots colors, de des del ros més ros al negre autèntic, passant per totes les mostres de tintures i mitjos tons que Deu ha posat a la cara de la varietat humana.”* RUSIÑOL, Santiago, *Del Born al Plata* op. cit, p.79.

⁴⁶⁵ PLA, Josep, *Cartes meridionals* op. cit., p.230.

El 1910 Rusiñol també se sorprèn de trobar-se edificacions d'imitació francesa:

*“La primera impressió que rebem es la de que no ho sabem aon vivim. Si ens fixem en les rengles de cases correctes, series, riques i aparatoses, amb balustrades Lluís XIV i portades senyoriales, ens creiem en un Boulevard Haussmann o en l’Avinguda de Kléber..”*⁴⁶⁶

Pla constata com s’han reproduït les diferències entre el nord i el sud d’Europa en el límit que marca el carrer Rivadavia:

“Generalment parlant, el nord de la ciutat constitueix la part bona, rica tranquil·la, calmada, de la ciutat; la del sud és més adotzenada, més italiana, amb la Boca que és una Portoria genovesa més airejada. El nord i el sud estat tallats pel carrer Rivadavia, que és el carrer més llarg del món.” (253)

És, precisament, en el nord d’aquest centre neuràlgic on encara es pot reconèixer la gran influència que tingué França en la formació d’aquesta ciutat:

“Buenos Aires no és solament una ciutat afrancesada des del punt de vista de la cultura; ho és, sobretot, socialment, cosa més decisiva, si hi cap. Parlo ara, és clar, de la societat.”(273)

Arriba a aquesta conclusió a partir de la contemplació de les dones que freqüenten l’avinguda santa Fe:

“...és el d’un barri residencial molt ric i un dels més luxosos de la ciutat. Té luxoses botigues i excel·lents vidrieres — que és el nom que donen als aparadors. És el paradís de les senyores elegants — que a Buenos Aires abunden.” (273)

Qüestió que aprofita per recordar el mite de la bellesa de la dona bonaerensa que també descriu Rusiñol⁴⁶⁷:

“El bestiar de la Pampa ha creat una dona de cama i de cuixa bellíssimes i perfectes, que produeix un excel·lent efecte.” (273)

El comerç és un altre dels vestigis de l’origen i el desenvolupament econòmic d’aquesta ciutat:

“La botiga, el magatzem, el comerç, imprimeixen un gran caràcter a la ciutat de Buenos Aires. (259)

⁴⁶⁶ RUSIÑOL, Santiago, *Del Born al Plata* op. cit., p. 52.

⁴⁶⁷ En el cas de Rusiñol la situa al carrer Florida que presenta com el símbol de la riquesa de la ciutat a través dels nombrosos aparadors que descriu. RUSIÑOL, Santiago, *Del Born al Plata* op cit., pp.79-80.

Pla queda admirat davant de l'existència de tanta botiga:

“N'hi ha de totes classes: de modestíssimes, de modestes, de mitjanes, d'impressionants de brillantor i de decorativa modernitat exacerbada.”
(259)

Juntament amb els arbres, doncs, la successió inacabable de comerços trenca la monotonia dels llargs carrers i els fa amens:

“Si no fossin els aparadors i la botànica, la gent tindria la sensació d'estar reclosa en un laberint de carrers tendencialment iguals. Les botigues atreuen la mirada de la gent cap a terra. És una evasió com una altra.”
(259).

I, és més, quan es fa fosc encara adquireixen més protagonisme:

“...produeixen els esclats luminotècnics –els verds, vermells i blancs de la vida actual de la ciutat.” (270)

És tanta la importància d'aquest petit comerç que, el contrast entre llum i foscor en un mateix carrer, s'ha de destacar:

“Però, tot d'un plegat, el mateix carrer s'obscurix i sembla entrar en una foscor misteriosa i estranya — amb una mica d'imaginació criminal. Apareixen els llums de la il·luminació pública i es veu alguna finestra vagament il·luminada. Però unes poques. «cuadras» més enllà es produeix un altre esclat lumínic, la gentada, el comerç, l'alimentació, l'amor, el gregarisme sòrdid italià o gallec.”(270-271)

L'espectacle que proporciona el comerç a Buenos Aires porta a Pla a fer una afirmació contundent:

“La base real de l'economia és el botiguer. Espero que aquesta afirmació no molestarà ningú, perquè és inqüestionable.”(259)

A partir d'aquí reflexionarà sobre el paper que ha tingut i encara té la botiga en l'economia d'aquesta ciutat:

“El que ací pesa més és la llibertat de comerç, el lliure joc de l'oferta i la demanda. Tenir una botiga, comprar i vendre, especular i estalviar, és el màxim ideal de la ciutadania d'aquest país, el que ha fet, en definitiva, la grandesa de Buenos Aires.” (259)

Però alerta sobre l'excés de botigues:

“Si es posessin en fila les botigues de Buenos Aires, es produiria una ratlla colossal.” (259)

En aquesta visió sobre Buenos Aires, Pla no oblida les conseqüències que ha tingut el peronisme en l'Argentina⁴⁶⁸ Un règim que no ha permès la iniciativa individual, base de la creació de riquesa:

“...només el que té per origen la iniciativa individual és real — sealvant, sempre, és clar, la depredació social injusta.” (285)

Que, a més, s'ha apropiat de la riquesa ja creada i ha afavorit el sorgiment d'un “tipus” que creu que l'Estat ho ha de resoldre tot:

“En aquests països en què pràcticament està tot per fer, el paternalisme universal és destructiu, maligne i nefast”.

Es tracta del “descamisat”, terme que prové de la tradició anarquista i del sindicalisme argentí i que l'oposició antiperonista utilitzà despectivament per designar els manifestants que el 17 d'octubre de 1947 demanaven l'alliberament de Perón.⁴⁶⁹ El peronisme s'aproprià del terme interessadament per tal de guanyar-se la massa d'adeptes entre els obrers i les classes més desfavorides⁴⁷⁰.

Per posar de manifest la manipulació i la utilització interessada del terme, Pla explica, amb ironia, el procés que ha seguit per entendre el seu significat:

“Essent un home curiós per naturalesa, he tractat de saber el que és un descamisat, aquesta classe de persona de qui es parlà tant aquests últims temps.” (261)

Després de reflexionar sobre el que ha vist, constata que la paraula no té cap relació amb la pobresa:

“És possible de trobar-ne alguns, perquè a l'Argentina hi ha hagut, hi ha i hi haurà pobres sempre, com a tot arreu. El nom mateix de descamisat és irrisori, perquè en països com aquest, de clima humit i xafogós, la gent té tendència a canviar-se la camisa més aviat sovint. No. Buenos Aires és

⁴⁶⁸ Veg. apartat 3.2. pp.66-70.

⁴⁶⁹ *Descamisados*, article dins <http://es.wikipedia.org/w/index.php?title=Descamisado&oldid=65066211>»
Categoría: Peronismo (veure també Enciclopèdia Britànica)

⁴⁷⁰ La dictadura de Perón governà des de 1945 fins a 1955. En un primer moment es portaren a terme reformes socials que millorarien la situació dels obrers com el dret a la jubilació, les vacances pagades, l'accés a l'habitatge, etc. Però a nivell econòmic no es produïren les inversions en infraestructures, necessàries per tenir una indústria eficient, com tampoc s'aplicaren mesures per ampliar el rendiment agrari. A conseqüència de la mala gestió, juntament amb la corrupció que caracteritzà aquest règim, l'Argentina entrà en una gran crisi i Perón va ser enderrocat l'any 1955.

una ciutat que, pel que es refereix a les camises, sembla que està bé i més aviat hi ha prou camises. La situació camisera és positiva.”(261)

Aclareix que el “descamisat”:

“És més aviat l'home que aspira a viure treballant tan poc com pugui i, si pot ser, gens.” (261)

Cosa que posa de relleu el que ha anat denunciant al llarg d'aquest viatge, l'existència del “paràsit”, una manera de viure que les ideologies de tipus demagògic han afavorit.

En aquesta passejada per Buenos Aires, doncs, Pla vol posar l'accent en la petja que ha deixat el peronisme. Una de les coses més evidents és el mal estat de conservació de la ciutat en comparació al que havia arribat a ser en èpoques anteriors:

“Buenos Aires, que segons m'asseguren fou una de les ciutats més netes, ordenades i més ben entretingudes de la terra — encara és possible de veure-ho —, es troba, avui, una mica abandonada i deixada. Deu o dotze anys de deliri fàcil i de fraseologia demagògica desviaren l'atenció devers altres objectius i es deixà de banda la conservació de l'existent, considerant-lo sens dubte vulgar... i burgès” (261-262)

Per això, insisteix en el fet que les botigues i els arbres dissimulen el deteriorament:

“Els aparadors i els arbres constitueixen l'encant, la diversitat de la ciutat. Les voravies — que en moltíssims carrers estan en un estat deplorable — són l'accés a la meravellosa diversitat comercial.”

I remarca que llocs que havien estat punts d'atracció d'aquesta ciutat es veuen abocats a l'abandonament com el famós de Palermo amb el jardí botànic i el zoològic:

“He donat una volta per aquests jardins i m'han semblat lleugerament escarransits. Quan puja el desori, els elefants s'aflaqueixen. La situació (política d'aquests moments convida poc a pensar en els animals i les plantes, l'atenció pels quals és inseparable de situacions estables. En les èpoques de tempesta, els homes passen a primer pla; en les de pau, les plantes i els animals són més importants.”(277)

Gairebé de passada, esmenta la pobresa que s'acumula en els suburbis de la ciutat on s'hi arpleguen bona part dels emigrants de les zones rurals que s'han vist abocats a marxar per manca d'una veritable reforma agrària:

“La gent encara hi és i viu miserablement. El fet ha creat un desequilibri, un desgavell considerable. El retorn a l'equilibri bàsic costarà.”(280)

I apunta quina ha de ser la solució per superar aquesta situació: fer possible l'explotació de la riquesa del país, per tal que els guanys reverteixin entre la població, tal com ja havia manifestat al Brasil:

“Aquestes constatacions, són trivials? No ho crec. Assenyalen l'estat d'un país que ha quedat molt consentit. La riquesa del país és immensa, però és una riquesa potencial. És com el Brasil: el Brasil és un dels països més grans i rics del món; però, quan s'estrenarà aquesta riquesa?”(263)

A Buenos Aires, Pla també mostra el seu interès per la població i si al Brasil, havia quedat fascinat pel *melting pot*, aquí se sorprèn de trobar-se entre persones de semblança europea:

“...la situació geogràfica d'aquesta ciutat és una espècie d'estació-tèrminus perquè quan us trobeu en aquesta ciutat teniu la impressió de no poder anar enlloc més, si no és que us decidiu a explorar l'Antàrtida, com féu el meu amic Cinto Puget⁴⁷¹, o us projecteu sobre Xile, que és el país més allunyat del món dintre les nostres possibilitats més assequibles.” (264)

Sembla, per tant, que no s'hagi mogut de l'àrea mediterrànea:

“...en el meu petit observatori de l'Hotel Regis he tingut sempre la sensació de no haver-me mogut del paisatge humà on transcorre habitualment la meua vida.”(265)

Davant el “mosaic” que conforma aquesta ciutat, Pla es pregunta si existeix un identitat pròpia:

“Sobre aquests diferents esperits hi ha potser un comú denominador argentí, encara que jo no em vegi amb habilitat suficient per a fixar el que és l'argentinitat o l'argentinitisme.” (265)

⁴⁷¹ Referència a PLA, Josep, *Un senyor de Terra del Foc*, Barcelona, Editorial Selecta, 1961.

Creu, però, que no els uneix un sentiment de país, sinó de l'abundància, cosa que ja havia observat a New York. Per tant, el fet que aquesta població vulgui ser argentina es deu a la potencial riquesa del país:

“Tothom està fascinat per la riquesa potencial del país. Ara: em sembla que, d'argentins — parlant en general—, només en volen ser una mica.”(266)

Pla s'interessa, també, per les característiques dels argentins que, com veurem, presenten molts defectes del colonialisme espanyol, excepte l'horari que segueix el model europeu:

“— i no diguem nord-americà — en el sentit que dinen a dos quarts d'una, sopen a dos quarts de vuit i els espectacles s'acaben a les onze. L'horari madrileny — que el provincianisme de Barcelona ha acceptat — no té la mínima vigència, cosa que és un gran bé per a la bona marxa del país.” (266)

Amb aquest comentari, a més, posa en evidència la pèrdua de l'esperit cosmopolita que havia caracteritzat la burgesia de Barcelona.

Com en els reportatges, identifica el castellà que es parla a Buenos Aires amb el dialecte andalús, motiu pel qual li costa entendre la llengua que parlen els argentins:

“Tot això és conseqüència de la meva escassa subtileza mental; per exemple: jo no he comprès mai l'andalús d'una manera total. He estat sempre lent i espès en la captació.” (278)

Amb aquesta afirmació, però, Pla va més enllà de la percepció personal, ja que es refereix a la utilització de determinades simbologies, per part del franquisme, per projectar la imatge espanyola a l'exterior. En aquest sentit, Buenos Aires s'allunya d'aquest tipus d'imatge, tal com remarca en la següent descripció:

“...una ciutat severa, sense castanyoles ni panderetes, una ciutat d'aspecte fred, comercial i indiferent.” (268)

En canvi, fa notar que l'evolució del castellà que es parla a l'Argentina és un signe d'identitat:

“El castellà és la llengua de la intercomunicació general, però és un castellà molt particular. Això deu voler dir, indubtablement, que la llengua té molta més vitalitat i molta més varietat que els diccionaris. La dels periòdics és molt singular.” (278)

Aquest és l'exemple més clar que el país fa el seu camí i que la població és més argentina del que voldria ser.

Des de Buenos Aires, doncs, Pla relata la visió que s'emporta de l'Argentina: des del paper de l'emigració en la formació del país, fins a la desfeta econòmica ocasionada per diversos governs dirigits per militars, principalment el peronisme. I es mostra crític amb els resultats, ja que s'ha perdut per sempre la visió de terra promesa que havia estat Buenos Aires:

“Veient la gent a dins d'aquestes dificultats i de tan bon veure, m'he preguntat de vegades si aquest país, anys enrera, no fou una espècie de paradís — un paradís, si voleu, mediocre i vulgarot però absolutament positiu.” (268)

Per això, com al Brasil, cal que la riquesa potencial es converteixi en real:

“La riquesa del país és immensa, però és una riquesa potencial.”(263)

D'una cosa n'està segur, s'han de preservar les restes del passat recent d'aquesta ciutat per tal que formin part de la memòria col·lectiva i ho exemplifica a través dels *conventillos*:

“...és la típica casa de façana estreta, amb un corredor profund que avança cap a l'espai interior de la cuadra. A tots dos cantons d'aquest passadís hi ha una successió d'habitacions poblades per tantes famílies com hi caben.”(271)

Simbolitzen el primer aixopluc de molts emigrants i, sobretot, un vestigi d'aquesta ciutat.

“En el Buenos Aires del futur, el «conventillo» serà un mal record del passat, però una espècie de relíquia de la formació moderna d'aquesta ciutat.”(271)

5.1.2.2. Mar del Plata: el grau d'arrelament de l'argentí

En l'anotació «La província de Buenos Aires. Mar del Plata», Pla relata la curta visita a aquella ciutat d'estiueig⁴⁷²:

“...el meu amic López Llausàs em portà en el seu cotxe al balneari (com en diuen aquí) i fórem hostes de la senyora Victoria Ocampo, persona i escriptora singular, la boa de l'Amèrica del Sud, l'anaconda, com l'anomenà el comte Keyserling en el seu cèlebre llibre «Anàlisi espectral d'un continent.»”⁴⁷³ (290)

Aquest sembla ser l'únic desplaçament per l'Argentina, una visita que personalment no hauria triat:

“Confesso que el viatge a Mar del Plata em feia una il·lusió molt relativa. Potser me n'havia parlat massa gent. Aquestes enormes estacions amb casino, ruleta i bacarà, platges amb afluències multitudinàries, hotels de tota classe, cap d'ells ben còmode, els xalets i els apartaments de tot arreu, em produeixen un cert horror i exciten la meva claustrofòbia.” (290)

Però, com veurem, en aquesta anotació trobem algunes conclusions d'aquest viatge que, d'una banda, tenen a veure amb l'assoliment d'un cert grau d'arrelament per part d'un sector de la població que estiueja al propi país, però, segurament, no pot fer el viatge anual a Europa:

“Mar del Plata és un pretext molt viu d'arrelament en aquest país — on el nombre de la gent va creixent i arrelant. Buenos Aires és una ciutat on viuen milers i milers de persones que treballen però hi viuen com si hi fossin de pas. Mar del Plata respon a un segon moment: el moment de començar a viure d'una manera confortable. El fet fa suposar que arribarà un dia que, als americans, els agradarà de viure a Amèrica i que no pensaran en Europa més que per copiar-la.”(299)

I, de l'altra, mostra una de les fonts de riquesa més importants d'aquest país, la seva terra:

“És a través d'aquesta pampa que hom es pot acostar a la República Argentina. L'espectacle és inoblidable, venint sobretot d'Europa — s'entén.” (290)

⁴⁷² Aquesta anotació correspon, amb poques variants al reportatge «Cartas de la Argentina. La provincia de Buenos Aires. Mar del Plata», *Destino*, 8-2-1958.

⁴⁷³ Cal remarcar la menció per part de Josep Pla a l'editor Antoni López Llausàs, no només pel fet d'haver-lo guiat durant l'estada a Buenos Aires i en aquest viatge a Mar del Plata, sinó també perquè forma part del seu món d'abans de la guerra civil com alguns dels personatges dels textos de «Calendario sin fechas» publicats arran del viatge de l'any 1958. Vegeu supra. Apartat 3.3, pp.93-94.

Pla descriu la darrera etapa d'aquest viatge a través de l'actitud del viatger experimentat, home europeu i del Mediterrani que ha adoptat des de bon començament. Reafirma la seva visió crítica respecte a l'evolució de l'Amèrica del Sud i a la manca de creació d'una identitat pròpia vinculada a una terra potencialment rica.

En el trajecte per carretera de Buenos Aires a Mar del Plata constata com amb voluntat de treball es poden obtenir uns resultats inimaginables. El primer que destaca és la solitud d'aquest territori:

“No es veu sinó un mar de terra verda coberta per la grandiosa volta del cel.” (291)

I valora els resultats que s'han aconseguit gràcies a la iniciativa particular dels «estancieros»:

“És una regió de prats naturals acotats i tancats, però vastíssims –hi ha «estancias» enormes- per tal que el bestiar no entri en la transhumància capriciosa i incerta. Entre els prats apareix de vegades una clapa d'aigua de dimensions imprevisibles, en què els animals es rabegen. L'única nota que romp la monotonia són les inacabables taques –ara verdes- dels camps de blat de moro. Aquest sembla un cultiu recent. La irrigació d'aquests camps es produeix per l'acció de molins de vent.”

Es queda impressionat davant del rendiment d'aquesta terra, malgrat els obstacles que hi ha posat el dirigisme polític⁴⁷⁴:

“Quan hom es troba davant la riquesa fabulosa d'aquest camp — camp que en tot cas podria ser tractat d'una manera més científica —, d'aquest camp que es podria emplenar amb tres vegades més d'habitants dels que té en l'actualitat, i encara semblaria buit—, és fàcil de comprendre que, a despit de la mediocritat la seva política, és insubmergible.”(295).

Ara bé, no tota la culpa s'ha d'atribuir al tipus de política predominant, sinó que també en són responsables els grans propietaris rurals que han arrelat al país. Al llarg del trajecte es pot reconèixer el seu origen a través de les construccions que sorgeixen enmig del paisatge:

⁴⁷⁴ Pla no es refereix només al peronisme, sinó a diversos governs anteriors tal com explica a *Un senyor de Terra del Foc* “He viscut el procés de corrupció de Patagònia degut a una intervenció governamental. Estic plenament convençut, la meva experiència em porta a creure, que la corrupció dels costums es deu, principalment, als Governos i a les intervencions dels Estats. PLA, Josep, *Un senyor de Terra del Foc*, pp.45.

“Resguardada pel mur arbori, apareix la casa del propietari, de l'estanciero, i indefectiblement sorgeix una forma arquitectònica típica i cabdal. Si l'estancia és important, apareix un edifici que de vegades té alguna cosa a veure amb un edifici anglès (a Anglaterra hi ha moltes menes d'edificis rurals) generalment bordai; altres vegades és una còpia d'un château francès; altres, encara, una casa del País Basc amb els teulats sobre la façana barrada amb fustes obscures.”⁴⁷⁵ (292).

És a dir, uns tipus d'habitatges que no tan sols no formen part d'aquest entorn, sinó que sovint destaquen pel mal gust, tal com havia manifestat en el viatge a New York:

“Ací no existeix el que a Europa s'anomena el «château», o el castell, o el «schloss», o una qualsevol d'aquestes aparositats arquitectòniques, més o menys falsificades, glacials i burgeses que abunden en el paisatge europeu”⁴⁷⁶

Fet que es fa més evident a partir del contrast que suposen les grans quantitats de ramats de bestiar que hi ha a tot arreu:

“A l'estiu i a l'hivern, nit i dia, faci el temps que faci, els grans ramats — de vegades de centenars i centenars de caps — divaguen al seu gust, seguint l'herba, sempre amb el cap a terra, fins que, saciats, es tomben, s'ajeuven morosament sobre la terra i la seva felicitat” (293)

Un altre exemple de l'explotació de la riquesa del territori l'exposa en la darrera visita d'aquest viatge, a l'estancia de Chapalmalal:

“...una de les «haciendas», de les «estancias» considerades més ben tingudes de l'Argentina, anomenada amb el nom indígena del lloc — Chapalmalal — i que és propietat dels hereus del famós criador de cavalls de cursa senyor Martínez de Hoz.” (303)

Representa una de les grans fortunes d'un tipus d'emigrant que, no només, no arrelà, sinó que sempre visqué a Europa:

“Els grans «estancieros» argentins foren sempre europeistes obsessionats. Alguns pogueren realitzar el miracle de viure sis mesos a la seva terra i sis mesos a París i a Londres mantenint un to de vida molt elevat.”(304)

⁴⁷⁵ En el reportatge aquesta forma arquitectònica cabdal era una “explosión de europeísmo”

⁴⁷⁶ *Week-end (d'estiu) a New York* op. cit. p.143.

En aquesta curta visita, més que en el luxe de la casa del propietari, es fixa en el tracte que reben els cavalls com si fossin milionaris:

“...sempre en la hipòtesi que els milionaris visquin pels diners que tenen.”

Unes condicions que Pla presenta amb un cert to burleta:

“La palla sobre la qual s'ajeuven és aprimoradament fina i delicada i és tan neta que sembla perfumada; l'alimentació de què són objecte transporta — sempre en el món dels cavalls — a la formulació dels menús més escollits i més combinats; els animals disposen de cambres de dutxes i de banys on són objecte d'una higienització sistemàtica.”(304)

Però que demostren el que pensa respecte als fruits que dona la terra si hom s'hi esforça, ja que a més d'unes determinades virtuts per a desenvolupar un negoci d'aquestes característiques, cal una certa disposició per al treball:

“L'Argentina té per a la ramaderia condicions formidables, però tot això hauria estat insuficient si no s'hagués produït l'esforç decisiu de la qualitat: l'esforç humà.” (305)

Una realitat que contrasta amb el que es troba a Mar del Plata on constata que es continuen copiant els defectes: europeus i americans. La generalització del turisme està convertint un indret elitista en una ciutat massificada que Pla no concep per al descans:

“Reposar en una d'aquestes poblacions — encara que faci calor — serà una pura il·lusió de l'esperit. Avui, ja és difícil.” (295)

Un fet que posa en evidència la destrucció del passat més recent que, una vegada més lamenta tot i que encara pugui fer-se la il·lusió de trobar-se en alguna zona d'estiueig europea del segle XIX o principis del XX:

“Som en alguna platja del sud d'Anglaterra, o de Normandia, d'Arcachon o del País Basc francès? Els argentins tenen el geni de la còpia, de la imitació, perquè com a immigrants porten a l'esperit les formes del seu país d'origen. Imitant, són perfectes. Però tot això sembla ser el primitiu Mar del Plata. L'època de les cases particulars, pròpies, típiques i concretes, s'acaba, aquí, com a tot arreu.” (296)

La crítica augmenta en el moment de descriure unes platges que tenen molta anomenada, però que no es poden comparar amb les del seu món:

“Les platges, que imanten la gent per la quantitat de carn humana que hi ha amuntegada, tenen una gran fama. Habituat a les del Mediterrani, aquestes podrien, potser, ser discutides.”(298)

Per expressar el seu malestar, descriu amb to irònic la sensació que li produeix estar en una d'aquestes platges:

“Ens hi trobàvem com espàrrecs en el manat, i, si alguna persona vestida de civil s'atrevia a entrar en el gros de les platges, havia de caminar de puntetes per no trepitjar els ulls de poll d'una matrona parafinada o el dit petit d'una senyoreta més o menys distingida. Era una gernació humana compacta, densa i més aviat poc afrodisíaca.”(298)

En aquesta crítica, hi inclou, també, el Casino de Mar del Plata, símbol de la generalització del joc i de la il·lusió de riquesa fàcil que el mateix ajuntament potencia. També, amb ironia, destaca el fet que representa mantenir un casino en una ciutat de govern socialista:

“...les autoritats d'aquesta filiació defensen els interessos turístics de la ciutat i l'importantíssim dret a jugar a la ruleta, amb més entusiasme i escalf que si es tractés de la interpretació materialista de la història.”(299)

Una vegada més, Pla utilitza la seva experiència per presentar la decadència europea davant l'espectacle del casino de Mar del Plata, que no es pot comparar amb cap dels que ha conegut⁴⁷⁷:

“Quantes taules de joc hi ha en aquest casino? No les he pas comptades, però no crec que baixin de seixanta. Seixanta taules de ruleta, bacarà i trenta i quaranta, funcionant des de les quatre de la tarda a altes hores de la nit enmig d'un dens formigueig humà, és un espectacle que és impossible de veure a Europa. Al costat d'aquesta apoteosi, Montecarlo i Estoril, Ostende i Deuville, Sant Remo i Wiesbaden són fenòmens crepusculars, timbes que han entrat en l'agonia.” (300)

Pla visita el casino amb l'excusa de fer una petita aposta. D'entrada se sorprèn de l'ambient silenciós de l'interior:

“...era una delícia, comparat amb el soroll del carrer, tan carregat. A l'interior, la gent feia un soroll difús, opac.” (301)

⁴⁷⁷ Vegeu per exemple “Amb el sol a l'esquena” dins *Primers viatges* op.cit, pp. 26-28 on relata l'efervescència del casino de Montecarlo.

Tot i amb això, no aconsegueix fer l'aposta a la ruleta davant de la quantitat de gent que està intentant de fer el mateix, això li permet demostrar la generalització dels jocs d'atzar entre els argentins.

“La primera cosa que fan en aquest país, moltes persones, al matí, és obrir un diari, consultar els resultats de la loteria, de les curses de cavalls, de les apostes. El fet és observable constantment, no sols entre persones d'aspecte modest, sinó entre les de vestimenta més acurada.”
(300)

Entre les taules de joc observa els rostres dels jugadors que es mostren com a veritables professionals.

“...la majoria dels concurrents jugaven de veritat, tenint a la cara l'agonia del jugador, que de vegades es manté invisible per la fredor i el domini a què poden arribar determinades (poques) persones, però que altres vegades es manifesta amb tics visuals, menjant-se les ungles o fumant d'una manera desaforada.”(302)

Es tracta, però, d'un públic familiar i burgès, que al matí ha estat a la platja i al vespre es transforma en jugador professional:

“Havia vist gendres tractant de convèncer els sogres que havien de prendre un bany al trencall de l'oceà; havia vist pares de família nombrosa jugant a la sorra, amb les galledes i les pales amb els seus tendres esqueixos, generalment insuportables; havia contemplat excel·lents marits entrant en el mar donant la maneta a les seves adorables esposes, aprensives i lleugerament temoregues. Ara, tot aquell món d'honorades i admirables persones es mantenia, estaquirotada, al voltant de les boletes i del bacarà. Feien les seves apostes amb la mateixa naturalitat amb què al matí donaven la maneta a la seva senyora sobre la sorra mullada.”(302)

A través d'aquesta experiència, Pla insisteix en l'equivocació de creure que la creació de riquesa és espontània. Es tracta d'un dels grans problemes d'aquests territoris.

5.1.2.3. La qüestió de l'emigrant

Al llarg del relat d'aquest viatge hem vist com Pla posa l'accent en la responsabilitat que ha tingut Europa en la construcció del continent americà, entès com un territori únic. “*Ens trobem a Amèrica, país on vingué la gent d'Europa*”, afirma en un moment donat del relat, en el sentit no només del poblament d'aquest territori, sinó també de la repetició d'uns “vicis” que han malmès els recursos potencials de creació de riquesa.

Pla es refereix a una actitud determinada que abasta un ventall ampli de població, des de la que ha anat a Amèrica buscant l'augment de la pròpia riquesa fins a la que s'ha vist desplaçada per raons de subsistència. Es tracta, en general, d'un emigrant que concep Amèrica com l'esglaó per a l'ascensió o per a la millora de la seva situació personal i vital, per tant és un desplaçament que considera provisional. Per tant, un dels principals obstacles en la formació d'un territori amb una personalitat pròpia és el grau d'arrelament de l'emigrant.

Pla simplifica la transformació de la mentalitat de l'emigrant a través de l'actitud de tres generacions. En un primer moment, la primera té el sentit de la supervivència i de la superació:

“Fou una generació que, per la misèria deixada enrera i per la por d'una recaiguda en el passat, treballà d'una manera admirable. (...) Crearen els fonaments de tot el que més tard s'ha realitzat.” (284)

Però aquest tipus d'emigrant vol que els seus fills s'estalviïn les seves penúries, per això:

“...recollits els primers diners per l'únic mètode possible, per l'estalvi, en tingué una concepció frenètica, gairebé malaltissa, capaç d'arribar a les més grans estretors, projectà els seus fills sobre el comerç i, en alguns casos, sobre la universitat.” (284).

Aquesta generació pogué viatjar, volgué aprendre i sobretot copiar:

“...es dedicà al mimetisme, rares vegades fou d'un to personal. Però fou una generació positiva i de positives possibilitats.” (284)

Però la tercera generació aparegué “*ja desinflada*”. No heretà ni la vitalitat dels seus avis, ni la curiositat dels pares i, com si ja no quedés res per a fer, es volgué aixoplugar en l’Estat. Amb to burleta al·ludeix a l’aspiració de convertir-se en “empleat públic” com un dels defectes heretats dels seus ascendents⁴⁷⁸:

“És una generació cansada, que somnia un paternalisme universal, socialista, però no pas d’idees, sinó purament alimentari, de quatre grapes. Els sortí el ferment castellà o portuguès que portaven dins i s’hi afermaren. (285)

No és que cregui que la primera generació ho ha fet millor que la tercera, sinó que l’actuació d’aquests immigrants sense escrúpols, arribats en massa i obsessionats per enriquir-se, ha condicionat la formació d’aquests països:

“Gairebé tot el que aquesta part d’Amèrica té d’horrible prové, probablement, de l’obsessió d’arreglar el diner ràpidament, empenyent amb els colzes i amb força considerable.”

Tot i amb això, reconeix que no és tan simple com una qüestió de generacions, sinó d’actitud, ja que hi ha qui ha arrelat gràcies a la seva força vital i, al contrari, hi ha qui s’ha mantingut passiu:

“És a dir: hi ha l’emigrant que s’ha enriquit i fet independent i s’ha convertit en un autèntic argentí i el que no ha fet res, no ha pogut anar endavant — per la raó que sigui, perquè cada casa és un món i tot és molt complicat.”(288)

Des de la seva posició d’observador, Pla apunta el tema de l’enyorament, com un dels obstacles per a l’arrelament:

“A Buenos Aires he parlat amb una gran quantitat d’emigrats de totes les categories — sobretot del meu país, com és natural. A tots els he trobat una nota característica — tant als que han guanyat diners com als que es troben més pelats que el dia d’arribar : tots s’enyoren. (287)

Aquesta és una preocupació recurrent en la seva obra, recordem l’expressió «el català és un animal que s’enyora» que tan ben reflectida es troba entre alguns dels personatges retratats en la secció «Calendario sin fechas» als quals hem fet

⁴⁷⁸ Pla ja havia escrit respecte a aquest tema anteriorment: “*A Espanya hi ha molts empleats. Arribar a entrar en una oficina és un ideal nacional.*” PLA, Josep, *Madrid, 1921* (Un dietari), op. cit, p.110.

referència en aquest treball⁴⁷⁹ i que en el relat “*Pensió a Cambridge Street*” trobem definida com un recurs que el narrador ha utilitzat sovint en la seva literatura:

*“Davant les intemperances d’aquells homes vaig fer una frase que després ha fet –segons em diuen– un llarg camí. Posat a l’estranger –vaig dir– el català és un animal que s’enyora.”*⁴⁸⁰

L’enyorament comporta l’obsessió pel retorn que es tradueix normalment en visites esporàdiques al país natal, tal com il·lustren els italians residents a l’Argentina, que viatgen en el «Conte Grande»:

“...s’enyoren i l’únic vici que tenen és projectar i realitzar intermitentment el viatge a Itàlia. Enyoren el seu poblet, la seva cuina, el seu ambient infantil, la família, els amics. Però, a més, enyoren aquesta paraula màgica: Itàlia! Itàlia!” (184)

D’altres, els més rics, fan extensiu el seu enyorament cap a Europa:

“Conegut, al bar, Albert Montserrat, de la família del mateix nom, tan important, de Rosario de Santa Fe — vella emigració mallorquina de Felanitx — casat amb Regina Soltura, de Bilbao. Banquer, molt ric, que es passa la vida fent gimnàstica seriosa, canviant-se de roba i amb la preocupació de la pròpia, decisiva, salut personal. Viu generalment al País Basc i a París: un d’aquells argentins que només poden viure a Europa — un dels darrers exemplars de la gran època dels argentins de París.”(157)

Aquest enyorament s’intensifica quan s’evoquen els primers records palatals, que tenen a veure amb la infantesa, que per a un tipus d’emigrant:

“...li prové de la impossibilitat de menjar un arròs de peix com el que havia menjat de petit, o un congre amb pèsols primers de juny, o les patates tendres que es dauraven a l’hortet que els seus pares tenien abans de marxar a Amèrica.”

I, per al de l’àrea mediterrània poden ser les faves primerenques, com el cas dels italians que ha conegut durant el viatge:

“Un d’ells em diu que es deleix pel que en el nostre país anomenem els xiulets de les faves — les faves crues amb la beina. És un home de l’illa d’Elba — que conec — dels que mengen crus els xiulets de les faves. «Solo in Itàlia si mangiano le fave...», em diu posant-se les mans al cap.”(184).

⁴⁷⁹ Vegeu apartat 3. pp, 93-97.

⁴⁸⁰ PLA, Josep, *Contraban*, Barcelona, Editorial Selecta, 1954, p. 254.

Un element, les faves, que Pla ha utilitzat diverses vegades en la seva obra per simbolitzar el grau d'unió de la cultura mediterrània:

“A totes les vores del Mediterrani es menja la fava d’una manera o d’una altra. A França és potser on es mengen menys, però el puré de faves hi està totalment generalitzat. A Itàlia, al principi de la temporada favera, es menja el xiulet, les faves amb la beina tendra. I de Grècia, ¿què no en podríem dir? Els autors antics són plens de referències a aquest llegum tan substanciós i apreciat.”⁴⁸¹

I que, a més, en aquest llibre apareix, de manera significativa, en un fragment, ja citat, de les memòries de Chateaubriand, concretament en el moment en què l'escriptor, en el seu viatge a Amèrica, desembarca a l'illa de Saint Pierre on veu unes faves en flor en l'hort del governador. Donada la seva enorme significació, transcriu un altre cop el fragment ⁴⁸²:

«Une odeur fine et suave d'héliotrope s'exhalait d'un petit carré de fèves en fleurs; elle ne nous était pas apportée par une brise de la patrie, mais par un vent sauvage de Terre-Neuve, sans relation avec la plante exilée, sans sympathie de réminiscence et de volupté. Dans ce parfum, non respiré de la beauté, non épuré dans son sein, non répandu sur ses traces, dans ce parfum chargé d'aurore, de culture et de monde, il y avait toutes les mélancolies des regrets, de l'absence et de la jeunesse». (289)

Aquí, Pla es refereix a la memòria inconscient, és a dir, a la que, a través del record, s'evoquen les sensacions primàries relacionades amb el gust i l'olfacte. És aquest tipus de memòria la que provoca l'enyorament de l'emigrant i, per tant, el desig del retorn, encara que només sigui per morir:

*“ —¿I per què té tant d'horror a ser enterrat a la Chacarita ? — vaig preguntar a Buenos Aires a un emigrant del nostre país.
La Chacarita és el cementiri mesocràtic de la capital de l'Argentina. És un cementiri enorme. Aquesta població de més de sis milions d'habitants presenta un cementiri fabulós, de dimensions desmesurades, però normalíssimes. Provenint, tanta gent, de les vores del Mediterrani, no es fan cremar, sinó enterrar de cos enter. Gran cementiri.
—Què vol que li digui ? La meva idea és que els meus ossos no són per a aquest país.
—Però què hi fa ? Els ossos són per a la terra i el mar, per a tot el que es presenti...*

⁴⁸¹ PLA, Josep, “Notes sobre Mallorca” dins *Les illes* op. cit, p.51.

⁴⁸² Chateaubriand, *Mémoires d'outre-tombe*, [Paris]. Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade [1951]. Llibre VI, capítol 5è p.211. Volum 1.

—*No senyor! Els ossos són per a la meva terra.*

Vaig quedar sorprès, estupefacte, embeneït. En les meves comunicacions amb els emigrants, m'he trobat amb la constant dels ossos.” (289-290)

Només hi ha dues maneres d'arrelar, una a través de les dones (la negreta és meva):

“Són les dones les qui arrelen — generalment parlant — els homes en aquests països. Per això les dones hi tenen tanta importància. Hi produeixen la son i l'oblit, àdhuc l'oblit del congre amb pèsols i el de les patates primerenques — l'oblit de les sensacions palatals inicials, que originen l'enyorament.” (290) .

I, una altra, quan l'emigrant és enterrat fora de la seva terra:

“El fet té una conseqüència indefectible i rapidíssima: els seus fills es converteixen en nadius autèntics”.

Tal com passa en la narració “*Contraban*” en què la casa del Pianc de Cadaqués era d'un *americano* que no arribà a habitar-la perquè es morí a l'Argentina⁴⁸³.

Possiblement per a Pla és un error marxar de la terra amb la idea del retorn sempre present, per tant ens dona un consell, a Amèrica s'hi ha d'anar de jove, pobre i ignorant:

“...però amb vitalitat, vull dir de burro; perquè, si hi ha una cosa que pertorba l'ascensió d'un home a Amèrica, és la cultura europea de tercera o quarta mà, o sigui la cultura merament recreativa, de revistetes i de diaris.

I, encara afegeix que Amèrica

“...vol o el savi autèntic o el burro autèntic. El mitja figa mig raïm és deplorable.” (288)

En aquesta afirmació s'hi mostra l'actitud del narrador que hem anat veient al llarg de tot el relat, la visió personal d'un viatger europeu amb experiència que,

⁴⁸³ “*Havia estat construïda per un americano i es veia de seguida que havia estat llargament somniada. Era una casa gran, de bons materials i col·locada en un lloc molt visible, perquè quan una cosa ha estat llargament somniada acaba per agafar un aire petulant. Era situada a la part més alta del Pianc i tenia una vista sobre la badia de Cadaqués, el poble i les muntanyes de Pení, admirable.(...) Per desgràcia, aquell bon home no pogué veure cap d'aquestes il·lusions realitzades, perquè es morí a l'Argentina abans d'emprendre el retorn definitiu. Els seus fills tampoc no tornaren, i així la casa passà a ser una casa de lloguer, que fou ocupada, en el curs dels anys, per gent diversa i vaga.” PLA, Josep, *Contraban*, op. cit., pp.15-16.*

amb paraules de Marina Gustà, ja no dreça els seus escrits “*com a resistència a la pèrdua col·lectiva de la memòria històrica*” sinó que hi predomina “...*el diàleg mantingut per un home en la vellesa amb el seu passat*”⁴⁸⁴. Per tant, el “jo” manifesta el pas del temps, tal com mostra la següent reflexió davant la costa del Brasil que ja hem comentat⁴⁸⁵:

“M'agradaria de conèixer aquesta costa tan diversa, però em sembla que no la podré conèixer mai. El nombre de coses fascinadores que hi ha en aquest món és fabulós. Però tot arriba tard — quan els ametllers ja són batuts, com diuen a les Balears.” (184)

I, encara una mica més endavant afegeix:

“El Brasil: país formidable: totes les virtuts i tots els pecats. L'esclavatge amerindi i negre, el mestissatge. És un país fora de sèrie, apassionant. Però tinc la tristesa d'arribar-hi tard.” (185)

No és la primera vegada que manifesta aquesta sensació, la trobem, per exemple a *Week-end d'estiu a New York*:

*“Aquesta ciutat vol joventut i vitalitat, i la vitalitat, per mi, passà avall. Els qui ens acostem als seixanta anys hem vist a Europa tantes catàstrofes, hem vist desaparèixer tantes coses agradables, que hem quedat com galls esplomissats. És per això que, al meu entendre, s'ha de venir a New York amb la força de l'edat. Jo hi he vingut de vell, és a dir, simplement a passar un final de setmana.”*⁴⁸⁶

És possible que, nivell personal, Pla es plantegés com hauria estat la seva vida si hagués emigrat de jove, sobretot al Brasil.⁴⁸⁷

⁴⁸⁴ GUSTÀ, Marina, «Josep Pla», dins, RIQUER, COMAS, MOLAS, op. cit. p.182.

⁴⁸⁵ Vegeu supra, p.210.

⁴⁸⁶ PLA, Josep, *Week-end (d'estiu) a New York* op. cit. p. 85.

⁴⁸⁷ “El viatge, en general, m'ha agradat –i encara m'hauria agradat més a 30 anys. Potser no hagués tornat.” Dins *Cartes a Pere*, op. cit., p.273.

5.2. Un viatge sense retorn?

Ja hem dit que Josep Pla acaba el relat d'aquest viatge en l'estancia de Chapalmalal, tal com ho fa a «Cartas de la Argentina. La provincia de Buenos Aires. Mar del Plata», on expressa un últim pensament cap a uns territoris que posseeixen una gran riquesa potencial, però que difícilment desenvoluparan a causa de les limitacions imposades per la política demagògica:

“Aquests cavalls de Chapalmapal, tan elegants, tan esvelts, suscitin reflexions de llarg abast.” (306)

Aquest final crida l'atenció perquè dins el conjunt del volum «En mar», és l'únic relat en què no s'esmenta la tornada. Observem com *Cabotatge mediterrani* (1956) presenta un dietari datat des de l'inici fins al final del viatge que acaba amb l'anotació “Mas Pla, 20 d'abril, divendres”. A *Un llarg viatge entre Kuwait, al Golf Pèrsic, i Valparaíso, a Xile (1959-1960)* afegeix una breu menció de la tornada a Europa i l'estada a Lisboa en l'anotació “El retorn”. I a *Intermezzo fluvial. Viatge al Rin: de Rotterdam a Basilea (primavera del 1966)* relata de manera resumida el comiat del viatge:

“L'endemà ens acomiadarem. Serra se n'anà a Zuric disposat a entrar en totes les formes de la mobilitat i de la ubiqüitat. Jo vaig embarcar-me en el primer avió per a Barcelona i després vaig arribar finalment a casa.”

Podríem pensar que el motiu que *Viatge a l'Amèrica del Sud* (1957) no sigui un relat tancat possiblement es deu a les circumstàncies que van envoltar l'elaboració dels volums de les Obres Completes de l'editorial Destino.

A *Notes per a un diari 1967*⁴⁸⁸, trobem diverses referències al treball de Pla per al volum «En mar». La primera vegada que apareix aquest títol és en l'anotació del 30 d'abril, que segurament es refereix al relat *Intermezzo fluvial. Viatge al Rin: de Rotterdam a Basilea (primavera del 1966)*:

*“Havent dinat començo un altre capítol per a «En mar» sobre el viatge al Rin. Potser pot tenir algun interès. Ja veurem.”*⁴⁸⁹.

⁴⁸⁸ PLA, Josep, *El viatge s'acaba* (OC, 39).

⁴⁸⁹ «30 d'abril, diumenge. El mas»; *ibid.*, p.391.

També, en aquestes notes trobem informacions respecte a *Cabotatge mediterrani (1956)*⁴⁹⁰. I en l'anotació del 15 de gener de 1967, Pla menciona el conjunt del volum. “Per a «En mar» tinc avui escrites 148 quartilles”⁴⁹¹. Vull fer notar que les pàgines de l'original manuscrit corresponents a *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)* van des de la 70 fins a la 155, per tant, és molt probable que a començaments de l'any 1967 ja tingués pràcticament enllestit aquest llibre. A aquestes anotacions cal afegir les que va fer sobre el viatge a l'Argentina l'hivern de 1966-67, concretament les que expliquen el retorn amb un vaixell holandès entre el 10 de gener i el 5 de febrer i que serviren per al dietari *De Buenos Aires a Rotterdam (gener-febrer 1967)*:

“Això, amb altres coses, podria potser fer un llibre per a les *Obres Completes* que tindria un cert interès.”⁴⁹²

No hi ha altres referències a la resta de llibres d'aquest volum, però aquesta petita mostra il·lustra, d'una banda, la manera com Pla confeccionava l'Obra Completa: a base de recopilar, de refer i ampliar amb textos nous per arribar a la quantitat de pàgines estipulades per a cada volum. I, de l'altra, indica que la planificació d'aquesta obra condicionava el seu contingut, tal com apunta Marina Gustà⁴⁹³.

més enllà de les qüestions d'edició de l'Obra Completa, cal remarcar que *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)*, dintre del conjunt de l'obra de Josep Pla, presenta un cert interès, perquè forma part de la visió que sobre el continent americà manifesta a partir del viatge a New York l'any 1954 i que es reflecteix en els projectes d'Obra Completa de més endavant⁴⁹⁴.

Viatge a l'Amèrica del Sud (1957) és un relat sobre l'Amèrica hereva dels països mediterranis, entre els quals Pla inclou Portugal. En aquest llibre critica les limitacions imposades per unes polítiques que obstaculitzen el desenvolupament

⁴⁹⁰ Vegeu les anotacions dels dies 20, 21, 22, 26, 28 de desembre i 14 de gener.

⁴⁹¹.. Vegeu a l'apartat 5.2 dels apèndixs la mostra de l'original manuscrit del llibre.

⁴⁹² «27 de març, dilluns. El mas» dins *El viatge s'acaba* OC 39, pp. 366-367.

⁴⁹³ GUSTÀ, Marina, *Els orígens ideològics i literaris de Josep Pla* ob. cit. p.36.

⁴⁹⁴ Ho he apuntat a l'inici d'aquest estudi. Vegeu supra. Apartat 2, p.34.

d'uns territoris potencialment rics, una visió que completa a *Un señor de Terra del Foc*⁴⁹⁵ on a partir del testimoni de Jacint Puget, Pla exposa les barbaritats que en nom de la demagogia es poden arribar a portar a terme:

“...jo he vist sota els meus ulls [l'Argentina] com un dels països més pròspers i rics de la terra i al cap d'un període irrisori de temps convertit en un país pràcticament arruïnat, saturat de mals-de-cap. L'origen d'aquesta tràgica transformació ha estat la política, els polítics i l'agent destructiu nº1 ha estat el que forma el braç dret dels polítics, o sia la burocràcia.”⁴⁹⁶

Cal afegir, també, que *Viatge a l'Amèrica del Sud* (1957) presenta la descoberta d'uns territoris que Pla no ha visitat anteriorment, amb la particularitat que ho fa des del punt de vista del viatger experimentat que contínuament té la mirada fixada en el passat. En aquest sentit, el relat del viatge pretén ser una mostra de la vinculació d'Europa amb l'Amèrica del Sud, així com de les relacions que s'establiren des del nostre país a través del comerç i de l'emigració.

Ara bé, com hem dit, el llibre és el relat de l'anada cap a l'Argentina que Pla mostra a través del motiu literari de l'itinerari del viatge i ho fa seguint el mateix trajecte que va utilitzar Santiago Rusiñol al llibre *Del Born al Plata*, un relat en què possiblement pensa per construir el seu relat i que, si fos així, indicaria com se serveix de la figura de Rusiñol per projectar una determinada concepció del món⁴⁹⁷.

Vull afegir, a més, que en el volum «*En mar*» hi ha el dietari del retorn del darrer viatge que Pla realitzà a l'Amèrica del Sud, on intentava d'anar-hi a l'hivern per fugir del fred del país⁴⁹⁸. Em refereixo a *De Buenos Aires a Rotterdam* que presenta pràcticament les mateixes escales que realitzà en el primer llibre. Aquest

⁴⁹⁵ PLA, Josep, *Un señor de Terra del Foc*. Barcelona, Editorial Selecta, 1961.

⁴⁹⁶ PLA, Josep, *Un señor de Terra del Foc* op. cit., p. 181.

⁴⁹⁷ Vegeu CASACUBERTA, Margarida, “Josep Pla i *senyor Esteve*”, *Serra d'Or*, núm. 451-452, juliol-agost, 1997, pp.75-76.

⁴⁹⁸ “Yo, ¿qué quiere?, ya lo tengo bien decidido: desde hace un par de años, cuando el rigor del invierno, me voy a América. Sí, señor, a Caracas. Claro, hay que combatir el frío.” Baltasar Porcel, “Josep Pla y sus trabajos” dins «En los setenta años de Josep Pla» *Destino* 18 de març de 1967.

fet podria indicar que Pla va tenir la intenció deixar testimoni del primer i del darrer viatge a l'Amèrica del Sud. Per tant, *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)* és un llibre coherent dintre del volum «En mar», ja que presenta el relat d'anada del primer viatge a l'Argentina, per tant, deixava oberta la possibilitat de continuar el viatge perquè tot just havia començat a descobrir la realitat d'aquells territoris, tal com ens indica el darrer pensament:

“Aquests cavalls de Chapalmapal, tan elegants, tan esvelts, susciten reflexions de llarg abast.” (306)

5.3. Notes al voltant de l'original manuscrit

Per acabar de completar la visió d'aquest llibre dintre del conjunt de l'obra de Josep Pla vull fer una darrera reflexió respecte al moment de la seva elaboració. Si bé és impossible saber quan començà a redactar-lo, si que podem pensar que des del moment en què realitzà aquest viatge devia incloure'l com a material per als seus llibres.

A través de l'original manuscrit podem fer-nos una idea de com va ser elaborat el llibre, ja que el tipus de lletra seguida i sense, pràcticament, correccions ens indica que segurament Pla copiava de material que ja tenia escrit. A més, el fet que l'elaborés en forma de dietari fa pensar en l'existència d'unes anotacions fetes durant el viatge que van servir per ampliar els textos publicats a la premsa que va utilitzar per a aquest llibre. A partir de la revisió del manuscrit cal que faci referència a la intervenció del corrector en la forma final en què es presenta el llibre.

Tot i haver comparat el manuscrit sencer amb el text a l'Obra Completa, les conclusions que presento estan basades en l'estudi de la mostra que reproduïxo en els apèndixs. Es tracta, concretament, de les anotacions de dietari que no es corresponen amb els textos publicats a *Destino* (dies 21, 22, 23, 24, 25 i 26 de desembre i 2 de gener) i les que porten com a títol “*Dia 27. Dakar*”, “*Santos, 5 de gener*” i “*La província de Buenos Aires. Mar del Plata*”⁴⁹⁹.

A través de l'estudi d'aquestes anotacions i de la revisió sencera del manuscrit original, he pogut extreure una sèrie d'observacions respecte a les intervencions del corrector.

En el text publicat, a banda de la regularització normativa respecte a l'ortografia i la morfologia, hi ha canvis de mots no admesos com “alimenticia” (“alimentària”), “enfermetat” (malaltia), tot i que potser s'haurien pogut respectar

⁴⁹⁹ La mostra de l'original manuscrit de *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)* es troba a l'apartat 5.2. dels apèndixs.

paraules com “barco”, que Pla en el manuscrit alterna amb “vaixell”, o “invadent”, substituït per “envaïdora”, que trobem sovint en la seva obra.

Constatem, també, que no es respecten alguns criteris de l’escriptura de neologismes com “foot-ball” o “New-York”, que sempre escriu segons la llengua original i que forma part del seu criteri d’escriptura, tal com manifesta en el prefaci a *Week-end (d’estiu) a New York*:

*“Davant del títol del llibre, «Week-end a New York», potser algú dirà que respon a un snobisme d’estrangerització massa accentuat. No sé pas... Jo sóc d’una època en què una estrangerització enraonada no era considerada un snobisme, i a la meua edat se’m fa una mica difícil de canviar, per més fortes que siguin les pressions d’indigenisme primari i cofoi que es produeixen en la proximitat.”*⁵⁰⁰

Per això, més d’una vegada demana a Josep Vergés que se li respecti aquesta decisió:

*“sobretot no em facis escriure «champagne» a la manera indígena”*⁵⁰¹

Un altre dels termes d’escriptura pròpia que se li canvia és “Ampliació”, amb què Josep Pla identifica l’“Eixample”:

<i>Viatge a l’Amèrica del sud (1957)</i>	
Manuscrit original	Text publicat a l’O.C.
<i>Alguns presenten tribunes com en l’Ampliació de Barcelona. Es un topic gairebe universal comparar Buenos Aires amb Barcelona. El damer de l’Ampliació barcelonina te molta semblança.</i>	<i>Alguns presenten tribunes com en l’Eixample (l’Ampliació)de Barcelona. És un tòpic gairebé universal comparar Buenos Aires amb Barcelona. El damer de l’Eixample barceloní té molta semblança. (272)</i>

També cal destacar la modificació de mots acceptats normativament com “ensalada”, “melancolic” o “carreras” per “amanida”, “melangiós” o “cursa”, respectivament, en lloc de revisar-ne, només, l’ortografia. Així com altres canvis

⁵⁰⁰ PLA, Josep, *Week-end (d’estiu) a New York*, op. cit, p.12.

⁵⁰¹ “Cadis, 3 d’agost de 1953” dins *Imatge Josep Pla* p.407.

en què el corrector opta per substituir termes que devia considerar incorrectes o no prou adequats:

<i>Viatge a l'Amèrica del sud (1957)</i>	
Manuscrit original	Text publicat a l'O.C.
<i>a la cava del «Conte Grande» (76)</i>	<i>al celler del «Conte Grande» (157)</i>
<i>sobre l'altíssim arc celestial. (148)</i>	<i>sobre l'altíssim arc celeste (293)</i>
<i>Era realment un moment algid (153)</i>	<i>Era tanmateix un moment culminant. (301)</i>
<i>La palla sobre la qual s'ajeuen és primorosament fina i delicada (520)</i>	<i>La palla sobre la qual s'ajeuen és aprimoradament fina i delicada (304)</i>
<i>Així el passatger ric — que es el que te una importància decisiva en aquests viatges — entra, mentre dura la navegació, en un estat molt semblant a la felicitat: es mou sobre un espai molt reduït i abarcable, es troba momentàniament isolat i tranquil·litzat. Menja, beu i dorm a pleret. (74)</i>	<i>Així el passatger ric — que és el que té una importància decisiva en aquests viatges — entra, mentre dura la navegació, en un estat molt semblant a la felicitat: es mou sobre un espai molt reduït i abraçable, es troba momentàniament isolat i tranquil·litzat. Menja, beu i dorm a plaer. (156)</i>

En algun altre moment es modifiquen repeticions de mots, potser de manera justificada:

<i>Viatge a l'Amèrica del sud (1957)</i>	
Manuscrit original	Text publicat a l'O.C.
<i>el sopar ha estat excelent, la missa edificant, els excelents alcohol del bar han il·luminat els ulls i alguns nassos. (74)</i>	<i>el sopar ha estat magnífic, la missa edificant, els excel·lents alcohol del bar han il·luminat els ulls i alguns nassos. (154)</i>

En canvi hi ha altres intervencions que modifiquen l'estil, com l'eliminació de l'el·lipsi que caracteritza el dietari:

<i>Viatge a l'Amèrica del sud (1957)</i>	
Manuscrit original	Text publicat a l'O.C.
<i>Davant el cap de Gata (dues de la tarda) (71)</i>	<i>Davant el cap de Gata (les dues de la tarda) (149)</i>
<i>Passat el dia llegint Gilberto Freyre. (91)</i>	<i>He passat el dia llegint Gilberto Freyre. (185)</i>

Encara que no gaires, he pogut constatar la intervenció del corrector en descripcions concretes. En l'exemple següent veiem com es canvia la forma verbal “*fan*” per “*projecten*” i a continuació “*estela*” es canvia per “*un deixant*”

<i>Viatge a l'Amèrica del sud (1957)</i>	
Manuscrit original	Text publicat a l'O.C.
<i>Els fanals de babord i estribord fan, sobre l'aigua, una estela verda o roja, que s'arrossega, tivant. (71)</i>	<i>Els fanals de babord i estribord projecten sobre l'aigua un deixant verd o roig, que s'arrossega, tibant. (149)</i>

En aquest altre exemple observem com la descripció del paisatge de l'arribada a Lisboa queda lleugerament alterada pel canvi de “*els blancs blavissos dels encalats*” per “*els emblanquinats blavissos*”:

<i>Viatge a l'Amèrica del sud (1957)</i>	
Original manuscrit	Text publicat a l'O.C.
<i>De vegades —un moment — surt una ullada de sol, que enllueix la verdor tendra dels pins, el vermell dels teulats, els blancs blavissos dels encalats. (71)</i>	<i>De vegades —un moment — surt una ullada de sol, que enllueix la verdor tendra dels pins, el vermell dels teulats, els emblanquinats blavissos (150)</i>

Tot i que no he trobat cap més variació d'aquest tipus en la mostra que he pogut analitzar, és molt probable que n'hi pugui haver d'altres en el conjunt total del llibre.

S'observa també la correcció de mots que Pla calca del castellà. Aquestes intervencions es veuen en els textos que provenen de la revista. Per exemple si comparem l'apartat “Dakar” de «Cartas del Atlántico sur. Hacia América»⁵⁰² amb l'anotació “27 de desembre. Dakar” de l'original manuscrit veurem que paraules com “*entontits*”, “*mono blau*”, “*manivela*”, provenen del castellà “*entontecidos*”,

⁵⁰² A l'apartat 1.1 dels apèndixs es troba el reportatge i l'original manuscrit del llibre a l'apartat 5.2.1 [Josep Pla, *En mar (un llibre de viatges)*. Original manuscrit, pp.78 i 79 Fundació Josep Pla, col·lecció Josep Vergés].

“*mono europeo*”, “*manivela*”. En aquests casos es decideix fer una correcció normativa: “*embeneïtits*” “*granota blava*” o “*maneta*”. Però en alguna ocasió, es fa una intervenció innecessària com en el cas de la substitució de “*verandes*”, correcte en català, per “*terrasses*”:

<i>Viatge a l'Amèrica del sud (1957)</i>	
Original manuscrit	Text publicat a l'O.C.
<i>Els alts edificis, de dotze o catorze pisos, sorgeixen per tot arreu. Edificis amb verandes la màxima quantitat d'obertures per a aprofitar tot l'aire.</i> (p.77)	<i>Els alts edificis, de dotze o catorze pisos, sorgeixen per tot arreu. Edificis amb terrasses i la màxima quantitat d'obertures per a aprofitar tot l'aire.</i> (p.160)

Més exemples de l'aparició de mots castellans transcrits en el manuscrit els observem en l'anotació “La província de Buenos Aires. Mar del Plata” on paraules com “*atestats*”, “*aplastada*” o “*de llarg alcanç*” reflecteixen les paraules “*atestados*”, “*aplastado*” o “*de alcance larguísimo*” del text de *Destino* i que en la publicació del llibre trobem com “*de gom a gom*”, “*esclafada*” o “*de llarg abast*”.

Per acabar, vull cridar l'atenció en dos aspectes més que he pogut observar en aquest breu estudi del manuscrit de *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)*. El primer té a veure amb l'estrofa del poema “Les açores” de Josep Carner que Josep Pla reproduceix amb errors i que ni el corrector, ni l'editor comproven:

Original manuscrit	Text de Carner
<i>Al celobert, hi ha una clivella fina com entre dubtes un desig planyent. Travessa un poc de sol i regalima, en mar de plom, un reguerol d'argent.”</i> (p.76)	<i>Al cel cobert, hi ha una clivella prima com, entre dubtes, un desig planyent. Travessa un poc de sol i regalima en mar de plom un regueró d'argent.</i>

El segon es refereix al títol de la primera anotació del dietari⁵⁰³ –“21 de desembre. El «Conte Grande»”– que el corrector o l’editor afegeixen sense tenir en compte que es tracta d’un text format per dues parts, una que, a tall de pròleg, presenta el relat en passat i una altra, en present, on comença el que és pròpiament el dietari, tal com ja he apuntat més amunt⁵⁰⁴.

Cal dir també que el corrector modifica la frase inicial del que hauria d’haver estat l’inici d’aquesta anotació. El resultat final d’aquesta intervenció suposa un canvi en la intenció del narrador:

<i>Viatge a l’Amèrica del sud (1957)</i>	
Manuscrit original	Text publicat a l’O.C.
<i>A les sis de la tarda, Josep Vergés, em transporta (amb l’equipatge), el seu fill gran, que també es diu Josep i el fotògraf Dimas, fins a la porta de l’aduana. (p.70)</i>	<i>A les sis de la tarda, Josep Vergés amb el seu fill gran, que també es diu Josep, i el fotògraf Dimas, em transporta (amb l’equipatge), fins a la porta de la duana. (148)</i>

Aquesta petita mostra il·lustra el paper del corrector en la forma final del text, ja que més enllà de les correccions de tipus normatiu, la seva actuació pot modificar el sentit d’un mot o una frase, intervenir en una descripció i, en definitiva no respectar el criteri d’escriptura de Josep Pla, ni el seu estil, encara que com apunta Víctor Martínez-Gil⁵⁰⁵, l’autor vegi necessàries algunes correccions. Això, però, no justifica certes actuacions arbitràries que fan perdre el sentit literari del text o la intenció de l’autor.

⁵⁰³ Vegeu l’original manuscrit a l’apartat 5.2.1. [Josep Pla, *En mar (un llibre de viatges)*. Manuscrit original, p.70, Fundació Josep Pla, col·lecció Josep Vergés].

⁵⁰⁴ Vegeu supra, p. 189.

⁵⁰⁵ MARTÍNEZ-GIL, Víctor, *Sobre l’edició crítica de l’obra planiana* dins *Serra d’Or*, desembre 1997, p. 76.

5.4. L'estil: algunes constants

Una de les característiques principals de *Viatge a l'Amèrica del Sud* (1957) és la que es deriva de l'adaptació, en forma de dietari, del material publicat a la premsa. Això significa que el relat està conformat, a excepció de les anotacions que no es corresponen amb els articles de la revista, per llargues exposicions de caràcter polític i social. Aquest fet ens podria fer pensar que en aquest llibre domina exclusivament l'estil periodístic. Ara bé, com ja he apuntat en la visió literària dels textos per a la premsa⁵⁰⁶, en l'escriptura de Josep Pla hi ha una sèrie de trets que, en major o menor grau, poden aparèixer de forma continuada. Així, més que intentar de reconèixer unes característiques que determinin l'estil de *Viatge a l'Amèrica del Sud* (1957), crec que el més apropiat és parlar d'unes constants de l'estil planià .

Donat que el relat, com hem dit, està elaborat, en part, en forma de dietari, una de les constants és la presència del “jo” que observa, conversa, llegeix. Ens en fa adonar amb la introducció del verb “llegir”: “*Passo la tarda llegint llibres i papers sobre el Brasil.*” (179) o d'altres fórmules similars:

“*Hom sol afirmar — sobretot en els papers — que els portuguesos i els castellans foren sempre contraris a la discriminació racial...*” (180)

El fet de mostrar la realitat a través d'unes fonts documentals que apareixen en les llargues digressions ajuda a donar aparença d'objectivitat que es veu reforçada, a més, amb la inclusió de fonts orals que el narrador recull:

“*¿Santos, és el port més important de cafè? Així sento que ho diuen.*” (221-222)

Així, a partir de l'aparent inclusió d'informació que aporten suposats testimonis i que inclou a través de verbs com “*m'asseguren*”, “*afegeixen*” o “*afirmen*”, Pla elabora un relat en què apareix, com és habitual, la seva interpretació de la realitat:

⁵⁰⁶ Veg. supra, apartat 3.3.

“La construcció de l'actual Rio de Janeiro ha estat en els últims anys i és actualment un dels fenòmens més aparatosos de la terra. M'asseguren que a Sao Paulo el fenomen és encara molt més gros; l'opinió, afegeixen, que els paulins tenen de la capital del país és molt crítica i reticent: una ciutat de buròcrates poc feiners i de polítics de molta verbositat.” (194).

Aquesta, però, no és l'única manera de mostrar la realitat, sinó que, sovint, el pensament del “jo” apareix d'una forma més directa, a partir d'incisos introduïts per verbs com “pensar” o “sospitar”:

“A Rio no existeix el gratacel de tipus fabulós, d'alçada desafortada; l'edifici alt de la ciutat té una mitjana de vint-i-cinc pisos. Sospito que no els han fets més alts perquè les possibilitats econòmiques no hi han arribat.” (p.191)

o amb un tipus de frase final que sintetitza la reflexió, fórmula que utilitza sovint:

“La fortificació dels punts alts de la ciutat fa susceptible dir, quan es produeix algun contrast polític intern, l'última paraula. És la presència permanent dels militars en la política.” (p.209)

Pla, tal com ell mateix va afirmar i sovint s'ha repetit, és un escriptor que té com a objectiu fer-se entendre. És per això que és freqüent trobar recursos que reforcen la comunicació amb el lector com la utilització de la fórmula “Dic això”:

“En el món actual hi ha una onada fabulosa de redemptorisme. Aquest redemptorisme està promogut, principalment, per gent d'un altre color de pell, és a dir, per ignorants, però electorals. Dic això perquè Rio és ple, en aquest moment, de papers redemptoristes electorals.” (p.196)

o bé l'explicació de l'ús d'un mot per insistir en el que està manifestant :

“En el barri comercial, entre les avingudes importants, hi ha molts carrerons habitats per negres. Un formiguer de color. Viuen de qualsevol manera, en petites, desordenades barraques — i no utilitzo ara l'adjectiu «desordenat» en sentit despectiu, perquè també podria ser que aquest galimaties els agradés.” (162)

També trobem en aquest llibre altres maneres d'acostar-se al lector a través de recursos que imiten l'oralitat. Així, com si tingués davant el seu interlocutor, pot

acabar les llargues explicacions documentades amb frases fetes com “*Pagant Sant Pere canta*” (198) , “*són figues d'un altre paner*” (210). o bé amb frases comentari del tipus “*Cosa que no ha fet cap mal*” o “*Cada u per allà on l'enfila*”:

“La societat del Jockey Club considera un símptoma de bon to viure en palauets baixos, en una societat de tanta verticalitat. Cosa que no ha fet cap mal.” (194)

Una altra manera de comunicar-se amb lector és introduir la falsa modèstia:

“Llegeixo que el negre és físicament més fort que el mestís i que el mestís és més avivat, més murri i més intel·ligent que el negre. Ho deuen haver constatat. Jo no hi entenc res.” (180)

A banda d'aquest “jo” que opina, manifesta i en definitiva interpreta la realitat, també trobem que el narrador utilitza la primera persona per tal d'autodefinir-se literàriament:

“No m'ha agradat mai exagerar. He tractat de mantenir-me sempre en una permanent objectivitat. Si sovint no ho he aconseguit, ha estat per ignorància.” (256)

En d'altres moments el narrador, a partir d'un motiu literari com el vaixell, recorda en què es fonamenta la seva creació literària: “*aquestes baluernes marítimes tan lentes són ideals per a veure, observar, conversar, llegir, reposar i fins i tot treballar*”. No manifesta res que no coneguem, però considera necessari tornar-ho a dir, just en el moment en què presenta la ficció del viatge d'anada de Barcelona a Buenos Aires per mostrar que la seva intenció és mostrar un món que, si no s'ha extingit, està a punt de fer-ho. Ho fa contraposant dos mitjans de transport –l'avió i el vaixell- que simbolitzen dos models diferents de representació de la realitat:

“Hauríem pogut fer el viatge en avió. Els desplaçaments aeris sempre m'han agradat i no he tingut mai cap superstició respecte d'aquestes màquines. He fet mils i mils de quilòmetres en avió: no he tingut mai cap entrebanc, tot ha estat llisquent com una seda, net, agradable. Això m'ha confirmat en el meu racionalisme de les màquines. És clar: la processó va per dins:, de vegades cauen. Però, i què és el que no cau, en aquest món, un dia o l'altre? El que en tot cas sembla cert és que, si no es té una pressa excessiva — la pressa que generalment se sol tenir per anar a

sentir la lectura d'un testament favorable — o es vol posar una mica la vista en el món exterior, els viatges aeris tenen un interès molt limitat. En canvi, aquestes baluernes marítimes tan lentes són ideals per a veure, observar, conversar, llegir, reposar i fins i tot treballar. I, dels vaixells, els italians no tenen rival, perquè tenen una tradició d'hospitalitat, de confort, d'ordre, de qualitat. La bona cuina hi és molt apreciada. No cal insistir perquè es tracta d'una obvietat.” (147)

Una altra de les tècniques que Pla utilitza per interpretar la realitat és la descripció a través de la qual constitueix tot un món⁵⁰⁷ i que en bona part del trajecte per mar presenta a través del marc del vaixell que ajuda a limitar la visió i, també, permet crear la il·lusió del paisatge en moviment:

“Passa la torre de Belem i els Jerònims. La gran esplanada davant el gran convent apaïsat i blanquinós és molt elegant. Els xiprers del cementiri d'Os Placeres fan una taca verda sobre la urbanització apinyada.” (151)

De vegades el marc esdevé més petit, encara, de manera que centra la visió cap un detall concret:

“El «Conte Grande» salpà a la matinada, entre la una i les dues. Vaig veure des de l'ull de bou de la cabina, els llums de Rio reflectits sobre les aigües immòbils de la gran badia.” (214)

A *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)* domina la descripció referencial amb la intenció d'aportar un coneixement a partir del que veu. És el tipus de descripció que trobem de les ciutats del viatge, com si s'hagués documentat en alguna guia tipus Baedeker o similar. El “jo”, però, sempre acostuma a intervenir per opinar. Fixem-nos en la descripció de l' “*insomni*” del port de Santos, és a dir l'ambient de la nit, que si bé d'entrada presenta manera positiva, progressivament va mostrant els elements que degraden aquest indret fins a acabar expressant el desengany de comprovar que tots els ports són iguals: “*És un insomni més aviat trist i aclaparador — l'insomni il·lusori dels pobres i tràgics navegants.*”

⁵⁰⁷ “És per l'adopció d'un llenguatge descriptiu que l'escriptor es constitueix un món propi i no pas per l'adhesió a un referent, a un paisatge o a una realitat.” Vegeu PLA, Xavier, *Josep Pla. Ficció biogràfica i veritat literària*, op. cit, p.319.

“Santos sembla tenir una espècie d'insomni visible i real. La Borsa del Cafè — que és la institució més important perquè dona els preus mundials d'aquest gra — té una completa obscuritat, però pels carrers del centre sempre hi ha gent que divaga. Els cafès són oberts i, com que no solen tenir portes, sembla que no tanquen mai. En aquests establiments sempre es pot beure una bona tassa de cafè deliciós, per preus irrisoris — el sucre és de franc. Hi ha llocs per a menjar, algun night club irrisori i els bordells habituals. És un insomni més aviat trist i aclaparador — l'insomni il·lusori dels pobres i tràgics navegants.” (223)

Aquesta manera d'organitzar el discurs, començant amb sensacions que poden semblar agradables, però que acaben mostrant el desencís, sobretot al final de la descripció, és habitual en l'escriptura de Josep Pla. De vegades, però, no cal que hi hagi una llarga descripció per mostrar la desil·lusió, uns adjectius de característiques oposades qualificant Buenos Aires, per exemple, assenyalen l'aclaparament que li produeix la ciutat:

“A Buenos Aires, els carrers són tan llargs que hi ha perspectives inacabables, dretes, perdudes en la nebulositat de les llunyanies. És un espectacle fenomenal però depriment. És l'encaixonament sense remei, ineluctable.”(258)

També és freqüent en aquest tipus de descripcions trobar imatges creades a partir de recursos literaris, com aquestes dues metàfores que expressen la sensació que li produeixen els gratacels, bé sigui de dia:

“Han flanquejat la primera línia de la platja de Copacabana amb gratacels enraonats, formant una cornisa prou uniforme; el conjunt és d'una monotonia bastant funerària: una descomunal paret de cementiri, amb els nínxols superposats i d'una simetria impecable.” (206)

o de nit:

“El «Conte Grande» salpà a la matinada, entre la una i les dues. Vaig veure, des de l'ull de bou de la cabina, els llums de Rio reflectits sobre les aigües immòbils de la gran badia. Els edificis elevats semblaven fantasmes incerts entre ombres i llums de la nit.” (214)

Pla utilitza altres tipus d'imatges a través de les quals interpreta la realitat. Pot ser a través d'una sinestèsia que descriu el soroll de l'interior del casino de Mar del Plata:

“L'interior del casino era una delícia, comparat amb el soroll del carrer, tan carregat. A l'interior, la gent feia un soroll difús, opac.” (301)

o pot remarcar amb dues comparacions el contrast entre el color negre de la pell dels senegalesos *“lluents com el cafè torrat”* i les dents *“blanques i perfectes com l'anunci d'un dentífric americà.”*:

“En el mercat és curiós el contrast entre les franceses rosses i generalment esprimatxades i aquesta classe de negres alts, lluents com el cafè torrat i el color de les dents blanques i perfectes com l'anunci d'un dentífric americà.” (162-163)

També hi ha repeticions de tipus anafòric que ajuden a donar ritme i expressivitat:

Algunes senyores meravelloses, d'esquena perfecta, els ulls brillants, els braços ben alimentats. Algunes senyores disposen d'algunes lleugeres curvatures carnosos — d'una carnositat marmòria— molt agradables.” (153)

On trobem un tipus de descripció diferent és en el paisatge, especialment quan utilitza el recurs pictòric, ja que és a través de la vista que Pla descriu i interpreta. Posem com a exemple tres visions diferents, en la primera, que ja hem vist en l'entrada a Lisboa⁵⁰⁸, mostra l'entorn de l'estuari del Tejo en un dia gris i centra l'atenció en els colors que representen aquest paisatge. Reprodueixo altra vegada la cita:

“Apareixen a l'esquerra Cascais — de color de plata oxidada — i Estoril, com a través d'un vidre mullat. Una mica més al nord, les muntanyes de Sintra aguanten una concentració de núvols foscos, més grossa que d'ordinari. De vegades — un moment — surt una ullada de sol, que enllueix la verdor tendra dels pins, el vermell dels teulats, els emblanquinats blavissos⁵⁰⁹.” (150)

⁵⁰⁸ Vegeu p.194.

⁵⁰⁹ Segons l'original manuscrit, Pla va escriure *“els blancs blavissos dels encalats.”* Vegeu l'original manuscrit a l'apartat 5.2.1. de l'apèndix, [Josep Pla, *En mar (un llibre de viatges)*. Original manuscrit, p.71]

La segona és una imatge de caire impressionista que aconsegueix quan descriu l'aspecte que prenen els cossos dels banyistes durant la posta de sol :

“Un sol enorme es ponía en l'horitzó de l'oceà i tenia el mar d'un color ataronjat. Riuades humanes divagaven pels carrers de la ciutat: la densitat automobilística feia un soroll de ferralla vaga i sorda. Els darrers banyistes, formes descompostes pels últims raigs del sol, xipollejaven en l'aigua.” (300-301)

La tercera és la descripció dels arbres, un tipus de natura per la qual sempre manifesta la seva atracció i que, en aquest viatge, comprova com s'ha integrat a la ciutat. Primer transmet imatge de frescor, d'atenuació de la calor gràcies a la seva grandària i que expressa amb adjectius relacionats amb el camp semàntic de la robustesa, i de la fortalesa: *“esplendor botànica”, “robustes amèndoles”, “plàtans vigorosos”*. Continua amb els diversos matisos del verd que poden adquirir després de la pluja: *“verd sucós i dens”; “verd clar subtil, encara que monocrom”*. I acaba amb una referència pictòrica que sembla integrar les palmeres en el cel ple de núvols que metafòricament es converteixen en una pintura *“cels que sobretot després de la pluja semblen esmaltats i com si fossin de litografia”*:

“Els carrers de Recife tenen una esplendor botànica magnífica i les voravies estan ombrejades de robustes amèndoles de grans fulles subtils que matisen la llum solar d'una manera exquisida; de ficus d'Índies, de plàtans vigorosos i d'aquestes plantes que es cobreixen de fruits rosats, vermellencs, els flamboyants. Entre aquesta massa arbòria, d'un verd sucós i dens, sobretot després d'haver estat tocada per un ruixat tropical que fa que el verd s'aclareixi, un verd clar subtil, encara que monocrom, es destaquen els grups d'altas i onejants palmeres dibuixades sobre cels alts, moblats de núvols blancs, versàtils, fugitius, cels que sobretot després de la pluja semblen esmaltats i com si fossin de litografia.” (177-178)

Altres vegades podem trobar la utilització del sentit de l'oïda i de l'olfacte en la descripció, com la sensació que li provoca la pluja en els carrers de Recife. Una descripció que s'inicia amb el *“soroll sord”* que produeix la pluja sobre els arbres i continua amb el record agradable de l'*“olor de fruita ensucrada i de cafè”* que impregna l'aire de la ciutat. Sensació que no dura gaire, perquè amb el retorn de la calor la natura perd el seu vigor, es marceix:

“Les grosses gotes d'aigua feien sobre la botànica dels carrers un soroll sord. L'aire quedà com rentat i l'atmosfera s'alleugerí. Les llargues fulles dels bananers agafaren un aspecte brillant i llis. Els mulatos i els negres ajaguts pels carrers s'alçaren displicentment i es dispersaren ara un pas ara un altre, amb tota calma. Després de la pluja, semblà entaular-se un aïret lleuger i es projectà sobre la ciutat una olor de fruita ensucrada i de cafè. Al cap de poca estona la calor ofegant reaparegué com una llosa de plom i la botànica agafà un punt d'esllanguiment” (182-183)

En un altre fragment, Pla torna a utilitzar el sentit de l'olfacte per tal d'insistir en l'ambient xafogós que anul·la qualsevol percepció agradable. En aquesta ocasió ho fa a través de la sinestèsia “l'olor de la calor” i de la construcció d'una el·lipsi “*La pastositat*” que sintetitza la desil·lusió per la pèrdua de la primera sensació i l'aclaparament que produeix la calor:

En tot cas, en els moments que el cafè té una sortida important, tota aquesta part del Brasil entra en la prosperitat. En aquest moment hi ha — diuen — una certa calma. L'aire està, en tot cas, impregnat d'una lleugera olor de gra de cafè cru. És agradable — però aquesta olor passa a segon terme ofegada per l'olor de la calor, que és aclaparadora perquè va carregada d'un alt grau d'humitat. La pastositat.” (222)

Continuant amb la percepció de la calor, que de manera reiterada presenta Pla en aquest llibre, observem com en el següent fragment es concentren diversos recursos literaris que expliquen el significat de l'adjectiu “obès” amb què Josep Carner qualifica el tròpic⁵¹⁰. Primer descriu l'efecte de la calor sobre el mar a través d'una sinestèsia “*La calma és blanca*”. A continuació utilitza un símil per descriure la boira que es forma damunt del mar a causa de l'escalfor del sol: “*Sobre els horitzons hi ha una boira porosa i immòbil que sembla un fum lleuger suspès sobre les aigües verdes*”. Tot seguit explica amb una comparació la permanència d'aquesta boira “*És com un ocell que agita les ales i no pot volar.*” I acaba ampliant el significat d'“obès” a partir dels cinc adjectius amb què qualifica aquesta naturalesa “*grassa, humida i greixosa, flàccida, indominable*”:

“El sol cau, aplomat, sobre el mar. La calma és blanca. No passa un alè d'aire i el que provoca el vaixell en navegar es fa tan pesat, que pràcticament és imperceptible. Sobre els horitzons hi ha una boira porosa

⁵¹⁰ Vegeu supra, pp. 196-197

i immòbil que sembla un fum lleuger suspès sobre les aigües verdes que el sol fa brillar vagament, d'una manera densa i pesada. És com un ocell que agita les ales i no pot volar. Aquesta espessa sensació d'ofegament, cotonosa i impenetrable, dóna una gran exactitud a l'adjectiu de Carner quan parla del tròpic obès. Es té realment una sensació d'una naturalesa grassa, humida i greixosa, flàccida, indominable, per la seva mateixa naturalesa desfibrada i mansa.” (166)

L'adjectiu és l'element més expressiu de l'escriptura de Josep Pla i el que millor reflecteix la seva visió del món, és a dir la seva interpretació de la realitat⁵¹¹. Així, per exemple, descriu la sensació de quietud i de paràlisi davant del port de Dakar, provocada per la calor sufocant i la perspectiva d'un cel sense ni un núvol – *“l'enorme cel desmoblat”*- a través d'unes palmeres *“encantades, indiferents”* que no semblen transmetre vida ni escalfor i que malgrat la xafogor de l'ambient *“tenen una cal·ligrafia glacial.”*

“El port, en calma, pràcticament buit, aclaparat per la xafogor, les aigües immòbils, l'enorme cel desmoblat, les palmeres encantades, indiferents sobre l'aire d'una deliquescència vítria, tenen una cal·ligrafia glacial.” (160)

O bé aquest altre fragment on trobem adjectius que mostren els diversos graus d'intensitat dels colors del cel després de la tempesta *“els blaus tendres”*, *“els verds nets”*, *“lleugera coloració rosada, ingràvida i lleugera”* i que alhora descriuen els colors de la posta de sol fins a acabar amb una descripció de la fascinació per les nits estrellades: *“tenen una puresa acerada i fascinadora, inoblidable.”*

“La tempesta durà un parell d'hores, al cap de les quals el gran espectacle passà avall i aparegué un sol intens, els núvols blancs, els blaus tendres, els verds nets, que en anar passant la tarda i aparèixer l'hora baixa agafaren una lleugera coloració rosada, ingràvida i lleugera. En aquesta part d'Amèrica els cels són grans i meravellosos, i les nits estrellades tenen una puresa acerada i fascinadora, inoblidable.” (248)

⁵¹¹ PLA, Xavier, *Josep Pla. Ficció biogràfica i veritat literària*, op. cit, p.336.

Com també l'acumulació d'adjectius que defineixen la visió que té el narrador davant la geologia de la badia de Rio de Janeiro, un tipus de paisatge que, com hem vist, no forma part del seu model de natura:

“Així, a Rio, davant Rio de Janeiro, em vaig trobar davant un caos natural inorgànic. La meva impressió de conjunt fou de trobar-me davant una naturalesa turmentada, convulsada — com un gavadal fabulós, caòtic, de residus d'una catàstrofe. El fet que sobre aquestes formes es projecti una botànica tropical, però en definitiva baixa, del mato, verda, monocroma i tropical, no atenua per res l'aspecte de convulsió febricitant d'aquest paisatge.

Els exemples són nombrosos i no és necessari buscar els adjectius en una descripció llarga, sinó que, constantment, Pla defineix a partir del matís particular que observa en cada element. Així, el vent del sud, el que prové de l'Àfrica que qualifica com a “*petit*”, a causa de la seva persistència arriba a fer-se pesat:

“El vent del sud — de l'Àfrica — és petit però tenaç i pesat.” (150)

Els horitzons no només són “*buits i solitaris*”, sinó que també són “*incerts*”, un adjectiu a través del qual dóna significat a tot el conjunt.

“... es van deixant enrere els horitzons buits i solitaris, incerts.”(173)

O bé trobem que pot definir el grau de soroll que fa l'orquestra amb un adjectiu sorprenent:

“Els músics tenen un aspecte tímid, però han fet una entrada de metall d'un volum solar.” (154)

Els adjectius, a més, descriuen altres aspectes diferents al paisatge des de les condicions en què es viu als “conventillos”:

“...on viuen ingents quantitats de persones en condicions francament mages, pobres i sòrdides.”(271)

Fins a la moneda argentina:

“El país, abans de Perón, tingué una moneda fortíssima i perfectament resguardada; ara té una moneda fluixa, plàstica i poc estable.”(283)

No podem acabar aquests apunts sobre l'escriptura de Pla sense fer referència a la ironia, ja que és un recurs essencial per comprendre la seva concepció del

món. Al llarg d'aquest estudi ja n'hem vist algunes mostres, però voldria insistir en la manera com el narrador aconsegueix que el lector reconstrueixi el sentit, utilitzant paraules de Gabriel Ferrater⁵¹². Afegeixo alguns exemples poden completar aquesta visió.

Recordem que l'oblit de la tradició cultural és un dels motius de la manca de personalitat dels territoris presentats en el relat d'aquest viatge. En aquest sentit, és interessant veure el contrast entre dos personatges oposats quant a valors, d'una banda el magnat Víctor Fernández que donà origen a "Cinelàndia" i, de l'altra Camões, el creador de la llengua literària portuguesa. Pla remarca com l'empresari és recordat a través d'un bust, mentre que Camões sembla no haver existit, tot i amb això, el seu és un llegat que perdura en el temps:

"Tan llegendària com la fortuna de Víctor Fernández, en aquest país, és la del nostre quasi compatriota (castellonenc) Francesc Serrador, que fou el primer magnat cinematogràfic de Rio. Fou propietari de molts de cinemes i després es morí. En un jardinet de Cinelàndia, el senyor Serrador hi té un bust per a recordar els seus negocis cinematogràfics. No deixa de ser curiós que un empresari d'aquests negocis tingui una estàtua a Rio. Vaig tractar de saber si Camões, el gran creador de la llengua, en tenia cap. Ningú no en tenia cap notícia."(217)

En aquest altre exemple veiem com dona un sentit còmic a una reflexió que també incideix en la pèrdua dels valors del passat:

"La meua idea és que, en el tròpic, l'abundància de blanc que s'utilitza no és gaire engrescadora. ¿Encara es vol més llum que el sol que crema? Els antics edificis colonials no eren pintats de blanc. Els que queden — i encara en queden — són plens de colors. En aquesta llum, el roig sang de bou és prodigiós. El blanc és un color del segle passat, de l'època que fou inventada la netedat exterior — relativa. És un color que ha fet marxar la indústria de les ulleres fumades — que és pròspera però trista. No hi ha res més impressionant que veure un negre hotentot o quilombo a Rio transportant unes ulleres negres." (200)

La ironia forma una part molt important de la interpretació subjectiva. Ho veiem en algunes descripcions que tenen l'objectiu de trencar amb imatges massa

⁵¹² FERRATER, Gabriel, *Tres prosistes. Joaquim Ruyra, Víctor Català i Josep Pla*, Barcelona, Editorial Empúries, 2010, p.111. Vegeu també GUSTÀ, Marina, «L'estirabot planià: del candor a la malícia» dins de *Rusiñol a Monzó: humor i literatura*, op. cit. pp. 89-105.

estereotipades. Poso dos exemples, el primer es refereix al paisatge de Rio Janeiro que ja hem vist que no forma part del seu model. Aquí ridiculitza la imatge de la “carta-postal” a través de la qual tothom accepta que aquest és el paisatge més bell del món:

Són aquests morros els que formen, sobre el fons general circular montuós que tanca l'estuari, el paisatge tan particular d'aquesta localitat, considerada una de les més belles del món, una de les més sublimes que la Naturalesa ha contribuït a elaborar. Són aquestes formes que sorgeixen amb violència del pla de la ciutat, que de vegades tenen formes còniques, altres piramidals i de vegades semblen embotits verticals els que han donat lloc a la carta postal de Rio, acompanyats, naturalment, de cels lívids i crepusculars o de blaus escenogràfics amb una o altra palmera llarga i oscil·lant. Aquest paisatge no m'agrada gaire. Més que plàcid i equilibrat, el trobo turmentat fins a un extrem desproveït de sentit del ridícul. En canvi, la ciutat és apassionant. (208)

El segon descriu el tipus de casa residencial d'influència nord-americana que acaba amb una frase-comentari a través de la qual introdueix la visió subjectiva:

A Montevideo no hi ha pas gaires edificis elevats. L'americanisme no es dóna, ací, per la verticalitat. Es dóna, més aviat, en la construcció de quintas o xalets a quatre vents, amb una mica de jardí, uns arbres i aquella arquitectura de catàleg que pressuposa l'existència, a dins, d'una magnífica nevera, televisió, ràdio, tota classe d'electrodomèstics, discoteca, llits plegables, telèfons diversos, alguns llibres traduïts de l'americà per fer bonic, i inevitablement, sobre una taula, la revista «Life», amb aquella abundància de retrats de Khrúixtxov que defectiblement amenitzen aquestes publicacions elegants i burgeses: vull dir amb tot allò que contribueix que la gent visqui malament. (233-234)

En altres moments la ironia serveix per insistir en algun aspecte del viatge que afecta directament al narrador. Així, davant d'un tema banal, encara que molest, com el de la calor, exposa una possible solució: la dutxa. Ara bé, no serveix de res i, per demostrar-ho, descriu l'efecte immediat: es comença a suar de nou. Al final, introdueix un aire de comicitat a una situació que tothom resol com pot a través d'una conversa sentida a un matrimoni. Cita que torno a repetir:

Queda — diran vostès — el recurs de dutxar-se. Els seus efectes són, però, inapreciables. En la travessia de Dakar a Recife, els seus efectes són realment inapreciables. Acabada la dutxa i enfilats altra vegada la camisa, els calçotets i els pantalons, hom comença de nou a suar,

indefectiblement, com abans. «Teresa, com sues!», sento que diu el marit d'un matrimoni embarcat a Barcelona que va a Buenos Aires. «No siguis vulgar! — diu la senyora —. Les dones no suen mai.» Punt i acabat. Els brasilers m'asseguren que al seu país la gent es dutxa dues vegades el dia i prou. I de vegades és massa. (166)

També hi ha certes actituds del narrador, com la ignorància fingida, que van estretament unides a la ironia⁵¹³:

Havent sopat (malament), alguns amics em portaren — per esperar la sortida del «Conte Grande» — a una boite molt vistosa de Copacabana. Molta gent; però, com que funciona l'aire condicionat, sembla que no n'hi ha tanta. L'establiment és com el d'altres llocs : prou avorrit i la mateixa gent de tot arreu: intercanviable. És clar que, a la meua edat, tot això queda una mica desvalorat. A la boite, hi donaven una festa, i el que m'hi impressionà fou la fastuositat de les joies que les senyores transportaven. Enlloc d'Europa no es poden veure tants i tan grossos brillants, tantes perles i pedres de tota classe. Suposo que tot aquest material era bo i que valia un dineral, però el cas és que els meus coneixements en la matèria tenen una gran vaguetat. Podria distingir la quincallería del que no ho és, encara que no sé si els meus coneixements arriben a tant. En tot cas, estic segur que, si fos sensible a aquestes coses, hauria quedat literalment fascinat. (212)

Amb aquests exemples ens podem fer una idea de com Pla construeix el seu escrit per tal de manifestar-se contínuament i mostrar la seva interpretació de la realitat a través de tècniques que, com la ironia, poden distanciar-lo de la visió que està donant.

⁵¹³ Veg. BALLART, Pere, *Teoria i pràctica de la ironia planiana* dins *Els Marges*, núm 77 primavera, 2005, p.89.

5.5. Conclusions a l'estudi de *Viatge a l'America del Sud* (1957)

En aquest estudi al voltant de *Viatge a l'Amèrica del Sud* (1957) hem vist com Pla presenta una obra de caire autobiogràfic elaborada amb el propòsit de mostrar una realitat que reconstrueix, el relat versemblant d'una ficció basada en una experiència real.

Un dels primers indicis de la reelaboració de l'experiència el trobem en l'any que figura com a part del títol (1957) com el moment en què Pla vol situar aquest viatge. És significatiu, a més, que en el dietari no hi hagi cap menció al nou any que està a punt de començar, a diferència dels textos publicats a *Destino*:

*“El Brasil estaba a la vista. Esto ocurrió a primeras horas de la noche del 30 de diciembre del año que se está acabando.”*⁵¹⁴

Amb l'objectiu de configurar el món que vol presentar, Pla, a més de refer i ordenar els textos de la revista, construeix un relat coherent a través d'un narrador que manifesta la seva interpretació de la realitat. Ho hem pogut constatar, per exemple, en el dietari del trajecte per mar on, a més de modificar les dates de les escales, introdueix el relat d'algunes accions que no es podien haver fet durant la travessia⁵¹⁵, o en les variacions respecte als reportatges que posen relleu en el “jo” que narra el viatge, tant a través de les ampliacions que donen forma al dietari com en la seva reescriptura.

Però més enllà de tot això, cal tenir en compte la funció de la memòria en el relat, com en bona part de la literatura de Josep Pla⁵¹⁶.

⁵¹⁴ PLA, José, «Cartas del Atlántico Sur. Hacia América», p.8.

⁵¹⁵ Per exemple, segons l'anotació “Dia 6 de gener. En mar” passà la nit a Santos, mentre que en el reportatge sembla que l'escala va ser curta i saltà a la tarda cap a Montevideo. Vegeu supra, apartat 4.2.1.

⁵¹⁶ Veg. l'apartat “El temps i la memòria” de Josep M. Castellet dins *Jospe Pla o la raó narrativa* Ed. Destino (1977). Veg. també, GUSTÀ, Marina, «Molt antic i molt modern» dins *Centenari Josep Pla* (1897-1997). Institució de les Lletres Catalanes, 1997, pp. 5-9.

A *Viatge a l'Amèrica del Sud* (1957) trobem ben present la memòria des de l'inici com una recreació de l'experiència viscuda que, durant el relat, es manifesta de diverses maneres.

Com a reelaboració del passat més immediat amb una insistència manifesta en l'ús del record (la negreta és meva):

*“He pensat, una bona part del dia, en Recife. És curiós: aquesta població m'ha deixat un **record** molt viu. El primer moment del contacte no fou pas gaire atractiu; però aquest **record** posterior, ¿no és pas el començament d'una atracció per aquest immens país, del qual tinc una idea vaguíssima? **Recordo** que en un moment determinat, mentre fèiem amb el taxi el tomb (que durà quatre hores) per la població, caigué un gran ruixat tropical i sorollós.”* (182)

També a través de les constants referències al fet d'escriure de memòria que trobem en expressions del tipus “*No recordo, ara*” o “...si la memòria no m'és incerta”:

“No recordo, ara quants pisos té aquest hotel” (240)

“Buenos Aires és una ciutat que no conté pedra perquè està edificada sobre els terrenys al·luvials del Plata, en realitat sobre el fang de l'estuari. No hi ha pedres. Tinc entès que si n'hi ha alguna la portaren de l'Uruguai — si la memòria no m'és incerta És una ciutat de rajols i de ciment.” (p.295)

A més, hi ha un altre tipus de memòria, la que prové de la seva trajectòria personal i literària que, com hem anat veient, forma una part important del discurs d'aquest relat, ja que viatja amb un bagatge important que limita i condiona la visió del narrador. Uns límits, però, que caracteritzen l'obra literària de Pla i que en aquest llibre es concreten en la reafirmació de l'adscripció al paisatge del Mediterrani:

“Quan hom arriba d'Europa, de l'espai del Mediterrani exactament, en el qual és tan difícil de posar en marxa una terra de cultiu i arribar a avarar uns arbres, l'esplendor vegetal d'aquest país és agradable” (177)

A *Viatge a l'Amèrica del Sud* (1957), també hi trobem altres referents que remeten a la memòria personal pel fet sentir-se part d'una generació que s'ha format intel·lectualment en el període d'entreguerres. Per això trobar-se amb uns barris, a Buenos Aires, que li recorden les ciutats europees que ha conegut durant els anys vint i trenta, el retorna al passat.

Pla, a més, com és habitual en la seva literatura, treballa per acumulació de records. En aquest llibre els trobem, sobretot, en la descripció del paisatge que forma part del seu món. Recordem l'anotació de l'escala de Lisboa recreada a partir de les diverses experiències que l'han portat al llarg de la seva vida a aquesta ciutat. Per això pot veure en un dia gris els colors que la caracteritzen:

“El color gris, opac, de la ciutat. Els colors italians — els ocre, els sienes, els rosats — han quedat submergits en el to general.” (152)

És a dir, que descriu o interpreta el present a partir dels diferents records. Per això és habitual l'alternança entre el passat i el present que pot aparèixer de manera sobtada, ja que parteix, segurament, d'unes anotacions que semblen extretes d'un dietari escrit “en mar”. Recordem altra vegada la cita de l'inici del relat:

“El 21 de desembre de 1957, el «Conte Grande», era fondejat a l'Estació Marítima de Barcelona. A les sis de la tarda, Josep Vergés amb el seu fill gran, que també es diu Josep, i el fotògraf Dimas. em transporta (amb l'equipatge), fins a la porta de la duana.” (147-148)

Hi ha altres elements que ajuden a recobrar el passat, per exemple el mateix vaixell que, pel fet de ser italià, el retorna a les estades en aquest país durant la seva joventut. Així, expressat de manera el·líptica, però prou eloqüent, recorda la ciutat de Gènova, una de les primeres on anà de corresponsal:

“Sento pels voltants parlar genovès. Agradable.” (148)

Més endavant, trobem aquesta sinestèsia que utilitza habitualment per identificar Itàlia:

“La bandera italiana al fons de l'altar — amb el color verd fresc, inoblidable, de les persianes d'Itàlia” (154)

D'aquesta manera retorna a les “*sensacions organitzades al voltant del color fresc amb què són pintades les finestres d'Itàlia.*” de què parla a *Cartes d'Itàlia*⁵¹⁷. A més, amb la utilització de l'adjectiu “*inoblidable*”, converteix el record en presència permanent, el fixa a la memòria. Es tracta de “records insolubles” que “porta a la memòria” i que una ciutat cosmopolita com Buenos Aires li permet evocar. Ho reforça, a més, per la repetició de “tants” i “tantes” (la negreta és meva):

*“Porto a la memòria records insolubles de **tants** anys de viure i passar per **tantes** ciutats del vell continent?”* (256)

En aquest sentit cal recordar, també, les diverses referències sobre l'Ampliació de Barcelona⁵¹⁸, de ciutats del nord d'Europa⁵¹⁹, de Rússia⁵²⁰, així com, de Nàpols i Sicília que observa en els barris “suburbials” de la ciutat:

“... si el damer és generalment uniforme, els barris són, de cert, diferents: alguns són senyorials, altres residencials, altres preponderantment comercials, altres populars, altres d'una certa o falsa fastuositat, altres francament suburbials –matís napolità o de Catània.” (253)

En aquest llibre hi ha, també, referències a la preservació de la memòria col·lectiva, en contra de la tendència general a l'oblit, exemplificat en la destrucció dels barris colonials que seran substituïts per gratacels⁵²¹. També trobem aquesta preocupació en la recerca d'algun vestigi de la tradició cultural, tal com hem assenyalat a propòsit de Camões, el creador de la llengua literària portuguesa:

“Vaig tractar de saber si Camões, el gran creador de la llengua, en tenia cap. Ningú no en tenia cap notícia.” (217)

Sense un passat col·lectiu que formi part de la tradició cultural, no es pot contemplar el present ni pensar en el futur. Aquest és en definitiva el sentit de l'expressió que més d'un cop ha manifestat al llarg d'aquest viatge:

“no crec que es guanyi res arrasant tot el que és vell.”

⁵¹⁷ PLA, Josep, *Cartes d'Itàlia Ed. Selecta*, 1955, p.11.

⁵¹⁸ Vegeu supra, pp. 235-236.

⁵¹⁹ Vegeu supra, pp. 237-238.

⁵²⁰ Recordem *Rússia* publicat l'any 1925.

⁵²¹ Veg. supra, pp. 213.

Les referències culturals formen part de la interpretació de la realitat. Bona mostra la constitueixen els escriptors que menciona com Florencio Sánchez, autor de *Mi hijo el doctor*, del qual en coneix l'obra gràcies a Santiago Rusiñol. També és rellevant la menció del dietari de Kafka, arran del qual es manifesta davant un tipus de dietari⁵²². Un altre autor present i especialment significatiu és Chateaubriand:

“...és un paisatge digne de la ploma .dels millors escriptors del paisatgisme romàntic. Ah, si Chateaubriand hi hagués passat!” (189)

valorat com a memorialista en la citació prou eloqüent que he transcrit diverses vegades en aquest treball⁵²³.

Cal afegir, a més, referències a pintors que, potser, no formen part del seu model. Recordem la comparació d'un tipus d'església a Recife amb Matisse i Rouault, com a mostra d'un estil que no perdurarà en el temps⁵²⁴

Pla, a *Viatge a l'Amèrica del Sud* (1957), elabora un relat que construeix a partir dels elements habituals en la seva literatura. El món que configura està format no només pel material que tria, reelabora i reescriu, sinó també per una bona part del seu univers literari.

⁵²² Vegeu supra, p.201-202..

⁵²³ Vegeu supra, p.252.

⁵²⁴ “*Matisse és un pintor elegant, fàcil, que practica la deformació, aparentment nou, pero dubto que tingui alguna possibilitat de duració en el temps*” PLA, Josep, *Sobre París i França* (OC, 4), p. 258.

6. Conclusions generals

En els diversos apartats d'aquest treball, he anat establint conclusions parcials, tant pel que fa als textos de Pla elaborats per a *Destino* –punts 3 i 4–, com al llibre *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)* –punt 5. Espero haver aportat dades per fixar els objectius que em proposava en plantejar-me l'estudi d'un llibre de Josep Pla elaborat amb material escrit per a la premsa, una de les línies més habituals en la creació de la seva obra, tot precisant que es tracta d'uns escrits en castellà publicats durant un període determinat del règim franquista. En aquest sentit, l'aproximació al context de la trajectòria de Pla durant la dècada dels cinquanta i la dels seixanta contribueix a situar, d'una banda, les seves col·laboracions a *Destino* i, d'una altra, l'elaboració dels projectes literaris. El fet que, en l'inici de *Viatge a l'Amèrica del Sud (1957)* tingui presents els editors Josep Vergés, amb qui en aquell moment estava vinculat a la revista *Destino*, i Josep M. Cruzet amb qui estava editant els seus llibres, resulta molt significatiu de la seva activitat en uns anys enormement productius.

En relació a la vinculació a la revista, el viatge a l'Amèrica del Sud, entre el desembre de 1957 i el març de 1958, coincideix amb uns anys en què fa nombrosos desplaçaments i genera molt de material que haurà de servir, en part, per ampliar alguns llibres i fer-ne de nous.

Tenir presents els projectes literaris de Pla dintre d'aquest període m'ha permès reflexionar respecte al tipus d'obra que construeix a base de refer, reelaborar i reescriure, de reordenar alguns dels llibres i fer-ne de nous. Una mostra d'això és l'inici, l'any 1956, d'una obra completa a l'editorial Selecta després de la publicació de la sèrie de llibres de format petit dintre d'aquesta mateixa editorial. Un projecte, aquest de 1956, que en portarà un altre, l'any 1959, amb el propòsit de reordenar una obra que ha pres unes dimensions no previstes inicialment amb la inclusió de la sèrie dels *Homenots*⁵²⁵. Segurament per això, no segueix amb la línia que inicia amb *Week-end (d'estiu) a New York*, que publica en el format

⁵²⁵ Vegeu GUSTÀ, Marina, «Josep Pla» dins RIQUER/COMAS/MOLAS, op. cit. p.173.

petit de l'editorial Selecta i que hauria permès continuar amb llibres sobre diversos desplaçaments com els que, l'any 1971, recull en el volum *En mar* (OC,18). En aquest cas ens trobem amb llibres com *Cabotatge mediterrani* (1956) o el mateix *Viatge a l'Amèrica del Sud* (1957) que, segons els projectes inicials, havien de formar part de volums més d'acord amb l'àmbit geogràfic dels viatges.

Continuant amb la vinculació a la premsa, sempre limitant-nos a *Destino*, no podem oblidar el pes que tenen les seves col·laboracions, no exclusivament per als seus llibres, sinó pel reforçament de la seva presència i per la difusió de la seva imatge amb l'objectiu de continuar mantenint el contacte amb el lector. Una imatge que, als anys cinquanta, insisteix amb el d'escriptor, en solitari, que descriu i narra el moment que li ha tocat viure. En aquest sentit, el viatge a l'Amèrica del Sud, sobretot l'estada a l'Argentina en el moment de la campanya electoral, li permet mostrar la possibilitat d'iniciar un procés de democratització des de dins, tal com pensa que caldria fer en el nostre país. Aquesta és una visió que desenvolupa a través dels textos més de caire polític i, també, a les autoentrevistes on insisteix en la devastació que ha sofert l'Argentina amb el règim peronista i en l'oportunitat de canvi que s'ofereix al país davant el procés que acaba d'iniciar. Cal dir, però, que aquests textos generen poca polèmica dintre de la revista –el meu estudi no s'ha apartat del context de *Destino*–, només hi ha algunes intervencions que podem considerar anecdòtiques pel poc pes que representen davant la gran quantitat de material que el viatge genera. Cal, de tota manera, remarcar les reaccions al voltant d'alguns retrats de la secció «Calendario sin fechas». Caldria estudiar aquests textos, ja que Pla hi retorna a un tema constant de la seva trajectòria: la reflexió sobre la seva generació; tot posant l'accent en l'oblit a què s'han vist abocats uns determinats intel·lectuals i artistes.

També en relació a la premsa, he pogut mostrar algunes de les condicions en què Pla treballa durant els llargs recorreguts. D'una banda hem pogut veure reflectida

la seva preocupació i la seva queixa a Josep Vergés per un viatge plantejat amb un pressupost massa ajustat:

*“Segons Gimenez-Arnau el viatge ha estat mal plantejat per ignorancia dels preus en aquests paisos. El Brasil es mes car que els Estats Units. Ho he passat molt malament.”*⁵²⁶

així com el contratemps que suposa haver de tornar a escriure els textos perduts, en aquest cas els reportatges extraviats per culpa del servei de correus:

*“Els articles feien referencia, un a l’Argentina i els altres dos a l’Uruguai. Foren totes tres cartes importades al correio central de Rio de Janeiro. El calendario que falta es el del carnaval carioca –que era un magnífic calendari. (...) Hi havia l’explicació de la situació econòmica –que em costà tan de fer – un article sobre Montevideo i un article sobre la política uruguaya en relació amb la familia Batlle.”*⁵²⁷

Respecte a *Viatge a l’Amèrica del Sud (1957)*, cal insistir en el fet que és un llibre de viatges que fa, en part, amb la fórmula del dietari, una de les maneres de compondre i de presentar els seus escrits. Hem vist la tria, l’ordenació i la reescriptura d’un material amb el qual elabora el relat d’un viatge que comença amb un dietari que mostra, d’una banda, l’itinerari per mar, cosa que manté la unitat amb la resta de llibres del volum *En mar* i, d’una altra, el destí, l’Argentina. Un relat, a més, que deixa oberta la possibilitat de continuar el viatge per l’Amèrica del Sud i que es tanca, en aquest mateix volum, amb *De Buenos Aires a Rotterdam (gener-febrer 1967)*, el dietari del retorn del darrer viatge a l’Amèrica del Sud.

Un cop vista la distància entre el moment del viatge i la publicació de *Viatge a l’Amèrica del Sud (1957)* dintre del volum *En mar (1971)*, hem pogut constatar com Pla elabora el relat de l’itinerari de l’any 1958 mantenint el sentit que hauria pogut tenir si l’hagués publicat just aleshores. Per això no actualitza el contingut polític, malgrat els canvis que s’han produït en tots els països visitats, alguns

⁵²⁶ “Sao Paulo, 5 de març 1958 Vegeu l’apartat 4.2.[4] dels apèndixs. En aquesta carta, a més, posa de manifest les condicions precàries, gairebé escandaloses a les quals s’ha vist sotmès i l’ajuda que ha rebut de diverses persones.

⁵²⁷ “Rio 7 de març” Vegeu l’apartat 4.2.[6] dels apèndixs.

d'ells molt greus, com en el cas de l'Urugai. Respecte a l'Argentina, no mostra cap mena d'optimisme respecte al seu futur, a diferència del que havíem vist als reportatges. En tot cas, confirma el gran mal que pot fer a un país la ideologia de tipus demagògic.

Tant en aquest llibre com en els reportatges, hi trobem una intenció explícita d'evocar el passat, la pèrdua d'un món que es fa evident en el contrast del que observa en aquest viatge i que ja havia reflectit a *Week-end (d'estiu) a New York*. Un viatge, el de l'Amèrica del Sud, on té molt present el seu món; d'una banda, a través del paisatge, ben diferent al del Mediterrani, amb el qual sempre estableix comparacions i, d'una altra, en l'evocació d'una Europa que ha conegut i que reconeix en alguns barris de Buenos Aires. Aquesta mirada el porta a reflexionar sobre la identitat cultural dels territoris que visita i ho fa a propòsit de l'arrelament de l'emigrant. L'arrelament s'aconsegueix, no pel fet d'haver nascut en un territori, sinó que és un procés viu que, amb paraules d'Eliseu Carbonell, es va modelant amb la memòria individual i col·lectiva en què el paisatge hi juga un paper primordial. En el Mediterrani, s'ha fet productiu i s'ha anat remodelant per l'acció de l'home⁵²⁸. En el que observa a l'Amèrica del Sud només s'hi veu la seva potencial riquesa. Per arrelar cal, doncs, començar per treballar la terra i construir un paisatge productiu a base d'esforç i de temps per tal que arribi a formar part de la memòria col·lectiva. En aquest sentit, Pla insisteix que és difícil que això es produeixi en el territoris que visita perquè són països construïts a partir d'un model que imiten, d'un reflex, que difícilment podrà convertir-se en una identitat que formi part d'una tradició. També en relació a aquest tema cal entendre l'enyorament de l'emigrant com una mostra de la pèrdua de la col·lectivitat pròpia, integrada dintre de la memòria generada pel fet de pertànyer a una cultura que s'ha format per superposició de generacions. Un enyorament, recordem-ho, que Pla fa extensiu a tots els emigrants de l'àrea del Mediterrani com a integrants d'una mateixa tradició.

⁵²⁸ CARBONELL, Eliseu, *Josep Pla: el temps, la gent i el paisatge*, Barcelona, Edicions de 1984, 2006, p.233.

Des de la distància, doncs, amb el viatge com a pretext, Pla reflexiona respecte als límits del propi món, tal com acostuma a fer en els seus llibres sobre viatges:

*“No hi ha res millor que allunyar-se una mica per a guarir-se de la malaltia de la proximitat.”*⁵²⁹

⁵²⁹ Pla, Josep, *De l'Empordanet a Barcelona*, op. cit., p.13.

7. Agraïments

Aquest estudi no hauria estat possible sense la col·laboració de diverses persones i entitats, per això faig públic el meu agraïment a tothom qui d'una manera o altra m'ha ajudat, especialment a M. Josepa Gallofré Virgili, la directora d'aquesta tesi que ha estat al meu costat en tot moment i m'ha donat les indicacions oportunes per tirar endavant. També vull fer constar el meu agraïment a Jaume Aulet i Enric Cassany que, juntament amb M. Josepa Gallofré han format part de la comissió de seguiment d'aquesta tesi i han contribuït a fixar les línies del meu treball.

Agraeixo a la Fundació Josep Pla les facilitats per accedir als originals manuscrits de Josep Pla, tant dels articles com del llibre *En mar*. A la Biblioteca de Catalunya la seva ajuda, tant en la recerca del Fons de Josep Vergés, com en els diversos materials que se m'han proporcionat. I a l'Archivo General de la Administración del Estado l'accés a l'expedient de censura del volum *En mar*.

Faig una menció especial a Josep C. Vergés, fill de l'editor Josep Vergés Matas que m'ha facilitat les cartes "A mà" encara inèdites del període que comprèn el meu estudi.

8. Bibliografia

FONTS

8.1. Arxius

Fundació Josep Pla

Biblioteca de Catalunya.

Arxiu familiar de Josep Vergés Matas

Archivo General de la Administración del Estado (apartat 8 dels apèndixs)

8.2. Textos de Josep Pla

8.2.1. Originals manuscrits

- a. Originals manuscrits dels articles publicats a la revista *Destino*. Fundació Josep Pla. Col·lecció Josep Vergés. (Apartat 2 dels apèndixs)
- b. Josep Pla, *En mar (un llibre de viatges)*. Originals manuscrits. Fundació Josep Pla, col·lecció Josep Vergés. (Apartat 5 dels apèndixs)
- c. Correspondència

c.1. Originals manuscrits publicats a *Imatge Josep Pla. Fons de Josep Vergés. Documents sobre l'editorial Destino, Josep Pla i Josep Vergés. (2006)*. Biblioteca de Catalunya. (Apartat 4.1 dels apèndixs)

c.2. Cartes inèdites de Josep Vergés i Josep Pla. Arxiu familiar de Josep Vergés Matas: “Cartes a mà”, Correspondència de Josep Pla i l'editor Josep Vergés Matas via el recader Facundo de Palafrugell”, per Josep C. Vergés (manuscrit). (Apartat 4.2 dels apèndixs)
L'edició d'aquest material, segons Josep C. Vergés, es troba en preparació (juny 2014).

8.2.2. Artículos publicats a la revista *Destino*

a Sobre el viatge a l'Amèrica del Sud:

Publicats entre el 18-1-1958 i el 5-7-1958. (Apartat 3 del treball, pàgines 41 i 42)

b. Altres:

PLA, José, «Un purista tímido», *Destino*, 17-4-1943.

TRISTÁN, «El testamento de don Francisco Cambó. Las cláusulas sociales más interesantes». *Destino*. 20-12-1947.

PLA, José, «Viaje a América. Primeras etapas» *Destino* 7-8-1954.

PLA, José, «A la luz del quinqué. Conversación con José Pla a su regreso de América», 20-11-1954.

PLA, José, «Cartas del Mediterraneo. Navegando hacia Marsella. Tarragona y Valencia», *Destino* 24-3-1956.

PLA, José, «Cartas del norte de Europa. El encanto de Copenhague», *Destino* 28-9-1956.

PLA, José, «Cartas del norte de Europa. De Estocolmo a Helsinki por la vía marítima», *Destino* 3-10-1956.

PLA, José, «Ante el número 1000. Reminiscencias», *Destino*, 6-10-1956.

PLA, José, «Segunda carta de Austria. Sobre los acontecimientos de Hungría. Panorama del país en el momento de choque», *Destino* 16-2-1957.

PLA, José, «Ante la Europa que nace», *Destino* 23-3-1957.

PLA, José, «Carta de Austria. Un país en franco progreso», *Destino* 23-3-1957.

PLA, José, «Postal del Mediterraneo. Hacia Israel en el Teodoro Herzl», *Destino* 22-6-1957.

8.2.3. Llibres

PLA, JOSEP, *Llanterna màgica..* Barcelona. Llibreria Catalonia. Edicions Diana, 1926.

Cartes de lluny; Barcelona, La nova revista. Col·lecció de contes i novel·les, 1. 1928.

Cartes meridionals, Barcelona, Llibreria Catalonia “Col·lecció: Paradisos de paper” 1929.

Humor honesto y vago, Barcelona, Ediciones Destino. Col·lecció Ancora y Delfín, 1942.

Viatge a Catalunya, Barcelona, Editorial Àncora, 1946.

Cadaqués, Barcelona, Editorial Joventut, 1947.

L'illa dels castanyers, Barcelona, Editorial Selecta, 1951.

Cartes de lluny, Barcelona, Editorial Selecta, 1954.

Contraban, Barcelona, Editorial Selecta, 1954.

Cartes d'Itàlia. Segona sèrie de «Cartes de lluny», Barcelona, Editorial Selecta., 166, 1955.

Week-end (d'estiu) a New York. Tercera sèrie de «Cartes de lluny», Barcelona, Editorial Selecta, 1955.

De l'empordanet a Barcelona. Segon volum del «Viatge a Catalunya», Barcelona, Editorial Selecta, 1956.

Mar de mestrals, Barcelona, Editorial Selecta, 1956.

Barcelona (papers d'un estudiant), Barcelona Editorial Selecta, 1956.

La vida amarga, Barcelona, Editorial Selecta, 1957.

Les illes, Barcelona, Editorial Selecta, 1957.

Primers viatges, Barcelona, Editorial Selecta, 1957.

Madrid, 1921 (un dietari), Barcelona, Editorial Selecta, 1957.

Israel en los presentes dias, Editorial Sudamericana, 1958.

Un senyor de Terra del Foc, Barcelona, Editorial Selecta, 1961.

Santiago Rusiñol i el seu temps, Barcelona, Editorial Selecta, 1961.

El quadern gris, Barcelona, O.C. Destino v.1.

Aigua de mar, Barcelona, O.C. Destino v.2.

Sobre París i França, Barcelona O.C. Destino v.4.

Retrats de passaport, Barcelona ,O.C. Destino v. 17.

En mar, Barcelona, Barcelona, OC Ed. Destino, v.18.

Notes per a Sílvia, Barcelona, OC Ed. Destino, v.26.

Direcció Lisboa, Barcelona, OC Ed. Destino, v.28.

Les amèriques, Barcelona, OC. Ed. Destino, v.34.

El viatge s'acaba, OC. Ed. Destino, v.39.

Imatge Josep Pla, Barcelona, OC. Ed. Destino, v. 45.

8.2.4. Epistolaris

JOSEP PLA, JOSEP VERGÉS, «Epistolari» dins *Imatge Josep Pla*, (OC,45), pp. 349-494.

JOSEP PLA, JOSEP M. CRUZET; *Amb les pedres disperses (cartes 1946-1962)*. Edició i pròleg de Maria Josepa Gallofré Virgili, Barcelona, Editorial Destino. Col. "L'ànchora", 2003.

PLA, JOSEP; *Cartes a Pere*. Edició a cura de Xavier Pla, Barcelona, Editorial Destino. Col. L'ànchora, 1996.

BIBLIOGRAFIA GENERAL

En aquest apartat recullo la bibliografia consultada i citada, excepte alguna referència ocasional.

8.3. Sobre Josep Pla

BADOSA, Cristina, Josep Pla, Biografia del solitari, Barcelona, edicions 62, 1996.

BALLART, Pere, Teoria i pràctica de la ironia planiana dins *Els Marges*, núm.77, primavera 2005, pp. 75-90.

BONADA, Lluís, *El quadern gris de Josep Pla* Barcelona, Les naus d'Empúries, 1986.

CANAL, Jordi, «Josep Pla i la visió de la història» dins *Josep Pla, memòria i escriptura*. Actes del col·loqui de l'any Pla. Universitat de Girona (octubre 1997). Glòria Canals i Xavier Pla (eds.). Girona. Fundació Josep Pla. Universitat de Girona [2001], pp.17-33.

CARBONELL, Eliseu, *Josep Pla: El temps, la gent i el paisatge. Una etnografia de l'Empordà franquejant la literatura*, Barcelona, Edicions de 1984, 2006.

CASACUBERTA, Margarida, «Josep Pla i el senyor Esteve», *Serra d'Or*, núm. 451-452, juliol-agost, 1997, pp.75-76.

CASASÚS. Josep M., *Lliçons de periodisme en Josep Pla*. Barcelona, Ed. Destino 1986.

CASTELLET, Josep M., *Josep Pla o la raó narrativa*, Barcelona, Edicions Destino, 1978.

COMELLES, Salvador, «"Digui, faci el favor". L'ús del diàleg en els articles de Josep Pla» dins *Els Marges*, núm 94, Primavera 2011. pp.49-71.

FERRATER, Gabriel, *Tres prosistes. Joaquim Ruyra, Víctor Català i Josep Pla*, Barcelona, Editorial Empúries, 2010.

FUSTER, Joan, «Notes per a una introducció a l'estudi de Josep Pla» dins PLA, Josep, *El Quadern Gris*, Barcelona, O.C. Destino v.1, pp.11-83.

GALLOFRÉ, Maria Josepa, «Josep Pla, entre el *Viaje en autobús* (1942) i el *Viaje pie* (1949)» dins *Josep Pla, memòria i escriptura*. Actes del

col·loqui de l'any Pla. Universitat de Girona (octubre 1997). Glòria Canals

i Xavier Pla (eds.). Girona. Fundació Josep Pla. Universitat de Girona [2001], pp. 65-78.

«El retorn de Josep Pla» dins *Serra d'Or*, núm. 446, febrer 1997, pp.45-46.

«Josep Pla: un escriptor després d'una guerra» dins *Història, política i cultura dels Països Catalans*. Volum 10. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 214-215.

GAROLERA, Narcís, *L'escriptura itinerant. Verdaguer i Pla i la literatura de viatges*, Barcelona, Lleida, Pagès editors, 1998.

GUILLÉN, Claudio, «Opciones y convenciones: Clarín, Pla, Pessoa» dins *Múltiples moradas. Ensayo de Literatura Comparada*. Barcelona, Editorial Tusquets, 1998, pp.163-176

GUSTÀ, Marina, «Josep Pla», dins Riquer/Comas/Molas, *Historia de la literatura catalana*, Ed. Ariel 1987, v. 10, pp. 129-176.

«Problemes textuais de l'obra de Josep Pla» dins *Revista de Catalunya*, núm. 87, juliol-agost de 1994, pp.121-135.

Els orígens ideològics i literaris de Josep Pla. Barcelona, Ed. Curial 1995.

«L'estirabot planià: del candor a la malícia» dins *De Rusiñol a Monzó: humor i literatura*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996, pp.89-105.

«Molt antic i molt modern» dins *Centenari Josep Pla (1897-1997)*. Institució de les Lletres Catalanes, 1997, pp.5-9.

MARTÍNEZ-GIL, Víctor, «Sobre l'edició crítica de l'obra planiana» dins *Serra d'Or*, núm. 456, desembre de 1997, p.75-76.

PLA, Xavier; «El detall, clau de volta de l'estil de Josep Pla?» dins *Revista de Catalunya*, núm. 83, març de 1994, pp.96-106.

«Del quadern gris a *El quadern gris*. Aproximació al primer dietari de Josep Pla» dins *Josep Pla, memòria i escriptura*. Actes del col·loqui de l'any Pla. Universitat de Girona (octubre 1997). Glòria Canals i Xavier Pla (eds.). Girona. Fundació Josep Pla. Universitat de Girona [2001], pp. 127-145.

Josep Pla, ficció autobiogràfica i veritat literària. Barcelona, Ed. Quaderns Crema 1997.

«El realismo sintético de Josep Pla» dins *Revista de Occidente*, núm. 257, 2002, pp. 59-72.

8.4. Altres

A.D. «Els cinquanta, uns anys de transició», dins *Història, política i cultura dels Països Catalans*. Volum 10. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1997.

A. D. «En los setenta años de Josep Pla» *Destino* 18-3-1967.

BOU, Enric; *Papers privats*. Assaig sobre les formes autobiogràfiques literàries, Barcelona, Ed. 62, 1993.

CABAÑAS, Miguel, “Cambó y su legado artístico a través de la prensa española de postguerra, Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte (U.A.M.) Vol. VII-VIII, 1995-1996.

CABELLOS i MÍNGUEZ, P. i PÉREZ i VALLVERDÚ, E., «Destino: política de unidad (1939-1946). Tres aspectes d'una transformació obligada» dins *Els Marges*, núm. 37, maig 1987, pp. 19-36.

CARNER, Josep; *Obres Completes. Poesia*. Barcelona, Ed. Selecta 1956.

CHATEAUBRIAND, *Mémoires d'outre-tombe* [Paris]. Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade [1951].

DOMÈNEC, Joan de Déu, *Josep Carner en els tròpics*, Barcelona, Quaderns Crema, 1994.

GELI, C. i HUERTAS, J.M., *Les tres vides de «Destino»*. Col·legi de Periodistes de Catalunya i Diputació de Barcelona, Col·lecció Vaixells de Paper, núm 7, 1990.

GENERALITAT DE CATALUNYA, *Les Amèriques i Catalunya*. Col·lecció Som i serem, 5 Barcelona, 1992.

MADRIGAL, Luís I. (ccord), *Historia de la literatura hispanoamericana*. Tomo II, Madrid, Editorial Càtedra, 2008.

RIQUER, Borja de i CULLA, Joan B., «Els cinquanta, uns anys de transició» dins *Història de Catalunya*, dirigida per Pierre Vilar, volum VII, Barcelona, Edicions 62, 1989.

RIQUER, Borja de, «La dictadura de Franco». *Historia de España*. Josep Fontana i Ramón Villares (directores). Ed. Crítica/Marcial Pons, 2010. v.9

RUSIÑOL, Santiago, *Del Born al Plata*, Barcelona, Ed. Selecta 1947. Quarta edició.